

5967

НАРИСИ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

II
ВИПУСК

УКРАЇНА
ПІД ЛИТОВСЬКИМ ПАНУВАННЯМ
І ЗАХОПЛЕННЯ ПІ ПОЛЬЩЕЮ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ

1939

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

9(9)1
#128

К. ГУСЛИСТИЙ

~~7/66~~

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК II

УКРАЇНА ПІД ЛИТОВСЬКИМ ПАНУВАННЯМ
І ЗАХОПЛЕННЯ ЇЇ ПОЛЬЩЕЮ

(з XIV ст. по 1569 р.)

5362

- 5 ДЕК 1947

Одеськ. Держ. Університет
Надіслано історії народів СРСР
~~5759~~

НБ ПНУС
5967

~~5759~~

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1939

Відповідальний редактор *С. М. Блоусов*

Надруковано з матриць книжкової ф-ки Держполітвидаву при РНК УРСР
в друкарні АН УРСР. Зам. 854. Тир. 11.000.

ПЕРЕДМОВА

Ця книга охоплює період історії України, починаючи з XIV ст., з часу приєднання більшої частини України до Литви і захоплення Галичини і Західної Волині (Холма і Белза) Польщею, і кінчаючи 1569 р., коли більша частина України була перетворена в феодальну колонію шляхетської Польщі.

XIV—XVI ст. в історії Європи являють собою період створення централізованих держав. Енгельс і Сталін вказали на причини особливостей процесу виникнення централізованих держав на Заході і на Сході¹.

В XV ст. в багатьох країнах Західної Європи розвивались буржуазні відносини, які зумовлювали перетворення народностей у нації і появу централізованих держав. Тому в Західній Європі зароджуються чисто національні держави. В Східній Європі в XV—XVI ст. ще не дозріли повністю всі потрібні економічні передумови для цього. Проте загроза східноєвропейським народам з боку монголів, турків та інших східних народів вимагала «негайного утворення централізованих держав, здатних стримати напір нашестя. І через те, що на сході Європи процес появи централізованих держав проходив швидше, ніж процес складання людей у нації, то там утворились змішані держави, що складались з кількох народностей, ще не складених у нації, але вже об'єднаних у спільну державу»².

Одною з великих багатонаціональних держав у Східній Європі в XIV—XV ст. було велике князівство Литовське,

¹ Ф. Енгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии. (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, сс. 440—450). Какое дело рабочему классу до Польши (т. XIII, ч. I, сс. 157—158).

И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Партиздат, 1938, сс. 10, 65, 73, 204.

² И. Сталин, Там же, с. 73.

яке складалось з трьох основних народностей — литовської, української і білоруської. Влада Литви над Білорусією і Україною була менш тяжкою порівнюючи з попереднім ігом Золотої Орди, а також з польським пануванням (в Галичині).

Але після унії Литви з Польщею (1385 — 1386), з кінця XIV і початку XV ст., литовські князі починають посилювати залежність від Литви України і Білорусії. Литовські феодалі, що прийняли католицизм, намагаються забезпечити себе рядом прав і привілеїв, усунути русько-православних (українських і білоруських) феодалів від вищих державних посад.

Відносини між литовськими і руськими феодалами загострюються. Польські пани прагнуть використати цей момент для підсилення свого впливу на Литву і для захоплення перебуваючих під її владою українських земель.

Литовські феодалі виступають проти спроб Польщі ліквідувати самостійність Литви. Проте, боячись залишитись без підтримки Польщі, потрібної для забезпечення як зовнішнього становища Литви, так і її влади над Україною і Білорусією, литовські пани не розривають відносин з Польщею і поновлюють з нею унії.

Завдяки унії Польща і велике князівство Литовське розгромили в 1410 р. німецьких рицарів під Грюнвальденом, паралізувавши наступ їх на схід. Вирішальну роль у цьому розгромі німецьких рицарів відіграли руські війська, що входили в склад армії Литовської держави. В 1466 р. Польща здобула Гданськ і вихід на Балтійське море. Східна Прусія визнала васальну залежність від Польщі. Одночасно Литва просунулась до Чорного моря, де раніш панувала Золота Орда.

Але в останній чверті XV ст. інтереси Польщі і Литви на півдні й на південному сході опинились під загрозою з боку Туреччини і Кримського ханства, яке, відокремившись від занепадаючої в цей час Золотої Орди, визнало васальну залежність від турецького султана. Чорноморське узбережжя переходить під владу Туреччини і Кримського ханства. Починаються постійні напади кримських татар і турків на Україну.

В цей же час у Східній Європі зміцнюється нова грізна сила — Московська держава, яка при Івані III перетво-

рюється в сильну і єдину російську (великоруську) національну державу. Іван III об'єднав під своєю владою Новгород, Твер і Рязань і звільнився спід влади Золотої Орди, що розпалась. При ньому ж Московська держава починає виявляти тенденцію до перетворення в багатонаціональну. Іван III ставить своїм завданням об'єднати під своєю владою руські (українські і білоруські) землі, що належали Литві.

Здійсненню планів Івана III сприяв ріст тяжіння до Московської держави серед незадоволених пануванням Литви руських феодалів, які переходили спід влади Литви до Івана III. В 1500 р. Іван III почав війну з польським королем і литовським князем Олександром, яка закінчилась закріпленням за Московською державою Чернігово-Сіверської землі (1503). Ця війна була початком упертої довголітньої боротьби Московської держави з Литвою і Польщею за руські землі.

В першій половині XVI ст. польські пани почали особливо активно домагатись захоплення українських земель і об'єднання Литви з Польщею в одну державу. В 60-х роках XVI ст. їм удалось, нарешті, здійснити свої давні загарбницькі плани щодо України. Для цього вони використали прагнення литовсько-руської шляхти одержати всі права шляхти польської і напружену боротьбу між Литвою і Московською державою за Лівонію. Одночасно литовські магнати уклали в 1569 р. нову унію з Польщею в Любліні. Виникає нова велика багатонаціональна держава — Річ Посполита, в якій гноблення української народності було особливо тяжке.

Економічно цей період в історії України характеризується ростом продуктивних сил, розвитком ремесла, торгівлі, міст, що сприяло руйнуванню економічної ізольованості окремих земель. В цих умовах відбувається консолідація феодального класу, розширення його прав і привілеїв, з одного боку, і посилення закріпачення селянства — з другого.

Селянство відповідає на цей натиск феодалів новими стихійними рухами. Найбільші заворушення розгортаються в Галичині, де кріпосницьке гноблення селян, посилюване національно-релігійними утисками, розвивалось найбільше

Одною з форм боротьби селянства проти закріпачення були втечі на спустошені татарами Наддніпров'я і Брацлавщину. Ці втечі стали головним джерелом формування козацтва — сили, яка відіграла велику роль у боротьбі України проти наступу шляхетської Польщі і турецько-татарських нападів.

На протязі XV і першої половини XVI ст. відбуваються значні зміни в політичному устрої України. Це виявляється передусім в остаточній ліквідації удільних князівств, що сприяло зростанню політичної централізації, хоч вона мала обмежений характер. На зміну удільно-князівському ладові в кінці XV і на початку XVI ст. приходять магнатсько-шляхетська диктатура. В першій половині XVI ст. розвивається шляхетська демократія, яка, за визначенням Енгельса, була одною «з найгрубіших форм суспільства»¹. Шляхетська демократія привела згодом до розвитку політичної децентралізації Речі Посполитої.

Український народ на протязі XIV — XV і першої половини XVI ст., не зважаючи на всі несприятливі політичні умови, розвивав свою культуру, найтісніше зв'язану з культурами братніх — білоруського і великоруського — народів.

В цій роботі ми не мали на меті спеціального дослідження окремих проблем історії України XIV — XVI ст. Книга дає стислий систематичний загальний виклад історії України цього періоду і призначається передусім для студентів, викладачів середніх шкіл і широких кіл читачів, що цікавляться історією України.

Автор

¹ Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, 1931, сс. 165—166.

I

Приєднання українських земель до Литви. Кревська унія і за- хоплення Галичини Польщею. Островська угода

I. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ЛИТВИ. БОРОТЬБА ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ ЗА ГАЛИЧИНУ І ВОЛИНЬ

Литва до XIV ст. В першій і на початку другої половини XIV ст. у зовнішньополітичному становищі українських земель настав крутий злам, зумовлений значним зміцненням Литви, Польщі і Угорщини, з одного боку, і розкладом Золотої Орди, що почався,— з другого. Зміцнивши свою внутрішньополітичну єдність і зовнішню могутність, Литва, Польща і Угорщина енергійно взялись поширювати свої володіння коштом політично роздрібнених і ослаблених татарським нашествям і ігом українських земель. Особливо великих результатів добивається щодо цього Литва, яка оволоділа Білорусією, більшою частиною України і деякими великоруськими територіями.

Литовські племена — пруси, жмудь, корсь, власно литва, жемгала, летьгола і ятвяги, що займали лісисті й болотисті місцевості в басейнах Вісли, Немана й Двіни, до середини XIII ст. не мали політичної державної організації. Процес державного об'єднання литовських племен розвивається в першій половині XIII ст. Цей процес був зумовлений, з одного боку, розкладом родового ладу, ростом феодалізму і територіальних зв'язків і, з другого — напруженою боротьбою з сусідами. Велике значення для політичного об'єднання Литви мала небезпека з боку нових сильних ворогів, що з'явились на кордонах Литви — німецьких рицарів.

Заснувавши в Лівонії і Пруссії «феодальні колонії»¹, німецькі рицарі в особі Лівонського і Тевтонського орденів² почали завойовувати литовські племена.

Рицарі просувались углиб територій прибалтійських і придвінських литовських племен, захоплювали литовські землі, грабували і нищили населення, обкладали його тяжкими податками, обертали литовців у рабство, накидали їм католицтво, насаджували кріпосництво в Литві. Литовці чинили упертий опір завойовникам. Маркс, характеризуючи експансію німецьких рицарів у Прибалтиці, відзначає, що в 1236 р. (у битві при Саулі) литовці «цих псів жорстоко відшмагали»³.

Але розрізнені литовські племена, князівства, не мали сили відбити натиск Ордену. В результаті рицарі підкорили лєтголу, прусів, корсь, жемгалу і загрожували поглинути жмудь і власно литву.

Потреба опору вимагала об'єднання всіх литовських сил, утворення єдиної великокнязівської влади, яка поширювалась би на всю Литву. Ця потреба і прискорила державне об'єднання литовських племен.

Першим об'єднувачем Литви був кн. Міндовг, якому вдалось у 1230 — 1240 рр. підкорити собі значну частину литовських князків і утворити таким чином велике князівство Литовське.

Одночасно Міндовг намагався поширити Литву коштом сусідніх руських земель, і добився в цьому певного успіху. Роздрібнення і ослаблення сусідніх руських земель, а також прагнення їх звільнитись від татарського іга сприяли політиці Міндовга.

Насамперед Міндовг захопив ряд дрібних князівств у сусідній Чорній Русі (в басейні Немана) з містом Новгородком, де заснував свою столицю. В кінці 1250-х і на початку 1260-х років під владою Міндовга був також Полоцьк, де

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 57.

² Лівонський орден («мечоносців») виник у 1202 р. коло гирла Західної Двіни. Тевтонський орден був заснований хрестоносцями в Палестині. В 1230 р. цей орден на запрошення польського мазовецького князя Конрада з'явився на нижній Віслі. В 1237 р. обидва ордени об'єднались.

³ К. Маркс, Хронологические выписки, «Исторический журнал», № 1, 1937, с. 60.

князював його племінник Товтівілл. Поруч з цим Міндовг намагався захопити Смоленськ та інші сусідні руські землі, а на початку 1260-х років вирушив походом на Чернігово-Сіверщину. Приєднання руських земель давало Міндовгові силу не тільки для боротьби з німецькими рицарями, а й для дальшого підкорення литовських князків і просування на Русь. В наслідок об'єднання і територіального поширення Литви Міндовгові вдалось затримати на час агресію німецьких рицарів.

У відносинах Міндовга з сусідніми руськими землями велике місце займали його відносини з Галицько-Волинським князівством. Зайнятий підкоренням собі дрібних князів литовських і руських у басейні Немана, Міндовг був зацікавлений у союзі з галицько-волинськими князями Данилом і Васильком Романовичами.

Галицько-волинські князі також були зацікавлені в союзі з Міндовгом: він допомагав їм у боротьбі проти польських князів, стримував литовських князків, що нападали на Волинь і Пінщину. Союз Міндовга і галицько-волинських князів тримався до початку 1250-х років.

Але в 1251—1252 рр. Данило Романович, користуючись ворожнечею між Міндовгом і вигнаними ним литовськими князями, почав проти Міндовга війну. Причиною цієї війни слід уважати, з одного боку, зміцнення Литви, якого галицько-волинські князі дуже побоювались, і, з другого — прагнення галицько-волинських князів підкорити собі Чорну Русь.

Війна закінчилась миром між Романовичами і Міндовгом у 1254 р. Міндовг відступив синові Данила Романові Новгородок, а син Міндовга Войшелк, охрещений у православ'я, віддав йому й свої володіння — Вслонім, Волковиськ і «вси городы», а сам постригся в монахи. Як князь цих земель, Роман визнавав над собою владу Міндовга. Мир цей був скріплений зарученням неповнолітнього Данилового сина Шварна з дочкою Міндовга.

На цей же час Данило Романович закінчив завоювання частини території ятвягів, що відокремлювала володіння Данила від Чорної Русі. При цьому Міндовг не перешкоджав Данилові, бо ятвяги разом з жмуддю були найупертішими внутрішніми ворогами його об'єднальної політики. Поступово

ятвяги були витиснуті з завойованої Данилом території, і вона була колонізована почасти галицько-волинським, а почасти чорноруським (білоруським) населенням. Ця територія разом з північними володіннями Волині — Берестям і Дорогичином дістала назву Підляшшя.

Князювання Романа Даниловича в Чорній Русі тривало недовго: коло 1258 р. сталася сутичка між Романом і Міндовгом, і Міндовг забрав у нього Чорну Русь.

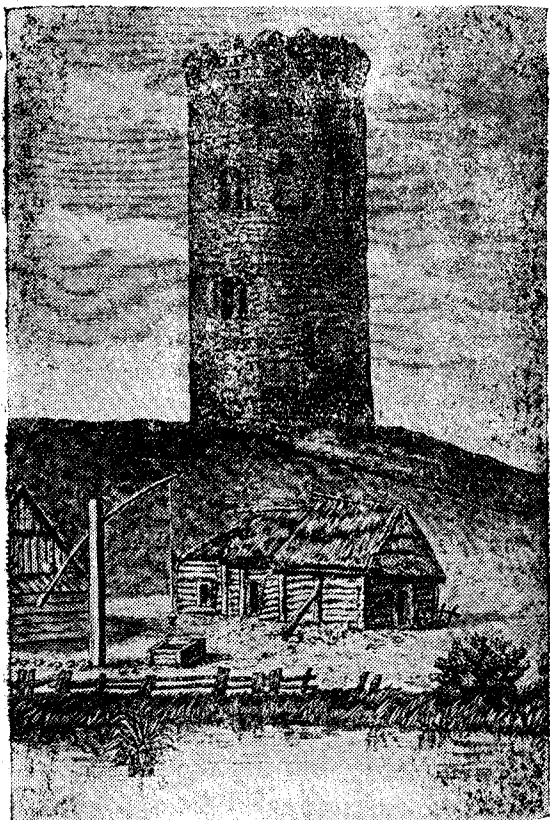
Дальше об'єднання Литви і поширення її впливу на Русь було перерване смертю Міндовга, якого в 1263 р. вбила група литовських князів, що не хотіла коритись йому. Після смерті Міндовга почались феодально-князівські усобиці, що ослабили Литву. Це мало не привело до підкорення Литви Галицько-Волинському князівству: син Міндовга Войшелк, розправившись з ворогами свого батька за допомогою галицько-волинських князів Василька Романовича і Шварна Даниловича, передав литовський великокнязівський престол своєму зятеві Шварну Даниловичу (коло 1267 р.), а сам повернувся в монастир.

Але незабаром Войшелка вбив брат Шварна Даниловича Лев, як каже літописець, «через заздрість», що Войшелк віддав Литву Шварнові, а слідом за цим умер і Шварно (коло 1268 р.). Великим князем у Литві став Тройден (князував у 1270—1280 рр.), який вступив у боротьбу з галицько-волинськими князями.

Бажаючи ослабити Литву і підкорити її своєму впливові, галицько-волинські князі брали участь у походах татар на Литву. Польські князі захопили ту частину ятвязької землі, яка лишалась не завойованою галицько-волинськими князями. Литві знову почала загрожувати небезпека з боку німецьких рицарів, які підсилили свою агресію. Все це ставило литовських князів перед потребою об'єднати свої сили і зміцнити великокнязівську владу.

В кінці XIII і на початку XIV ст. Литва під владою нової династії в особі князя Лютувера (Путувера) і його синів Вітена і Гедіміна міцніє і поновлює політику територіального розширення. Уже в цей час велике князівство Литовське перетворюється в грізного сусіду Галицько-Волинського князівства, яке слабшало в наслідок татарського іга і спустошливих татарських походів, що повторювались.

Початок приєднання українських земель до Литви. Литовська держава починає швидко зростати при наступнику Вітена Гедіміні (1316 — 1341). При ньому Литва значно зміцніла і розширилась територіально. Гедімін підкорив Литві Мінське князівство, остаточно закріпив за Литвою Полоцьк,

Башта XIII ст. поблизу м. Кам'яця на Підляшші.

поширив свою владу на Вітебськ. Таким чином Гедімін закінчив почате Міндовгом приєднання білоруських земель.

Приєднуючи білоруські землі, Гедімін у той же час поширює свою владу і на землі українські. Одна з земель, що входили в склад Галицько-Волинського князівства, Турово-Пінська, була приєднана до Литви, мабуть, ще до Гедіміна¹.

¹ Частина Турово-Пінської землі належить до білоруської території.

Крім Турово-Пінської землі, до Литви була приєднана, очевидно, перед Гедіміном, і межуюча з Турово-Пінською землею північно-західна частина Київщини — «земля Деревська». Далі Гедімін захопив у ослаблених галицько-волинських князів Підляшшя з містами Берестям, Дорогичином, Мельником, Більськом та ін.; при Гедіміні ж Литва починає підкоряти своїй владі і корінні землі Галицько-Волинського князівства.

Значна частина земель була приєднана Гедіміном не силою зброї: влада Литви була для них меншим лихом, ніж татарське іго. Залежність руських земель від Литви виявлялась спочатку переважно в обов'язку давати Литві військову допомогу. Соціально-політичного ладу руських земель литовські князі напочатку майже не порушували, проголошуючи принцип: «Ми старини не рушаєм, а новини не уводим».

Навіть більше: сама Литва, що стояла на нижчому порівнюючи з Руссю ступені суспільного й культурного розвитку (феодалізм на Русі був розвинутий більше, ніж у Литві), зазнавала великого впливу соціально-політичного устрою, права і культури руських — українських і, особливо, білоруських земель, приєднаних до неї раніш, ніж землі українські. Все це і допомагало Литві оволодіти білоруськими і українськими землями.

Таким чином Литва при Гедіміні перетворилась у велику державу, більшу частину якої склали руські (головним чином білоруські) землі. Гедімін прийняв титул «короля литовського і руського» або «литовського і множества руських». Столицею держави Гедімін зробив Вільно, що з самого початку почало перетворюватись в один з центрів руської культури. Гедімін не утискав православ'я, хоч сам лишався язичником. Більшість його синів, яких він призначав князями в руських землях, були православні. В історичній літературі велике князівство Литовське називається часто з часів Гедіміна «Литовсько-Руською державою», — це підкреслює не тільки його територіальний склад, а й значення в ньому Русі.

Крім білоруських і почасти українських земель, Гедімін поставив у певну залежність від себе Смоленськ і намагався поширити свій вплив на Псков і Новгород. Але експансія

Литви на схід і північ Русі, на великоруські землі, натрапила на сильний опір з боку Московського князівства, яке на початку XIV ст. зміцніло і почало збирати роздрібнені великоруські землі в одну державу навколо Москви. Особливо зміцніло Московське князівство при князі Івані Калиті (1328 — 1341). Між Гедіміном і Іваном Калитою мало не сталася сутичка за Псков і Новгород. Але Гедімін, боячись починати боротьбу з московським князем, за яким стояла Золота Орда, уклав мир з Іваном Калитою, видавши свою дочку за сина Калити Семена. Але в дальшому між Литвою і Московією як двома політичними центрами, що прагнули до одної мети — об'єднання руських земель, суперечності наростали.

Територіальні набутки Гедіміна дуже зміцнили Литву. Руські землі зміцняли її не тільки своїми значними військовими дружинами, а й культурою: руські передали литовцям свою вищу військову організацію, уміння будувати і захищати фортеці.

Зміцнення Литви дало Гедімінові змогу розгорнути боротьбу проти німецьких рицарів. Він завдав їм ряд великих поразок. В той же час литовський князь вступив у союз з польським королем Владіславом Локотком, видавши свою дочку за сина останнього, Казіміра. В 1331 р. в битві під Пловцями Владіслав Локоток і Гедімін завдали поразки їх спільному ворогові — Тевтонському ордену, від якої останній довго не міг оправитись.

Перехід Галичини і Волині під владу Литви. Останнім набутком Литви при Гедіміні були Галичина і Волинь. На початку 1320-х років умерли останні потомки Данила Романовича, сини Юрія Львовича — Лев і Андрій. Після них галицько-волинським князем став син мазовецького князя Тройдена Болеслав (він прийняв православ'я і ім'я Юрія), родич Льва і Андрія Юрійовичів по матері.

Незабаром між Юрієм-Болеславом і великим боярством, яке добивалось обмеження великокнязівської влади, виник конфлікт. Намагаючись зміцнити своє становище, Юрій-Болеслав оточив себе іноземцями-католиками, які відтискали бояр від найвищих посад. Крім того, виконуючи вказівки католицького Рима, Юрій-Болеслав почав силою обертати місцеve населення в католицтво. Ця політика викликала ріст

незадоволення серед галицького населення. Галицькі бояри організували змову проти Юрія-Болеслава і весною 1340 р. отруїли його під час бенкету, а оточуючі його іноземці були винищені.

Боячись вторгнення Польщі й Угорщини в Галичину і на Волинь, бояри проголосили галицько-волинським князем сина Гедіміна — Любарта.

Відмінно від Юрія-Болеслава, Любарт зайняв більш передбачливу політику щодо бояр: зберігши за собою верховну владу над Галичиною і Волинню, він залишив їх під безпосереднім управлінням бояр. На чолі галицьких бояр стояв впливовий і крупний галицький боярин Дмитро Дедько, що називав себе в грамотах «управителем землі Руської» (Галичини).

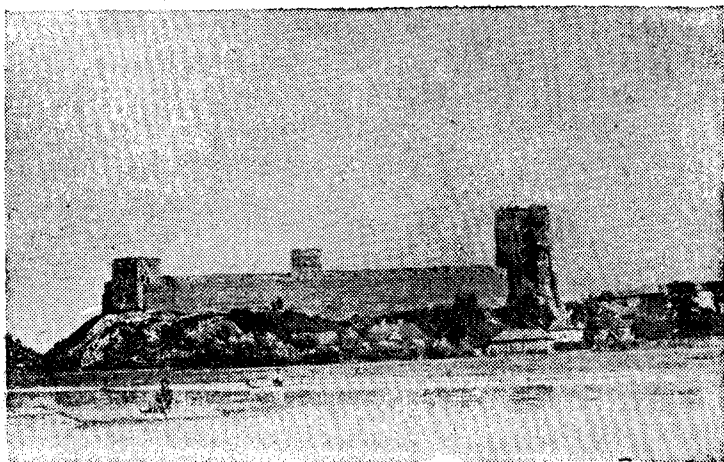
Тодішній хан Золотої Орди Узбек, очевидно, визнав Любарта галицько-волинським князем, бо він і його наступники підтримували Любарта проти Польщі і Угорщини, які знову почали зазіхати на галицько-волинські землі.

Вторгнення Польщі і Угорщини в Галичину в 1340 р. Польські і угорські феодали здавна намагались захопити галицько-волинські землі. Особливо велика небезпека загрожувала Галичині і Волині з боку Польщі й Угорщини в першій половині XIII ст. Але князеві Данилу Романовичу вдалось тоді відбити цю небезпеку, завдавши угорсько-польським військам рішучої поразки під Ярославом у 1245 р. Протягом другої половини XIII і на початку XIV ст. польські й угорські феодали не могли розгорнути експансію на галицько-волинські землі. Це пояснюється, з одного боку, ослабленням Польщі і Угорщини, а з другого — тим, що Галицько-Волинське князівство в цей період лишалось ще досить міцним, а, головне, за ним стояла могутня ще Золота Орда.

Але з кінця першого десятиліття XIV ст. Польща і Угорщина починають зміцнитись. У Польщі розвивається процес ліквідації удільно-князівської роздрібненості. Серед різних претендентів на краківський стол виступає на перше місце один з удільних князів, Владіслав Локоток, якому вдалось закріпитись на краківському столі (1306), об'єднати під своєю владою значну частину Польщі і добитись королівського титула (1319).

Головну зовнішню небезпеку для Польщі, як і для Литви, являли німецькі рицарі. Владіслав у союзі з Гедіміном, як ми вже говорили, завдав їм великої поразки під Пловцями в 1331 р.

При сині Владіслава Казимірі III (1333 — 1370) об'єднання Польщі підсилилось. Але боротьба Казіміра з німецькими

Руїни замку кн. Любарта Гедіміновича в м. Луцьку.

рицарями була невдала: він уклав з Орденем мир у 1336 р., за яким відступив йому Помор'я. Не зважаючи на це, Польща при Казимірі значно зміцніла.

Ще більше зміцніла в цей період Угорщина. Після припинення існування династії Арпадовичів в Угорщині точилась боротьба між різними претендентами на королівський престол. Але в 1308 р. на ньому затвердився представник Анжуйської династії Карл-Роберт (1308 — 1342).

При сині Карла-Роберта Людовіку (1342 — 1382) Угорщина перетворилась у міцну державу, яка володіла Болгарією, Хорватією, Валахією, Молдавією, Славонією. Під владою Угорщини була і частина українських земель — Закарпатська Україна (з XI — XII ст.) і Буковина, що входила в склад Молдавського князівства¹.

¹ Молдавське князівство виникло в XIV ст. Буковина — територія, що належала в XII — XIII ст. Галицькому князівству. Назва Буковина походить від слова бук — буковий ліс.

Посилення Польщі і Угорщини являло велику небезпеку для Галицько-Волинського князівства. Зміцнивши своє становище, польські й угорські феодали вирішили захопити Галичину і Волинь.

Є деякі підстави припускати, що ще при житті Юрія-Болеслава між Казіміром і Карлом-Робертом відбулась угода щодо Галицько-Волинського князівства.

Приводом до нового вторгнення Польщі і Угорщини в Галичину стала смерть Юрія-Болеслава і перехід Галичини й Волині під владу Литви.

Одразу ж після смерті Юрія-Болеслава і проголошення Любарта галицько-волинським князем (1340) Польща і Угорщина вдерлись у Галичину. Польські війська на чолі з королем Казіміром захопили Львів, розграбували і підпалили його. Проте захопити Галичину ні Польщі, ні Угорщині цього разу не вдалось: «управитель землі Руської» Дмитро Дедько звернувся по допомогу до татар, які рушили в Польщу і Угорщину і спустошили їх.

Але зазіхання Польщі і Угорщини на Волинь не принились. Навпаки, з цього часу між Польщею і Литвою почалась люта боротьба за галицько-волинські землі, що тривала протягом кількох десятиліть. У цій боротьбі галицько-волинське населення енергійно виступало проти польсько-угорської окупації, що супроводилась встановленням тяжкого іноземного панування, насадженням чужих порядків і католицизму.

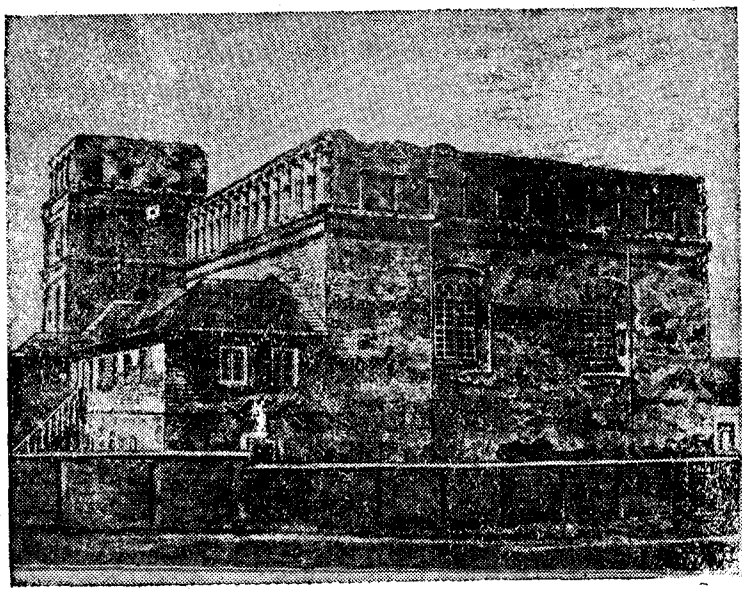
Боротьба Польщі і Литви за галицько-волинські землі в 1340-х і на початку 1350-х років. Захоплення Галичини Польщею. З переходом Волині і Галичини під владу Любарта зовнішнє становище Литви надзвичайно ускладнилось. Поруч з німецькими рицарями Польща також ставала непримиреним ворогом Литви.

Тим часом в 1341 р. раптово під час походу проти німецьких рицарів загинув Гедімін. Литовська держава, поділена на вісім великих удільних князівств між 7 синами і племінником Гедіміна, опинилась без об'єднуючої її великокнязівської влади. Цим хотіли скористуватись німецькі рицарі і польський король Казімір, які підтвердили в 1343 р. укладений ще в 1336 р. мир, за яким Польща віддавала Орденів Помор'я.

4766

Але в 1345 р. великокнязівська влада Литви була поновлена. Це здійснили два найсильніші і найздібніші сини Гедіміна — Ольгерд і Кейстут. Великим князем литовським став Ольгерд, людина розумна, обережна і діяльна.

В тому ж 1345 р. німецькі рицарі вторглись у Литву, але великий похід їх кінчився невдало. Протягом князювання Ольгерда (1345 — 1377) німецькі рицарі вчинили коло 100

Малий замок у м. Луцьку.

невеликих розбійницьких нападів на Литву. Литовці також, хоч і не так часто, нападали на прикордонні землі Ордену. Проте німецьким рицарям не вдалось захопити нові литовські землі, і кордони між Литвою і Орденем лишались старі.

У відбитті цього натиску німецьких рицарів на Литву велику роль відіграв Кейстут, що володів прикордонними з Орденем землями Литви. Віддавши Кейстутові оборону Литви на заході й півночі від німецьких рицарів, Ольгерд зосередив свою діяльність на сході і півдні, продовжуючи політику свого батька. Він поставив своєю метою приєднати до Литви «всю Русь» і добивався цього з винятковою наполегливістю.

Учторг
1893-2

57962

Боротьба між Польщею і Литвою за галицько-волинські землі особливо підсилилась у кінці 1340-х і на початку 1350-х років. В 1349 р. польський король Казімір, добившись нейтралітету татар, вдерся в Галичину і Волинь і захопив усі галицько-волинські міста, крім Луцька.

Новгородський літопис про це вторгнення розповідає: «Прииде король краковский со мною силою и взяша лестию землю Волинскую и Галицкую и много зла христианам створиша, а церкви святыя претвориша на латинское богумерзское служение». Проте Литва не відмовилась і далі від своїх претензій на галицько-волинські землі. Литовські князі слідом за цим вчинили кілька походів проти Польщі і повернули Волинь, але Галичина лишилась за Польщею.

Відносини між Литвою і Польщею ще більше загострились. Обидві сторони енергійно готувались до нової війни за галицько-волинські землі. В 1350 р. Казімір уклав з угорським королем Людовіком договір, за яким Людовік згоджувався залишити Галичину в довічне володіння Казімірові, але з такою умовою: поперше, якщо Казімір помре, не лишивши синів, тоді Польща з Галичиною об'єднається з Угорщиною під владою угорського короля; подруге, якщо в Казіміра лишиться син, тоді Польща віддасть Галичину Угорщині за викуп.

Таким чином Польща набувала союзника в боротьбі за Галичину і Волинь, давши Угорщині юридичну підставу для претензій на Галичину.

Другим союзником Казіміра був римський папа. Сподіваючись за допомогою католицької Польщі включити в сферу свого впливу і грабунку землі Східної Європи, римська курія завжди активно підтримувала експансію Польщі на Україну. В 1352 р. папа Климент VI запропонував польським єпископам оголосити хрестовий похід проти руських, литовців і татар. Незадовго перед тим, в 1351 р., він надав Казімірові для війни десяту частину доходів католицьких єпархій у Польщі строком на 4 роки та ін.

В 1351 р. війна між Польщею і Литвою поновилась і, при тому, в гостріших формах і на ширшому порівнюючи з попередніми війнами фронті. В 1352 р. Ольгерд добився союзу з татарами, які були незадоволені встановленням панування Польщі в Галичині.

Найяскравішим епізодом війни 1352 р. є оборона українським військом на чолі з воеводою Дроздом Белза в Західній Волині. Величезна польсько-угорська армія на чолі з Казіміром і Людовіком не змогла взяти белзького замку. За словами сучасного угорського джерела, під час облоги Белза було вбито і поранено силу угорців і поляків.

Війна ця закінчилась перемир'ям між Польщею і Литвою в 1352 р., за яким Галичина лишалась за Польщею, а Волинь — за Литвою. Проте незабаром перемир'я було розірване і боротьба між Литвою і Польщею за галицько-волинські землі почалася знову.

Захопивши Галичину, Казімір намагався перетворити її в польську провінцію. На чолі управління Галичиною був поставлений намісник Казіміра — староста, що називався «генеральним старостою Руської землі». В Галичині починає поширюватись польське право. Вищі посади заміщаються польськими феодалами; їм же головним чином роздаються і земельні володіння.

Частина галицьких бояр одержала підтвердні грамоти на свої старі володіння і була обдарована новими маєтками. Але деяка частина їх, що найактивніше виступала проти польської окупації, позбулась своїх володінь. Частина бояр, не мирячись з польською окупацією, емігрували в Литву і Валахію. В галицьких містах починає зміцнитись привілейоване католицьке німецьке і польське міщанство, що проникало сюди ще раніш. З установленням польського панування підсилюється гноблення галицьких селян.

Щоб розірвати політичні зв'язки Галичини з руськими землями і міцніше об'єднати її з Польщею, Казімір почав добиватись відновлення окремої галицької православної митрополії, що деякий час існувала раніш¹. У грамоті (1370 р.) до константинопольського патріарха Фелофея Казімір просив посвятити митрополита, загрожуючи в разі відмовлення «хрестити руських у латинську віру». В той же час у Галичині організується ієрархія католицької церкви і починається зміцнення католицизму.

¹ Галицька митрополія була заснована кн. Львом Даниловичем чи Юрієм Львовичем на початку XIV ст. після переїзду митрополита Максима з Києва в Владимир на Клязьмі (у 1299—1300 рр.). В 1347 р. вона була ліквідована за постановою патріаршого собору.

Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Литви. Продовжуючи боротьбу з Польщею за галицько-волинські землі, Литва заволоділа в 50-х роках XIV ст. Чернігово-Сіверщиною¹, центром якої лишалось у цей час місто Брянськ, що містилось у її північній частині. В XIV ст. Брянськом володіли смоленські князі.

Претендуючи на смоленські землі, Литва ще при Міндовгу намагалась захопити Брянськ, але ці спроби тоді були відбиті брянським князем Романом Михайловичем. Ольгерд високо цинив стратегічне значення Брянська, розміщеного в глибокому тилу Смоленська і одночасно далеко висунутого вперед проти Московського князівства, що зміцнялось.

Коло 1357—1358 рр., скористувавшись усобицями, що почались у Золотій Орді після смерті хана Джанібека, і «мятежом» у Брянську (очевидно, виступ населення проти бояр)², Ольгерд захопив Брянськ, здобувши таким чином міцну позицію і проти Смоленська, і проти Московського князівства.

Слідом за Брянськом у той же період Литва заволоділа і рештою Чернігово-Сіверських земель, що були до того в політичній залежності від Брянська. Найбільші чернігівські столи — Чернігів, Трубчевськ, Новгород-Сіверськ, Стародуб, а також Брянськ Ольгерд віддав, як васально залежні від нього удільні князівства, своїм синам — Дмитру-Корибутові (Чернігів і Новгород-Сіверськ), Дмитру старшому (Брянськ і Трубчевськ) і племінникові Патрікію Наримунтовичу (Стародуб). Інші уділи, що входили в склад Чернігово-Сіверської землі і містились переважно на північний схід від Брянська, в басейні верхньої Оки і її приток, Ольгерд залишив у руках Новосельських, Воротинських, Одоєвських, Білевських та інших дрібніших руських (великоруських) князів, що визнали його владу

¹ Північно-східна частина цієї землі етнографічно є територією великоруською.

² «Того же лета князь Василий прииде из Орды от царя с пожалованием и сяде на княжени в Брянске, и мало время пребыв тамо и преставися. И бысть в Брянске мятеж от лихих людей, и заматня великии и опустение града; и потом нача обладати Брянском князь великии литовский». (Никоновская летопись, т. II, с. 228). Перед цим, у проміжку 1339—1341 рр., брянське населення вбило брянського князя Гліба Святославича.

Похід Ольгерда проти татар. Приєднання Поділля, Київщини і Переяславщини до Литви. Нарешті, занепадом Золотої Орди Литва скористувалась і для заволодіння Поділлям¹, а також Київщиною і Переяславщиною.

В 1359 р., після смерті хана Бердибека, політичний розклад у Золотій Орді надзвичайно загострився. Боротьба за ханство веда до поділу Орди на політично відокремлені дрібні ханства.

Арабський письменник Ібн-Хальдун (1332—1406) каже, що в цей період «було кілька монгольських ханів, які поділили між собою області Сарая; між ними не було згоди і вони правили землями кожний окремо».

В середині XIV ст. Поділля стало незалежним улусом². Воно було під владою самостійних татарських князів, що відокремились від Золотої Орди. На початку 50-х років XIV ст. подільські татарські володарі брали участь як союзники в походах Ольгерда проти Польщі. Але в 1356 р. Казімірові вдалось подарунками відтягти татарських володарів Поділля від союзу з Литвою; він повідомляв магістра німецьких рицарів, що татарські князі — володарі Поділля обіцяли йому підтримку проти Литви. Це стало за привід до війни Ольгерда з Подільською Ордою.

Коло 1363 р. Ольгерд рушив на чолі війська в степ і на ріці Синя Вода (р. Синюха, ліва притока Південного Буга) розгромив трьох татарських князів — Кутлубуга, Хаджібея і Дмитра, яких літописець називає «отчичами и дедичами» (тобто спадковими володарями) Подольської землі³. Витиснувши татар з Поділля, Литва заволоділа таким чином великою територією, що займала ліву половину басейну Дністра, басейн Південного Буга і нижню частину басейну Дніпра.

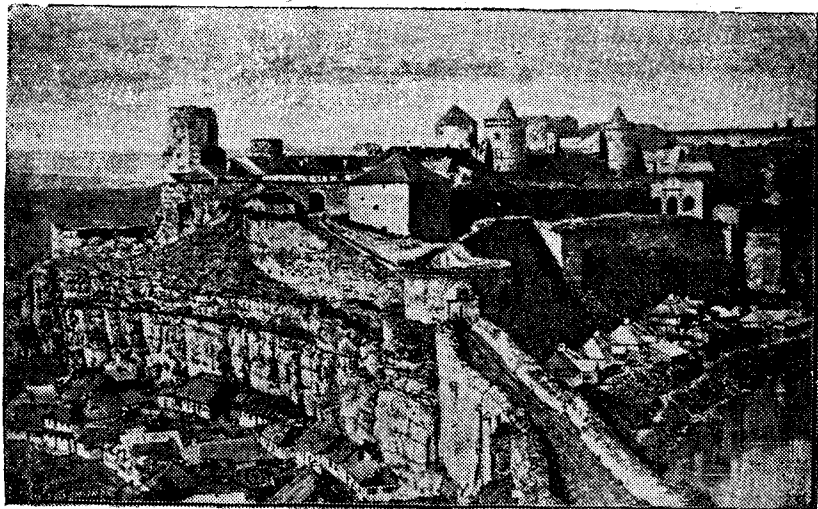
Ольгерд віддав Поділля в уділ чотирьом племінникам, синам брата Коріата — Юрієві, Олександрові, Константинові

¹ Поділля займало територію по середній течії на лівобережжі Дністра і по південному Бугу. До XIV ст. територія Поділля, що входила в склад Галицько-Волинського князівства, називалась Пониззям.

² Улусами татари називали підвладні їм землі.

³ Ці татарські князі управляли Поділлям за допомогою «отаманів» з місцевих феодалів, які збирали данину з подільського населення і віддавали її баскакам, що приїздили від названих князів.

і Федорові. Коріатовичі об'єднали під своєю владою місцевих феодалів і почали правити Поділлям, обороняючи його від татар. Літопис відзначає, що вони «вошли у приязнь со отаманы почали боронити Подольськую землею от татар, а баскакам выхода (даннини) не почали давати». Для оборони від татар Коріатовичі збудували замки в Кам'янці, Бакоті.

Кам'янець-Подільська фортеця. Загальний вигляд.

Смотричі, і так «все города подольские умуровали и всю землю Подольскую осели» (тобто оволоділи нею).

Майже одночасно з Поділлям коло 1362—1363 рр. Литва оволоділа також Київщиною і прилежною до неї Переяславщиною, що дуже запустили в результаті татарського нашествия. Київським князем був у той час ставленик татар, якийсь дрібний князь Федор. Крім нього, в Києві перебував татарський баскак. Оволодіти Київщиною, оточеною землями Литви (з заходу Волиню, з півночі Турово-Пінщиною, з сходу Чернігово-Сіверщиною і з півдня Поділлям), Ольгердові було не трудно, тим більше, що Київщина, як і інші українські землі, прагнула позбутись татарського іга.

Білорусія і Україна, каже Енгельс, «знайшли собі захист від азіатського нашествия, приєднавшись до так званої Держави Литовської»¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 2, с. 10.

Взявши Київ, Ольгерд змістив з київського стола кн. Федора і віддав Київське князівство разом з Переяславщиною в уділ своєму синові Володимирі.

Таким чином на початок 60-х років XIV ст. під владою Литви опинилась величезна частина території України.

Литва стає ворогом Московського князівства. Прагнення Ольгерда не обмежувались Волинню, Галичиною, Чернігово-Сіверщиною, Поділлям, Київщиною, Переяславщиною. Як ми вже говорили, він ставив собі мету зібрати під владою Литви «всю Русь». Продовжуючи політику свого батька, він активно намагався поширити вплив Литви на Смоленськ, Новгород з Псковом і Твер.

Це прагнення Литви зустрілось з таким же намаганням Московського князівства, що зміцнялось. Сутичка між Литвою і Московським князівством на цьому ґрунті була неминуча. Кожна сторона боялась підсилення другої.

В своєму прагненні ослабити Московське князівство, Ольгерд на початку свого князювання в 1349 р. шукав союзу з ханом Золотої Орди Джанібекієм проти Московського князівства. Проте московському князеві Семену Івановичу Гордому (1341 — 1353) удалось не допустити до цього союзу. Джанібек відхилив пропозицію Ольгерда і навіть видав Семенові Гордому литовських послів, що прийшли до нього.

Зазнавши невдачі, Ольгерд у 1350 р. «присла в Москву к великому князю Симеону послы своя со многими дары, и с честью великою, и с челобитием, прося мира и живота братии своей». Семен Іванович прийняв пропозицію Ольгерда.

Після цього між Литвою і Московським князівством установились мирні відносини, які підтримувались протягом усього князювання брата Семена — Івана Івановича Красного (1353 — 1359) і на початку князювання Дмитра Івановича (1359 — 1389).

Відкрита сутичка між Литвою і Московським князівством сталася в 1368 р. Приводом до неї став виступ тверського князя Михайла Олександровича проти Дмитра Івановича, що намагався підкорити Тверське князівство своєму впливові. Не маючи сил боротися проти московського князя, Михайло Олександрович звернувся по допомогу до свого

шурина Ольгерда, який одразу скористувався з нагоди і виступив проти свого суперника.

На чолі великого війська він несподівано вступив у межі Московського князівства і підійшов до Москви, де в Кремлі зачинився Дмитро Іванович. Простоявши три доби коло кремлівських стін, Ольгерд відступив. Литовське військо страшенно спустошило Московську землю. Ольгерд «остаток посада (московського) пожже, и монастыри и церкви, и волости, и села попали, а христианы изсече, а ины в полон поведе, иже не успели розбежатыся, имене же их пограби, и скотину всю с собою отгнаша... Се же первое зло от Литвы створися окаянно и всегубительно».

Боротьба за Твер між Ольгердом і Дмитром Івановичем тривала ще кілька років і закінчилась перемогою Дмитра Івановича.

В Новгороді і Пскові також затвердився переважний вплив Московського князівства, і лише в Смоленську вплив цей схилявся на користь Литви.

Однак боротьба між Литвою і Московським князівством за руські землі не припинилась. Війни Ольгерда і Дмитра Івановича були початком упертої довголітньої боротьби за ці землі між Литвою і Московським князівством. Таким чином у той час, коли Золота Орда слабнула, коло західних кордонів Московського князівства з'явився новий сильний ворог — Литва.

Захоплення Польщею і Угорщиною Західної Волині (Холма і Белза). Перетворення Галичини з Холмом і Белзом в угорську провінцію. Боротьба між Польщею і Литвою за галицько-волинські землі в 60-х роках XIV ст. тривала. Правда, в 1366 р. було укладене нове перемир'я, але воно незабаром було розірване. В 1370 р. в самий розпал війни умер останній представник династії Пястів, польський король Казімір III. Скоро після смерті Казіміра в Галичині вибухло велике повстання українського населення проти польського панування. Повстанці винищували католиків і руйнували костьоли. Повстання це було придушене угорським королем Людовіком, під владу якого за польсько-угорським договором 1350 р. перейшла Польща з Галичиною.

Намагаючись перетворити Галичину в угорську провінцію, але боячись зробити це одразу, щоб не викликати

сутички з польськими панами, Людовік у 1372 р. віддав Галичину в лен (спадкове володіння), як окреме князівство, одному з найвірніших своїх васалів, своєму родичеві Владіславу, князю Опольському (з польських князів Сілезії).

В 1377 р. Людовік на чолі польських і угорських військ вирушив у похід на Волинь. Війна ця закінчилась укладенням у тому ж році миром між литовськими князями і Людовіком. За цим миром за Польщею була визнана, крім раніш захопленої Галичини, Західна Волинь (Холм і Белз), яку Людовік приєднав до Галичини. Інші землі Волині були визнані за Литвою.

При Владіславі Опольському, як і при Казімірі, на чолі управління Галичини стояв староста. Крім того, старости були в Перемишлі й Сяноку. В інших містах — Белзі, Ярославі, Галичі, Любачеві і Львові замість воевод з'являються каштеляни, які більш ніж перші залежали від старост. Владіслав дуже сприяв також зміцненню католицтва в Галичині.

Проте Галичина недовго перебувала під владою Владіслава Опольського. В 1378 р. Людовік підкорив її безпосередньо собі, відібравши її від Владіслава. Галичина була перетворена в провінцію Угорщини. Замість Галичини Владіслав одержав інші землі в Польщі. Людовік послав у Галичину свої військові гарнізони, замінив найважливіші посади угорцями і поставив на чолі управління свого намісника, що, як і раніш, називався старостою «Руської землі».

Під владою Угорщини утиски українського православного населення тривали. В 1382 р., після смерті Людовіка, в Галичині знову вибухло повстання проти іноземного гніту, яке також було придушене. Наслідниця Людовіка Марія продовжувала політику своїх попередників щодо галицько-українського православного населення: угорці грабували і руйнували українців, обкладали їх тяжкими податками й поборами, всяко їх утискали. Українська людність знову повстала проти угорців, але й це повстання не принесло їй визволення.

Дуже ослаблене багатолітніми війнами і відірване від інших українських земель, позбавлене політичного центра боротьби, галицьке населення і цього разу не могло повалити польсько-угорського панування і зазнало поразки.

Суспільно-політичний устрій України під владою Литви в другій половині XIV ст. Залежність українських земель від Литви була порівнюючи легша, ніж польсько-угорське панування в Галичині. До 90-х років XIV ст. литовські князі майже не порушували соціально-політичного ладу України. В цей період вони управляли і володіли особисто землями

Башта в м. Дубно.

головним чином у власно Литві, які являли собою їх уділ. Українські ж (і білоруські) землі, що вважались разом з Литвою володінням великокнязівського роду, вони роздавали в спадкове, довічне і тимчасове володіння своїм братам, синам, племінникам, що були удільними князями цих земель і перебували в васальній залежності від великого князя. Місцеві, руські князі нерідко лишались на своїх місцях, але підлягали владі якогось з удільних литовських князів або безпосередньо верховній владі самого великого князя.

Васальна залежність удільних князів від великого князя визначалась у договорах і присяжних грамотах. Удільний князь зобов'язувався: поперше, «служити вірно, без ніякої хитрості і в усьому бути послушним» своєму сюзеренові — великому князю; подруге, платити великому князеві щорічну данину (підданщину) і, потрете, в разі потреби виступати з своїм військом на допомогу великому князеві. Для розв'язання найважливіших питань, переважно питань зовнішньої політики, великий князь скликав удільних князів на великокнязівську раду.

Цим і обмежувалась великокнязівська влада над удільними князями. Великий князь був таким чином верховним земельним власником, верховним воеводою, і зосереджував у своїх руках зовнішню політику держави.

У внутрішнє життя удільних князівств він не втручався. На території удільних князівств уся повнота влади належала удільним князям. Вони роздавали землі місцевим феодалам на основі васальної залежності від них, збирали на свою користь мито з товарів, які провозили через їх територію тощо. Як і великий князь, удільні князі для розв'язання найважливіших питань, переважно питань внутрішнього життя удільного князівства, скликали раду, що складалась з найвпливовіших місцевих феодалів, своїх васалів-князів, великих бояр і православного єпископа.

Отже верховна влада великого князя литовського була недосить розвинута й централізована, і об'єднання удільних князівств у єдину Литовську державу не могло через це бути міцним. Вона була конгломератом майже самостійних півдержав, зв'язаних між собою переважно єдністю зовнішньополітичного існування.

На території особистого князювання великого князя в безпосередній васальній залежності від нього (як і від удільних князів) були князі і крупні бояри, що мали своїх васалів і звичайно займали посади намісників на території особистого князювання великого князя, а також бояри, що не були в васальній залежності від князів і крупних бояр.

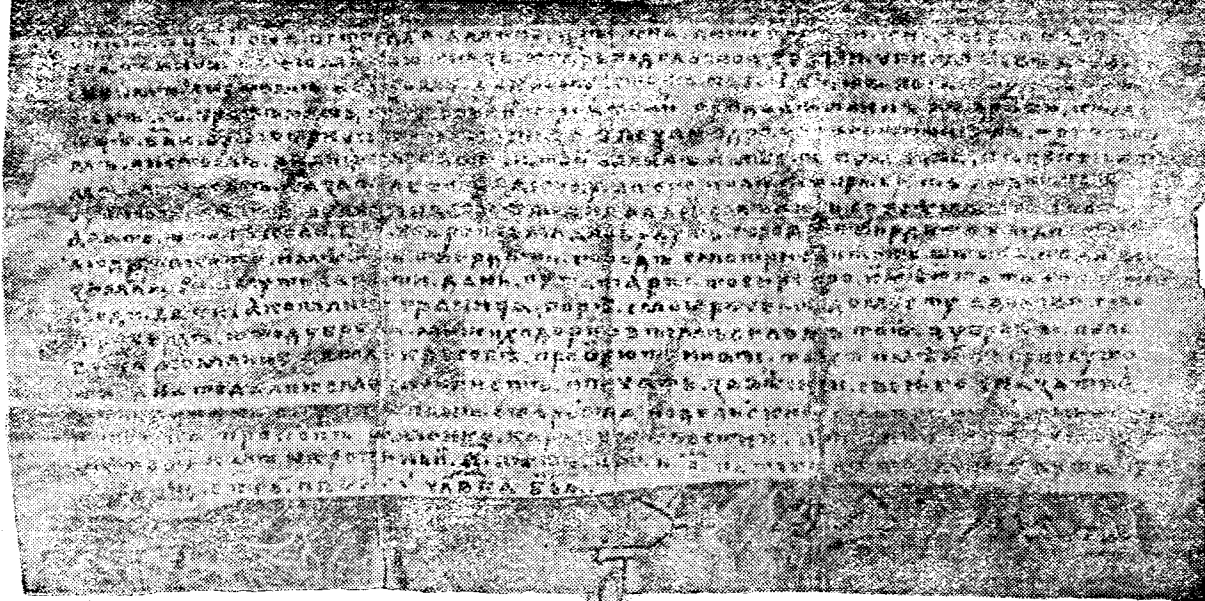
Головну військову силу Литовської держави становило руське боярство, що дало своє ім'я військово-служилому стану Литви. Потребуючи великих військових сил, литовські князі не тільки використовували руське боярство, а й

старались збільшити його число. Для цього вони переводили на військову боярську службу представників різних суспільних груп, в тому числі міщан і заможних селян. Переведені на «боярську службу» міщани і селяни звільнялись від «тяглової служби», тобто від міщанських і селянських повинностей, замість яких вони відбували тепер військову службу.

Великий князь литовський Ольгерд (Олександр) Гедімінович.

Литовські князі давали боярам за їх військову службу грамоти на право володіння землями як тими, що здавна належали їм і переходили спадково — отчинами, так і ново-надаваними — вислугами. Вислужені маєтки роздавались або в тимчасове володіння, «до волі господарської» (поки на те буде воля великого князя), або «до живота» (до смерті володільця) — тимчасові володіння називались помістями, — або «на вічність», «в отчину», тобто з правом передачі в спадщину. Боярин володів землею доти, поки відбував військову службу. Останню він відбував особисто з певним числом слуг, відповідно до розмірів володінь. Оскільки боярин виконував військову службу з землі, великий князь контролював перехід землі в інші руки. Цей контроль поширювався на всі види земель — отчинні, куплені і вислужені. Відчужувати землі можна було тільки «с призволення», тобто з згоди і відома великого князя чи його урядників.

Грамота подільського князя Олександра Коріатовича (1375).

Великі князі нерідко відбирали в бояр, особливо в дрібних, їх маєтки, і не тільки помістя, а й отчини. З часом, у міру економічного і політичного зміцнення бояр, великими князями були видані грамоти, що гарантували боярам невід'ємне володіння і вільне розпорядження в рамках закону отчинними маєтками, при чому вислужені отчини були зрівняні в праві володіння і розпорядження з родовими отчинами¹.

Таким чином Литовська держава являла собою ієрархічну систему економічного і політичного панування феодалів. Вищою ланкою цієї системи був великий князь, що називався інакше господарем; ступенем нижче в цій системі стояли його вищі васали — князі; нижче князів були крупні бояри; ще нижче — середні і дрібні бояри, що були васалами князів і великих бояр і самі часто мали своїх васалів чи підвасалів.

Під цією феодальною ієрархією була маса експлуатованого населення: «... Ієрархічна структура земельної власності і зв'язана з ним (з феодалізмом.— К. Г.) система озброєних дружин давала дворянству владу над кріпосними. Цей феодальний лад... був асоціацією, спрямованою проти поневоленого продукуючого класу»².

Територіальне і чисельне переважання Русі в Литовській державі. Вплив Русі на Литву. В наслідок оволодіння Білорусією, більшою частиною України і частиною великоруських земель, Литва перетворилась у велику змішану багатонаціональну державу. Своїм розміром і числом людності новонабуті території, переважну частину яких становили українські землі, більш ніж у п'ять разів перевищували власно Литву. Остання стала таким чином політичним центром величезної держави, в склад якої вона входила як територіально незначна частина.

Як ми вже говорили, Русь, що в суспільно-політичному і культурному відношенні стояла вище Литви, виявила на

¹ Вислуга, надана «на вічність», перетворювалась в отчину тільки після її переходу за спадщиною (Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, Москва, 1892, с. 599).

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, вид. 1934 р., с. 14.

«ЕЦАЛЪТЕ СЪБО»

«МЪ ПОУМНА КЪ ГЛѢ»
 «СЛОВЪА КЪ ЕЦАЛЪТЕ ГЛѢ»
 «ПАСХЪА СЪА ПАСХЪА»
 «ПО ПАСХЪА, ЕЦА. ѿ ПОУ-

«СКО НЪ СЛО
 ВО: НЕ СЛОВЕ
 ОТЪ БГА: И
 БЪЕ СЛОВО»

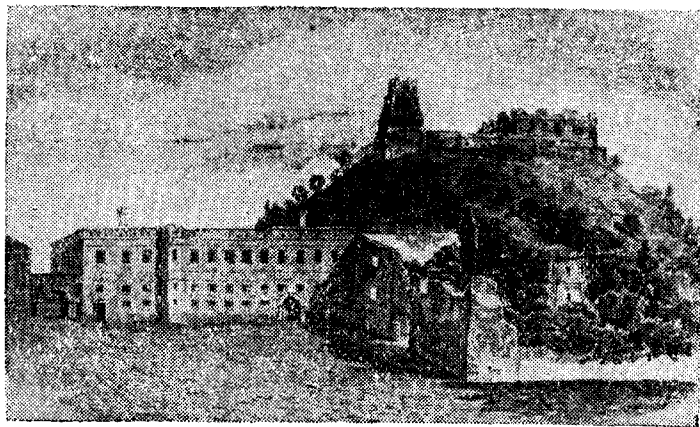
«НЕ БЪЕ И СКО НМОТЪ
 БГА НЪ СЛѢТЪ МЪ БЫ
 ША НЪ БЪЕ НЕГО ЖЕ
 НМОТЪ ЖЕ НЕ БЫ И
 ЖЕ БЫ ОУТО МЪ ЖИ

ВОТЪ БЪ И ЖИВОТЪ
 БЪ И СЪВѢТЪ УЛЪ КОМО
 СЪВѢТЪ ВОТЪ МЪ СВО
 ТИТЪ СА. И ТЪ М АН
 ГО НЕ ПО СТИ ЖЕ НЪ БЫ
 УЛЪ КЪ ПО СЛА НЪ СЪ
 БГА И МЪ МЪ МОУ И
 ВА НЪ НЪ СЪ ПРИДЕ
 ОУ СЪ ВЪ ДИ ТЕ ЛЬ С Т В О
 ДА СЪ ВЪ ДИ ТЕ ЛЬ С Т В О У
 И ТЪ О СЪ ВѢ ТЪ ДА БЫ
 ВЪ РОУ И МОУ ТЫ И МЪ
 И НЕ ВЪ Т О СЪ ВѢ ТЪ Н О
 ДА СЪ ВЪ ДИ ТЕ ЛЬ С Т В О У
 И ТЪ О СЪ ВѢ ТЪ Н Е БЪ СЪ

*Рисунгъ отъ стариннаго
 о митре тн*

Сторінка з рукописного евангелія Спаського красносельського монастиря поблизу м. Луцька (XIV ст.).

останню великий вплив. Руське право, адміністрація, організація князівського господарства, фінансово-податкова система, назви посад, станів — усе це відбилось на устрої великого князівства Литовського. «Руська» мова стала мовою державною, офіційно-канцелярською. Нею писали майже всі князівські грамоти, різні юридичні акти, вели дипломатичне листування тощо¹. Розмовною мовою литовських князів і знаті була також мова руська. Багато литовських фео-

Руїни палацу і замку великих князів литовських у Вільні.

далів, що були язичниками, приймали православ'я. Князі, які займали уділи на Русі, звичайно також були православні і одружені з руськими.

Особливо підсилювався вплив Русі на Литву при Ольгерді, при якому Литва заволоділа більшою частиною України (Чернігово-Сіверщиною, Поділлям, Київщиною, Переяславщиною, Волинню).

Сам Ольгерд, проживши більшу частину свого життя на Русі (головним чином у своєму Вітебському уділі), засвоїв руську культуру, побутові звички, прийняв православ'я. Він був одружений з руськими княжнями (Марією Ярославовною Вітебською, а після смерті останньої — з дочкою князя Олександра Михайловича Тверського — Уляною). Діти

¹ В основі своїй це була мова церковно-слов'янська, значно ускладнена світською мовою і домішкою народнорозмовних елементів мов білоруської і української.

Ольгерда були православні. З дванадцяти його синів десять були охрещені за православним обрядом.

Але після смерті Ольгерда (1377), у 80-х роках XIV ст., в зовнішньополітичному становищі Литовської держави настав крутий перелом, що зумовив новий напрямок усієї дальшої її історії. Цим переломом була унія Литви з Польщею, яка поклала початок новому періодові в історії Литовської держави, періодові поступового витискання руських впливів польськими.

2. КРЕВСЬКА УНІЯ (1385) І ЗАХОПЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПОЛЬЩЕЮ (1387). БОРОТЬБА І ОСТРОВСЬКА УГОДА МІЖ ЛИТВОЮ І ПОЛЬЩЕЮ (1392)

Феодално-князівська боротьба в Литві після смерті Ольгерда. Підсилення експансії німецьких рицарів на Литву. Величезне значення Ольгерда для внутрішньо- і зовнішньополітичного зміцнення Литовської держави було особливо помітне в перші роки після його смерті.

Позбавлена досвідченого й авторитетного керівництва Ольгерда, Литовська держава, що лишалась все ще роздрібненою на ряд відокремлених одне від одного удільних князівств, перетворилась в арену напружених удільно-князівських усобиць.

Як відомо, Ольгерд, виходячи з погляду на Литовську державу як на родинне володіння, розподілив його за життя між своїми синами, братами і племінниками. Великим князем литовським після смерті Ольгерда було проголошено одного з дванадцяти його синів — Ягайла. Через те, що це відповідало договоріві, укладеному незадовго до смерті Ольгерда між ним і Кейстутом, Ягайло затвердився на великокнязівському столі. Правда, проти цього повстав старший син Ольгерда Андрій, князь полоцький, який претендував на велике князівство за правом старшинства. Але, спираючись на підтримку Кейстута, Ягайло придушив його виступ.

Андрій Ольгердович утік у Псков, де був проголошений князем, і перейшов під владу московського князя Дмитра Івановича. Незабаром Андрій Ольгердович взяв участь у поході московського війська на Сіверщину, де це військо

оволоділо Трубчевськом і Стародубом (1379). При цьому князь брянський і трубчевський, брат Андрія Ольгердовича, Дмитро Ольгердович (старший) не тільки не вчинив опору московському війську, а й сам вступив на службу до московського князя і одержав від нього на князювання Переяслав (Суздальський).

Зміцнення Дмитра Івановича і активізація його претензій на чернігово-сіверські землі дуже занепокоїли Ягайла. Але почати війну проти сильного московського князя Ягайло боявся, тим більше, що серед чернігово-сіверських феодалів спостерігалось тяжіння до Москви. Однак скоро становище Московського князівства на сході ускладнилось. Рівно через рік після походу Дмитра Івановича на Сіверщину хан Золотої Орди Мамай вирушив проти нього. Ягайло уклав союз з Мамаєм і в серпні 1380 р. виступив на допомогу останньому. 8 вересня 1380 р. на Куліковому полі на р. Дону сталася знаменита битва між московським князем Дмитром Івановичем і татарським ханом Мамаєм. На стороні Дмитра Івановича були Андрій і Дмитро Ольгердовичі. Мамай був вщент розбитий і втік. Ягайло, не дійшовши до місця бою, довідався про поразку Мамає і відступив.

Союз Ягайла з Мамаєм викликав незадоволення на Україні й Білорусії і послабив і без того німечну владу Ягайла в Литовській державі. Уже незабаром після вступу на князівський стол Ягайла стало цілком очевидним, що фактична влада в державі належить не молодому недосвідченому і, до того, слабохарактерному Ягайлові, а впливовому і навченому досвідом політичної діяльності старому Кейстуту. Таке становище викликало велике незадоволення владолюбного Ягайла. Він вирішив усунути Кейстута і для цього уклав союз з німецькими рицарями.

Довідавшись про це, Кейстут випередив Ягайла і, змістивши його в 1381 р., сам зайняв великокнязівський стол. Ягайлові ж були віддані колишні уділи Ольгерда — Вітебськ і Крево на основі васальної залежності від Кейстута.

Ягайло відступив, але боротьби проти Кейстута не припинив. Кейстут недовго володів великокнязівським столом. В 1382 р. Ягайло, скористувавшись походом Кейстута проти повсталого новгород-сіверського князя Дмитра Корибута, захопив Вільно і Троки. Коли Кейстут повернувся з походу,

Ягайло підступно схопив його, закував у кайдани і кинув у підземелля кресьського замку, де з наказу Ягайла його задушили.

Таким чином головний суперник Ягайла був усунутий. Але, всупереч сподіванкам Ягайла, становище його після смерті Кейстута лишалось непевним. Його владу відмовились визнати Андрій Полоцький, що відстояв для себе Полоцьк, Дмитро Брянський і син Кейстута — Вітовт, який утік до Ордену.

Німецькі рицарі, що були зацікавлені в ослабленні Литви і допомагали Ягайлові в боротьбі проти Кейстута, тепер починають підтримувати князів, які виступали проти Ягайла, як, наприклад, Андрія Полоцького і, особливо, Вітовта. Вітовт у союзі з німецькими рицарями почав війну проти Ягайла (1383). Німецькі рицарі дуже спустошували Литву. Щоб добитись миру з Орденом і відтягти його від підтримки Вітовта, Ягайло відмовився навіть на користь Ордену від Жмуди. Але й це не привело до миру.

Виснажений боротьбою, Ягайло уклав у 1384 р. з Вітовтом мир, за яким зобов'язався віддати останньому всі землі його батька Кейстута. Розірвавши союз з німецькими рицарями, Вітовт повернувся до Литви. Однак загроза Ягайлові з боку Вітовта та інших удільних князів не була усунута. Вітовт знову міг укласти союз з німцями і виступити проти Ягайла, бо останній не виконав цілком свого зобов'язання. В той же час німецькі рицарі продовжували тиснути на Литву. Щоб відбити їх натиск і зміцнити владу над литовсько-руськими землями, Ягайло потребував допомоги ззовні. В таких умовах Ягайло і вирішив укласти союз з Польщею, яку також тиснули німецькі рицарі.

Кресьська унія. В 1382 р. помер угорський король Людовік, що одночасно, після смерті Казіміра III в 1370 р., був і королем польським. Протягом двох років у Польщі точилась уперта боротьба між претендентами на королівську владу. Саме цим, очевидно, значною мірою пояснюється те, що Польща після смерті Кейстута не скористувалась феодалними війнами, які ослабили Литовську державу, для захоплення перебуваючих під владою Литви українських земель. Нарешті, в 1384 р. польською королевою була визнана дочка Людовіка угорського, 14-літня Ядвіга.

Однак польські пани натрапили на труднощі: Ядвіґа була нареченою ерцгерцога австрійського Вільгельма. Тим часом у політичні розрахунки польських панів зовсім не входило віддати польську корону Вільгельмові. Найвідповіднішим кандидатом на польський престол вони вважали литовського князя Ягайла, який боровся проти спільного ворога — німецьких рицарів. Тому, нехтуючи волею молодої Ядвіґи, польські пани вирішили усунути Вільгельма і одружити її з Ягайлом.

Об'єднання Польщі і Литви під владою Ягайла обіцяло Польщі дуже великі політичні вигоди. Поперше, за допомогою Литви польські пани сподівались не тільки відбити експансію німецьких рицарів, а й повернути балтійське Помор'я, захоплене в них хрестоносцями на початку XIV ст., і яке було об'єктом реваншистських прагнень Польщі. Ще Казімір III у своєму заповіті про спадкування вимагав, щоб його наслідник, король угорський, ставши польським королем, насамперед почав боротьбу з Пруським орденом, домагаючись повороту Помор'я Польщі. Подруге, відпадала загроза Польщі з боку Литви, яка претендувала на Галич і західну Волинь і часто нападала на Польщу.

Потрете, за допомогою Литви польські пани сподівались захопити Галичину, відібрану в Польщі Угорщиною. Далі, вони хотіли підкорити собі Литву і захопити перебуваючі під її владою українські землі.

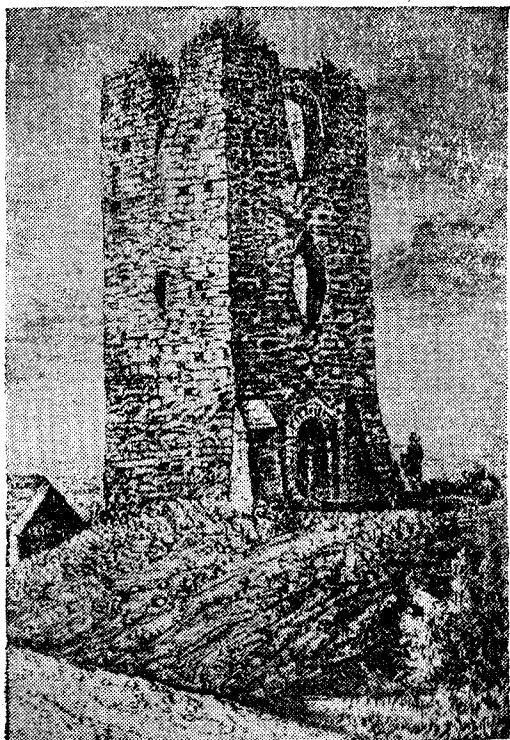
Нарешті, дуже великі надії на унію покладала римська курія і вище польське католицьке духовництво, яке прагнуло поширити католицтво в Литовській державі і цим розширити сферу своєї експлуатації й грабіжництва на сході Європи.

Переговори між Ягайлом і польськими панами тривали близько року. Це свідчить про те, що обопільно прийняті умови для угоди були знайдені не одразу. Нарешті, 14 серпня 1385 р. Ягайло і польські послы уклали в Крєві унію.

Умови унії були дуже тяжкі для Литви. Ягайло разом з братами Скіргайлом, Корибутом, Вітовтом і Лугвенем зобов'язувались: 1) прийняти католицтво і хрестити все литовське населення; 2) віддати свою казну на потреби Польщі; 3) заплатити 200 тисяч флоринів Вільгельмові австрійському за його відмовлення від Ядвіґи; 4) повернути Польщі землі,

захоплені в неї будьким і будьколи і, нарешті, головне 5) «на віки вічні приєднати до Польщі свої литовські і руські землі».

Таким чином за Кревським актом велике князівство Литовське припинило своє існування як самостійна держава.

Столпінська башта поблизу м. Холма.

Прийняття Ягайлом таких тяжких для Литви зобов'язань пояснюється як потребою в допомозі Польщі для боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, так і в значній мірі прагненням Ягайла стати польським королем.

В лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владіслава, і одружився з Ядвігою, а слідом за цим у березні був коронований як польський король. Так сталася унія Литви з Польщею.

Кревський акт, що загрожував великому князівству Литовському втратою самостійності, викликав незадоволення

серед феодалної знаті Литовської держави. Але поки фактичне становище лишалось без змін, це незадоволення не набирало форми відкритого протесту.

Проти Ягайла першим виступив Андрій Полоцький, який намагався заволодіти великокнязівським віленським столом. Андрій уклав союз з Лівонським орденом і смоленським князем Святославом Івановичем і вирушив на Білорусію (весною 1385 р.). Ягайло за допомогою Скіргайли та інших князів розбив Андрія й Святослава, при чому Андрія було захоплено в полон, а смоленського князя вбито.

Після цього Ягайло зажадав від удільних князів присяжних грамот «на вірність королю, королеві і короні польській». Протягом 1386—1388 рр. князі ці грамоти видали. Разом з тим Ягайло ослабив найсильнішого на Україні князя Федора Любартовича волинського (володимирського і луцького): перевів у безпосередню залежність від себе й від Польщі найкрупнішого васала Федора Любартовича — князя Острозького (1386) і відібрав у Федора Любартовича Луцьк, передавши його своєму найнебезпечнішому супротивникові, Вітовту (в 1386 чи 1387 р.).

Присяжні грамоти видавали тільки великі князі, а з князів менших їх не брали. Так само не брали записів на вірність і з бояр, крім тих, які були на службі в сіверського князя Дмитра Корибута. З них взяли писану запоруку в тому, що їх князь буде вірний «королю, королеві й короні польській». Це пояснюється, очевидно, тим, що серед чернігово-сіверських князів і бояр спостерігалось найбільше тяжіння до Москви.

Щоб привернути до унії й до католицизму литовських бояр, Ягайло видав 20 лютого 1387 р. привілей, що надавав литовським боярам-католикам ряд особливих прав, якими користувалась польська шляхта. Цей привілей Ягайло видав за порадою вищого католицького духовництва і польських панів, які намагались цим шляхом створити з литовських бояр-католиків опору собі для здійснення своїх планів щодо Литви і перебуваючих під її владою українських земель.

Майже одночасно Ягайло видав другий привілей, у якому наказувалось усім литовцям переходити в католицизм, заборонялось новоохрещеним литовцям обох статей одружу-

ватись з православними, вказувалось, що православні, одружені з литовцями-католиками, мусять прийняти католицтво під страхом тілесних кар; за ним також маєтки католицького духівництва в Литві звільнялись від усіх державних повинностей, а також від загального суду¹.

Таким чином ці привілеї ставили католицтво в привілейоване становище порівнюючи з православ'ям. Католицька релігія набувала значення державної релігії власно Литви. Разом з католицтвом почав поширюватись і вплив польської культури.

Хрещення Литви в католицтво було одним з головних зобов'язань, узятих Ягайлом за Кревським актом. Одночасно Ягайло приступив до виконання найголовнішого зобов'язання—інкорпорувати велике князівство Литовське в Польщу. Початком інкорпорації було згадане відібрання від князів записів на вірність королю, королеві й польській короні. Але здійснити інкорпорацію цілком Ягайлові й польським панам, як видно буде далі, не вдалось.

Кревська унія була видатною політичною подією в історії Європи того часу. Вона дуже зміцнила Польщу і Литву. Об'єднані сили цих держав могли тепер не лише відбити дальший натиск німецьких рицарів, а й завдати їм уже в недалекому майбутньому рішучої поразки. Одночасно унія сприяла просуванню обох держав на схід і південний схід Європи.

Таким чином унія підвищувала міжнародну значимість обох держав. Особливо велике значення щодо цього мала унія для Польщі. Остання, що не мала доти великої політичної ваги серед європейських держав, починає грати тепер велику роль.

В історії Литовської держави Кревська унія була тим надзвичайно важливим поворотним історичним моментом, який поклав початок впливові Польщі на Литву і сприяв взаємовідчуженню Литви і Русі (Білорусії і України). Разом з тим унія сприяла підсиленню експансії Польщі на Україну.

Боротьба Польщі з Угорщиною за Галичину. Остаточне захоплення Галичини Польщею. Перший великий політичний акт, здійснений Ягайлом як польським королем, і який

¹ Другий привілей був, очевидно, додатком до першого.

приніс практичні вигоди Польщі, стосувався Галичини, відібраної, як відомо, в Польщі Угорщиною.

До смерті Людовіка в 1382 р. ця обставина не приводила до відкритого активного опору польських панів. Але після обрання в 1384 р. самостійної польської королеви, отже після розірвання польсько-угорської унії, питання про право на Галичину стало надзвичайно гостро.

Відстояти силою свої зазіхання на Галичину польські магнати були неспроможні в момент розірвання унії і Галичина ще протягом трьох років після цього лишалась добутком Угорщини.

Тільки в 1387 р., скористувавшись феодальними міжусобицями, що спалахнули в Угорщині, Польща за допомогою посланих Ягайлом литовсько-руських військ на чолі з Вітовтом захопила Галичину, і з цього часу до першого розділу Польщі в 1772 р. Галичина лишалась під її владою.

В тому ж 1387 р., після захоплення Галичини, в васальну залежність від Польщі вступив господар (князь) Молдавського князівства Петро, шукаючи в Польщі допомоги проти Угорщини, яка намагалась закріпити за собою Молдавію. Це відкривало Польщі сприятливі перспективи щодо вільного просування до узбережжя Чорного моря.

Навчені досвідом польсько-угорської унії і боячись претензій Литви на Галичину, поляки вирішили застрахувати себе від небезпечних несподіванок і почали вимагати від Ягайла відкритого визнання Галичини здобутком самої Польщі. Ягайло, не зважаючи на вирішальну участь литовсько-руських військ в оволодінні Галичиною, цю вимогу польських магнатів задовольнив, зобов'язавшись зберегти Галичину «собі, Ядвізі, дітям і короні польській».

Приєднавши Галичину до Польщі, Ягайло почав щедро роздавати землі польським шляхтичам, а також німецьким, угорським, чеським і валаським феодалам. Крім того, для зміцнення своїх позицій у Галичині він, як і його попередник Казімір, стверджував галицьким боярам володіння старими землями, а також наділяв їх новими. Але при всьому цьому галицьке боярство опинилось у становищі менш привілейованому порівнюючи з шляхтою польських земель, яка вже в кінці XIV ст. являла окремий замкнений стан, що користувався великими правами й привілеями.

Неодмінною приналежністю шляхетства був герб. Польський шляхтич мав повне право власності на свої землі, міг вільно ними розпоряджатись на свій розсуд, мав право вотчинного суду над населенням свого володіння, був вільний від усіх державних повинностей і податків, крім двох грошей польських на рік з заселеного лана (близько 19 гектарів). У воєнних походах за межами країни польська шляхта брала участь тільки добровільно і, при тому, за особливу винагороду від короля, а в війнах оборонних — «по змозі», тобто в розмірі, встановлюваному самою шляхтою.

Становище галицького боярства, а також польських шляхтичів, що жили в Галичині, було не таке сприятливе. Хоч Ягайло надавав галицькій шляхті землю на повному вотчинному праві, але при цьому застерігав, що обдарований мусить виконувати ряд умов і насамперед відбувати військову службу точно визначеним числом озброєних людей з наданої землі. До того ж, галицька шляхта мусила брати участь не тільки в оборонних війнах, а й у закордонних походах без особливої винагороди від короля, мусила платити з кожного лана по 4 гроші, 2 міри вівса, 2 міри пшениці і, крім того, ремонтувати за допомогою своїх людей королівські замки. Нарешті, в Галичині не було того шляхетського самоврядування, яким уже користувалась шляхта в Польщі.

Тому галицьке боярство, не задовольняючись самим тільки поширенням чи зміцненням своїх земельних володінь, починає активно добиватись зрівняння в правах з шляхтою Польщі. Але позитивних результатів щодо цього воно добилось тільки через півстоліття. Ягайло в своїх привілеях — берестейському (1425), едльненському (1430) і краковському (1433) зобов'язався поширити на Галичину польське право. Остаточно ж галицька шляхта була юридично зрівняна з польською привілеєм короля Владіслава в 1434 р., який запроваджував у Галичині польське право і звільнив галицьку шляхту від усіх повинностей.

Проте тільки найкрупніше галицьке боярство дістало повне шляхетське право і було прийняте в число шляхетства. Дрібні ж бояри, що не зуміли довести свого шляхетства, склали вищий розряд сільського населення, підвладного королівським намісникам — старостам; вони стали

замковими слугами, службовими боярами, які володіли невеликими земельними ділянками і мусили виконувати різні поліційні, військові й адміністративні повинності на користь замку, коло якого вони жили. Деяким з слуг удавалось добитись визнання шляхетства, а частину їх закріпачували старости.

Разом з запровадженням польського права змінється і система управління Галичини, яка до 1430 р. значно різнилась від порядків Польщі. В період між 1387 і 1430 рр. окремими округами Галичини правили королівські намісники — старости, що перебували в певній залежності від старости генерального. Старостам належала адміністративно-судова і військова влада. Іншого польського урядового апарату в Галичині в цей період не було. Не було й шляхетського самоврядування.

В 1435 р. в Галичині були остаточно заведені адміністрація і судочинство на польський лад, а разом з тим з'являється й шляхетське самоврядування. Адміністративно Галичина була поділена на 4 округи (землі Львівську, Галицьку, Перемиську, Сяноцьку), що складали одно «Руське воеводство». Влада старост скорочується. Створюються незалежні від старост суди земські (суддя, підсудок і асесори від шляхетства) і вічові — шляхетські збори, до яких відходить значна частина судової компетенції старост. У віданні старост лишилися «городські» суди, що судили підвладне замкові населення і тільки в окремих випадках шляхтичів і їхніх підданих.

Шляхетські віча були апеляційними інстанціями для земських і городських судів. У кожній землі був свій земський суд і свої окремі віча. Незабаром у Галичині, за польським зразком, почали збиратись і шляхетські сеймики.

Таким чином польське право стало пануючим у Галичині. Руське право чимраз більше витискалось правом польським. Офіційно-канцелярською мовою в Галичині стає, як і в Польщі, головним чином мова латинська. Руська мова майже виходить з ужитку в канцеляріях.

Протягом XV ст. польська шляхта зміцнила своє панування в Галичині. Значна частина українського шляхетства ополячилась і окатоличилась. Неополяченою лишалась головним чином частина дрібного шляхетства.

В той же час поширювала свою діяльність католицька церква. Спираючись на польський уряд і шляхту, вона зайняла становище державної привілейованої церкви в Галичині.

Вище католицьке духовництво мало доступ до двору, на вищі посади, в сейм і сенат, чим не користувалось вище православне духовництво. Православні попи платили щороку державний податок в розмірі одного золотого з церкви, в той час як католицькі ксьондзи були вільні від усяких податків.

Збільшився також вплив у міста Галичини привілейованих католицьких німецьких і польських купців і ремісників, що відтискали місцевих міщан на другорядні позиції в ремеслі, торгівлі, в міському самоврядуванні. Особливим тягарем упало польське панування на галицьке селянство, підсиливши, як побачимо далі, його закріпачення.

Встановивши своє панування в Галичині, польський уряд, шляхта, католицьке духовництво почали провадити політику національно-релігійного гноблення українського народу. Українське православне населення всяко обмежували і силою примушували приймати католицизм. У грамоті Ягайла 1423 р. львівському католицькому архієпископові писалось: «Через те, що в підвладних нам землях Русі, де живуть схизматики¹, послідовники грецького обряду, відбувається багато такого, що, на жаль, суперечить римській церкві, то для того, щоб римська католицька віра не зазнала шкоди, ми дали Іоанові, архієпископу львівському та його наступникам, і нині даємо цілковиту і повну владу карати всяких еретиків і порушників проти християнської релігії, якого б стану й статі вони не були, якщо такими визнає їх згаданий архієпископ».

Православні церкви перетворювались у костьоли. Так, у 1412 р. Ягайло наказав передати католикам перемиську кафедральну церкву, викинувши перед тим з неї руські домовини.

Українське галицьке населення уперто боролось проти окупантів. Але гніт Польщі в Галичині збільшувався. Захо-

¹ Схизма — грецьке слово — розкол; католики називали схизматиками православних за те, що останні, мовляв, порушили церковну єдність і не визнавали владу римського папи.

пивши Галичину, Польща перетворила її в свій форпост для дальшого наступу на Україну.

Боротьба і Острівська угода між Польщею і Литвою (1392). Як ми вже говорили, за точним змістом Кревського акту литовські і руські землі мали перетворитись у провінції Польщі, отже Литовська держава мусила припинити своє самостійне існування. Саме така унія була метою польських панів, і здійснення її вони й почали добиватись одразу ж після Кревського акту.

Але спроби польських панів і Ягайла, що почав діяти під їх впливом, ліквідувати самостійність Литви і встановити в ній панування польських панів (призначення Ягайлом польських намісників у столицю Литовської держави Вільно) зустрів рішучий опір з боку литовсько-руських феодалів, який перетворився в відкрите повстання.

На чолі цього повстання став Вітовт. Він був незадоволений тим, що Ягайло, з яким він помирився в 1384 р., не віддав йому головного столу батька його Кейстута — Троків, не виконавши тим самим своєї обіцянки. Правда, Ягайло дав Вітовтові Луцьк на Україні, але підтвердити це надання документом, не зважаючи на прохання Вітовта, не хотів. В 1389 р. Вітовт спробував несподівано захопити Вільно. Далі, на початку 1390 р. він поновив союз з німецькими рицарями і почав війну проти Ягайла. Рух у Литві проти Ягайла загрозливо зростав і, крім своїх литовських сил, Ягайло змушений був незабаром рушити проти Вітовта в Литву польські війська.

Ягайло, виступивши проти Вітовта, насамперед зустрів лютий опір з боку білоруського і українського населення Підляшшя. Він з великими труднощами пробився через Підляшшя в Литву. Цей вступ польських військ у Литву збільшував незадоволення серед населення проти Ягайла і Польщі. Вітовт удаło використав це для підсилення боротьби проти Ягайла під лозунгом вигнання іноземців. Майже 4 роки Ягайло намагався зломити Вітовта і, коли всі його зусилля виявились марними, він змушений був піти на поступки останньому.

4 серпня 1392 р. на з'їзді в Острові між Ягайлом і Вітовтом була укладена угода, за якою Вітовт визнавався великим князем литовським на основі васальної залежності від

Польщі. Таким чином Вітовтові в результаті напруженої боротьби удалось відбити спроби польських панів і Ягайла інкорпорувати литовські і руські землі.

Правда, Островська угода не усувала загрози незалежності Литви з боку Польщі: в ній застерігалось, що після смерті Вітовта Литва не буде мати свого князя. Але та обставина, що Польща змушена була відстрочити реалізацію найістотнішої для неї частини Кревської унії, свідчить про великий опір Литви спробам Польщі. Згодом сила опору великого князівства Литовського ще більше зросла і воно продовжувало самостійно існувати, хоч і в унії з Польщею.

В результаті цього першого періоду боротьби між Литовською державою і Польщею на основі Кревської унії територія панування на Україні литовських князів, з одного боку, і Польщі — з другого не змінилась: як і при Ольгерді, Литва володіла більшою частиною України, крім Галичини з Західною Волинню, яка при Ягайлі була остаточно закріплена за Польщею.

II

Економічний розвиток і підсилення закріпачення селян в XIV—XV ст.

3. РОЗВИТОК МІСТ І ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV і в XV ст.

Феодална залежність міст. В XIV і особливо в XV ст. процес відокремлення міста від села на Україні порівнюючи з XII—XIII ст. чимало просунувся вперед. В цей період у містах були значно розвинуті ремесло і торгівля, збільшувалось число населення, виникали також нові міста. Але, не зважаючи на розвиток ремесла й торгівлі, основним видом виробництва в багатьох містах лишалось сільське господарство. Міщани цих міст займались землеробством, скотарством, рибальством і лише, як додаток до цього, ремеслом і торгівлею. Тому в склад міської території входили орні землі, сіножаті, пасовища, озера, ріки, ліси. Міста засновувались у володіннях великого князя і короля, удільних князів, бояр і церкви. Міщани перебували в феодалній залежності, відбуваючи, так само як і селяни, різні повинності: натуральні і грошові—«датки» і панщинні—«тягла». Джерела показують, що в м. Чуднові в 1470 рр. міщани «всі на толоку»¹ ходили «жито жати і сіно косити». Міщани Києва ще на початку 90-х років XV ст. робили запруди, косили сіно, ввозили дрова, ловили звіря і рибу для намісника. Крім того, міщани мусили «послів... піднімати», тобто утримувати послів і гонців і давати їм підводи, відбувати сторожову й військову повинність, ремонтувати замки, давати намісникам «весільну куницю», тобто платити за кожний шлюб, і виконувати ряд інших феодаль-

¹ Толока — робота на панських харчах.

них повинностей. Таким чином місто на Україні в XIV — XV ст. зберегло в основному свій феодальний характер, хоч порівнюючи з XII — XIII ст. його соціально-економічний розвиток зробив значний крок уперед.

Ремесло. В другій половині XIV і в XV ст. ремесло вже помітно відокремилось від сільського господарства. В цей період у феодальних маєтках поруч з ремісниками, для яких ремесло було додатком до сільського господарства, були вже й такі, для яких воно становило основне заняття. Зсеред них поступово виділялась група перехожих ремісників, що шукали заробітку за межами своєї общини чи маєтку. В актах гродських книг Галицької землі в XV ст. згадується перехожий кравець Микула з Сокола. Крім того, в цей період зустрічаються також вільнонаймані ремісники. Ці ремісники раніш від інших відривались від села і оселялись у містах і містечках своїх, а часто й у чужих панів. У містах вони не поривали остаточно зв'язку з землеробством. Не тільки на Україні, а навіть в економічно більш розвинутій Західній Європі, в цей період міський ремісник мав невеликий клопоть землі, город, сад тощо.

Найінтенсивніше розвивалось ремесло в другій половині XIV і в XV ст. в Галичині. В другій половині XIV ст. ремісники становили вже компактну і значну частину населення галицьких міст і об'єднувались у цехи як для спільної боротьби проти феодалів, так і для спільного регулювання торгівлі й ремісничого виробництва.

Отже поява цехів у галицьких, а згодом і інших українських містах була зумовлена тими ж причинами, які викликали появу цехів на Заході, а саме: «Необхідність об'єднатись проти об'єданого розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в епоху, коли промисловець був одночасно і купцем, ріст конкуренції з боку втікачів-кріпаків, що стікались у міста, які розцвітали, феодальний лад усієї країни — все це породило цехи»¹.

Особливо швидко розвивались ремесло і цеховий устрій у Львові. В 1425 р. в реєстрі львівських цехів згадуються вже такі ремісничі цехи: різників, пекарів, ковалів, шевців,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, вид. 1934 р., сс. 14—15.

кравців, лимарів, сидельників, солодовників (пивоварів), гарбарів (шкіряники, виробники шкір), кушнірів (скорняки, кравці, що шують шуби).

Значний рівень розвитку ремесла в галицьких містах виявляється також у помітному рості числа цехових підмайстрів. При цьому експлуатація їх з боку майстрів була, очевидно, вже настільки відчутною й тяжкою, що в середині XV ст. підмайстри починають створювати свої самостійні організації — «господи» для охорони від утисків і експлуатації з боку майстрів. В 1469 р. «господа» підмайстрів ткацького цеху існувала в Львові, в 1483 р. «господа» підмайстрів шевського цеху — в Коросні.

Боротьба підмайстрів проти майстрів точилась протягом усього періоду феодалізму. Але вона обмежувалась лише дрібними спалахами всередині окремих цехів, бо самі підмайстри були тісно зв'язані з цеховим ладом і основною їх метою було прагнення стати майстрами, тобто такими ж гнобителями, як і їхні хазяїни.

Значно повільніше порівнюючи з Галичиною розвивались ремесло і цеховий лад в інших українських містах. На Волині цеховий лад почав поширюватись з кінця XV і початку XVI ст. На Київщині він відомий в кінці XV і на початку XVI ст. тільки в Києві, де в цей час були вже цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, золотарів, лучників, циркульників та ін.

Торгівля. Відокремлення ремесла від сільського господарства зумовлювало, поперше, збільшення неземлеробського населення і, подруге, розвиток попиту міст на продукти сільського господарства і сіл — на ремісничі вироби. Через це в другій половині XIV і ще більше в XV ст. на Україні розширялась внутрішня торгівля, росли торги й ярмарки.

Найбільше торгів і ярмарків з'являється в Галичині, на Волині й на західному Поділлі, що в своєму економічному розвитку випереджували інші українські землі.

Торги обслуговували вузькі місцеві ринки. Тут провадився обмін ремісничих виробів на продукти сільського господарства. Відбувались торги здебільшого раз на тиждень. З продуктів сільського господарства головними предметами торгівлі тут були продукти харчування — хліб, м'ясо, птиця,

риба тощо. Поступово перше місце серед цих продуктів починає займати хліб. Уставна грамота Києву від 1499 р. про воеводські доходи зокрема підкреслює, що на торзі «хлебы продают и иные ярины». Велике місце у внутрішній торгівлі займала торгівля сіллю, яку привозили з Криму і Галичини.

Торгівля продуктами сільського господарства на торгах зосереджувалась у руках торгівців — «перекупок», або «перекупнів», що скуповували продукти в селян для перепродавання. Продаж продуктів сільського господарства селянами зумовлювався при цьому не товарністю їх господарства, а потребою селянина в грошах для виплати грошових платежів феодалам і державі.

Ярмарки обслуговували ширші ринки, економічно зв'язуючи окремі міста й землі України і являючи собою привілеї великих міст. Відбувались вони в XIV і XV ст. здебільшого раз на рік, хоч деякі міста діставали привілей на два річні ярмарки: два ярмарки на рік відбувались у Львові; в 1497 р. такий привілей дістав Луцьк, а пізніше Київ. Це свідчить про те, що внутрішній ринок був у цей період надзвичайно обмежений, нерозвинутий, і тільки епізодично встановлювались короточасні економічні зв'язки між різними містами й землями.

З'їздилися на ярмарки не тільки місцеві, а часто й іноземні купці — польські, німецькі, чеські, татарські, вірменські, угорські, турецькі, московські, грецькі, італійські.

Предметами торгівлі тут були продукти місцевого сільськогосподарського виробництва: хліб, худоба, мед, віск, шкіри і вироби ремесла, а також вироби, привезені з інших країн.

Поруч з внутрішньою торгівлею, у другій половині XIV і в XV ст. розвивалась і зовнішня торгівля України. Ввозили переважно предмети розкоші та інші речі, що йшли на задоволення ростучих потреб пануючого класу — князів, бояр, духовництва.

З Сходу і з Півдня привозили шовкові, парчеві тканини, оксамит, килими, саф'ян, вина, шафран, перець, дорогих коней тощо; з Заходу — сукна, полотна, залізо, сталь і різні залізні вироби, цукор, золоті та інші коштовні речі, зброю, скло, папір, оселедці тощо.

З України ж вивозили продукти сільського господарства — мед, віск, рибу, дерево, хутра, хліб, худобу і продукти скотарства — шкіру, жир. Вивіз худоби й дерева в Західну Європу, що відбувався вже в першій половині XV ст., в другій половині XV ст. підсилюється. З кінця ж XV ст. починає збільшуватись і вивіз туди хліба.

До другої половини XV ст. хліб з України вивозили епізодично, при чому використовували для цього порти як Балтійського, так і Чорного морів — Хаджібей (на місці теперішньої Одеси) і генуезьку колонію в гирлі Дністра — Білгород (Монкастро), що був у першій половині XV ст. під владою Молдавії. З Хаджібея й Білгорода хліб ішов у Царгород і на грецькі острови.

З останньої чверті XV ст., після захоплення узбережжя Чорного моря турками й кримськими татарами, вивіз хліба через чорноморські порти занепав.

Значне місце в зовнішній торгівлі України, особливо в XIV і в першій половині XV ст., займав вивіз рабів. У XV ст. торгівля рабами відбувалась у Львові, в Луцьку. Найбільшими ринками збуту рабів були в першій половині XV ст. Венеція і Генуя, що вивозили рабів через колонії Тану (в гирлі Дона) і Кафу (на місці Феодосії на Кримському узбережжі).

Але в другій половині XV ст., в зв'язку з захопленням турками Чорноморського узбережжя і з занепадом у наслідок цього італійських чорноморських колоній, вивіз рабів у Венецію й Геную занепадає. З цього часу рабів вивозять уже переважно на східні ринки, при чому великими поставниками рабів були татарські кримські феодалі, які обертали в рабів полонених, захоплених під час набігів на Україну.

Найбільшими торговельними центрами на Україні в другій половині XIV і в XV ст. були Львів, Київ, Кам'янець, Луцьк. На розвиток цих міст дуже вплинула левантська¹ торгівля — так називалась торгівля Західної Європи з Сходом. До кінця XV ст. головні сухопутні шляхи левантської торгівлі проходили через ці українські міста, торговельна діяльність яких зводилась переважно до посередництва в

¹ Левант — схід; у широкому розумінні цього слова — узбережжя Середземного моря від Греції до Єгипта, у вужчому — малоазіатське й сирійське узбережжя Середземного моря.

торгівлі між Сходом і Півднем, з одного боку, і Заходом і Північчю — з другого.

Найбільшим транзитним пунктом у торгівлі з Сходом став замість Володимира Львів, що намагався зосередити в своїх руках усю цю торгівлю і добився права складу і інших привілеїв. Всі східні і чорноморські купці мушили їхати в Львів і тут продавати свої товари; везти їх далі на захід і на північ вони не мали права. На Львів ішли торговельні каравани з італійських колоній Кілії (Лікостомо в гирлі Дунаю) і Білгорода (Монкастро в гирлі Дністра) через Сучаву (столиця Молдавії), а також з Криму через Молдавію й Поділля. З Львова торговельний шлях ішов на Краков і далі на захід (до Вроцлава) і на північ — до Гданська. Безпосередній торгівлі Львова з Заходом перешкоджав Краков, що добився ролі головного посередника в торгівлі між Україною і Заходом.

З Києва йшли торговельні шляхи і на схід — на Кавказ і в Середню Азію, а також на південь — у Крим і на узбережжя Чорного й Азовського морів. Через Київ відбувалась також торгівля Московської держави з італійськими колоніями в Криму — Кафою (Феодосія) і Судаком. Шлях з Криму (через Перекоп) на Київ ішов через Тавань на Дністрі, де була митниця, а звідси на Черкаси, Канів і Київ. З Києва торговельні шляхи йшли на Остер, Чернігів, а також на Волинь і Вільно до Кролевця (Кенігсберга) й Рігі. Другий шлях з Перекопу йшов до верхів'їв Самари, так званим Муравським шляхом, а далі через Путивль і Брянськ на Москву. З Києва ж через Південний Буг ішов шлях і на Білгород (Монкастро). Розгром Києва в 1482 р. кримським ханом Менглі-Гіреєм підірвав торговельне значення Києва, але він і далі лишався важливим транзитним пунктом.

В першій половині XVI ст. торгівля Києва починає відроджуватись. Про торговельне значення Києва в цей період сучасник Міхалон Литвин (середина XVI ст.) пише: «Київ багатий іноземними товарами, бо немає шляху звичайнішого, як давній, давно прокладений і добре відомий шлях, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики, на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти степом у Київ; по цьому шляху відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії й Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород,

Швецію й Данію всі східні товари, як от коштовне каміння, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець та інші прянощі».

Кам'янець мав дуже важливе значення в торгівлі з Туреччиною, Молдавією й Валахією. З нього шлях ішов на Луцьк, який у кінці XIV ст. став найбільшим торговельним центром на Волині замість Володимира, а також на Київ.

Торговельне значення згаданих міст притягало до них багато іноземних купців, які не тільки тимчасово торгували, а й оселялись у цих містах. Серед них помітне місце займали вірмени — їх бачимо в Кам'янець-Подільську, у Львові, Луцьку, Києві та інших містах. Ці купці чимало вплинули на розвиток торгівлі, особливо Львова і Кам'янця.

В кінці XV ст., в зв'язку з захопленням турками Чорноморського узбережжя, з одного боку, і відкриттям нових торговельних шляхів і перенесенням промислових і торговельних центрів Європи на захід — з другого, торгівля між Заходом і Сходом через Україну занепадає.

Під впливом росту міст, промисловості, торгівлі і неземлеробського населення в Західній Європі з кінця XV і початку XVI ст. чимраз більшого значення набуває сільськогосподарський експорт з України на Захід і імпорт на Україну західноєвропейської продукції.

В міру росту торгівлі феодалі намагались використати її як джерело великих доходів. Насамперед великі князі почали підсилено утворювати митниці. Мито було подвійне: пограничне і внутрішнє. Його звичайно здавали на відкуп або в оренду. Купці мусили платити мито не тільки великокнязівським урядникам і відкупникам, а й окремим феодалам, через володіння яких вони проїздили, «як викуп за відмовлення від грабування їх»¹. Митниці густо сіттю вкривали країну і були для великокнязівської чи королівської казни «найзручнішим способом добувати гроші»². Дохід з мит при великому князі Казімірі (1440 — 1492), наприклад, становив щороку близько 5 678 кіп грошей³. Крім

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, вид. 1934 р., с. 48.

² Там же.

³ Копа = 60 грошей; гріш — на початку XV ст. близько 20, а в кінці того ж століття — близько 10 срібних копійок.

мит, з торгівлі брали також різні грошові побори — «мостове», «помірне», «штукове» та ін. Нарешті, встановлювались, як то можна бачити на прикладі Львова, складові пункти товарів, примусові торговельні шляхи тощо. Все це, звичайно, дуже гальмувало розвиток торгівлі.

Магдебурзьке право. Національно-релігійні утиски проти українського міщанства. На Україні, як і в Західній Європі, «в середні віки в кожному місті городяни змушені були для охорони своєї шкіри об'єднуватись проти сільського дворянства»¹. Ремісники об'єднувались у цехи. В особливі торговельні цехи об'єднувались і купці. Але в міру розвитку торгівлі і ремесла найбільші міста добиваються від короля чи великого князя самоврядування, так званого «німецького», або «магдебурзького права»². В XIV — XV ст. магдебурзьке право одержали такі міста: Сянок (1339), Львів (друга половина XIV ст.), Кам'янець-Подільськ (1374), Берестя (1390), Дорогичин (1429), Більськ (1430), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Смотрич, Хмельник і Червоногород (1448), Володимир (друга половина XV ст.), Київ (кінець XV ст.).

З одержанням магдебурзького права міське населення звільнялось від управління й суду великокнязівського чи королівського урядника. Його компетенції переходили до призначеного великим князем чи королем вейта, що ставав на чолі міста. Міське самоврядування — магістрат складався з двох колегій — «лави», що відала судом у кримінальних справах, і «ради», що відала цивільним судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо. На чолі «лави» стояв вейт, на чолі ради — бурмістри. Райці (члени ради) і навіть бурмістри фактично призначались вейтом без участі міського населення. Зрозуміло, що діяльність ради дуже обмежувалась вейтом. Тому міське населення добивалось права самостійно замінювати цю посаду. В XIV — XV ст. це право мало лише міщанство Львова, яке одержало його в 1378 р. під час правління в Галичині Владіслава Опольського. В містах з виборним вейтом на перший план висувалась рада. Вона перебувала в руках міської аристократії, яка цілком усувала

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, вид. 1934 р. с. 43.

² За прикладом м. Магдебурга.

від участі в управлінні масу міського населення — поспільство.

При наданні магдебурзького права з міста стягалась певна сума грошей, визначена в привілеї. З одержанням цього права міське населення звільнялось від натуральних повинностей і обкладалось певними грошовими податками з торгівлі і промислів. За прикладом великого князя чи короля, магдебурзьке право почали надавати своїм містам і великі українські феодала (XVI ст.).

Право це, ослаблюючи в тій чи іншій мірі феодальну залежність міст, сприяло їх ростові. Уряд і феодала були також зацікавлені в розвитку торгівлі й промислів, і це було одною з головних причин надання містам магдебурзького права. Але, надаючи їм це право, феодала в той же час намагались якнайбільше зберегти феодальну залежність міст і часто зводили нанівець міське самоврядування.

Таким чином магдебурзьке право на Україні не звільняло міста від феодальної залежності і мало обмежений характер. Це відрізняло його на Україні від магдебурзького права на Заході, де міста мали широке самоврядування. Разом з цим на Україні воно не касувало старих місцевих звичаїв і прав, якими користувалось міське населення.

Феодальна залежність українського міщанства підсилювалась національно-релігійним гнітом. Польські королі і литовські князі сприяли зміцненню в українських містах позицій польських і німецьких католицьких купців і ремісників, обмежуючи в правах українських православних міщан. Останні виключались з користування магдебурзьким правом або їх участь у міському самоврядуванні урізувалась; їх не допускали до цехів або, коли й допускали, то в мінімальному числі.

Ці обмеження, зв'язані з впливом в українські міста польських і німецьких купців і ремісників, встановились у XIV і XV ст. головним чином у Галичині, на Західній Волині, Західному Поділлі (Кам'янець) і в Підляшші. Великих утисків зазнавали зокрема українські міщани в Галичині. Так, у Львові їх усували від міських посад, обмежували їх участь у торгівлі, в цехах, утискали їх релігію тощо.

Для охорони своїх соціальних і національно-релігійних інтересів львівське українське міщанство вже в XV ст. ство-

рює особливу організацію — церковне братство, яке розгортає свою діяльність у XVI ст. Перша звітка про церковне братство в Львові належить до 1463 р.

Становище євреїв на Україні в XIV — XV ст. Особливе місце серед міського населення України займали євреї. Оселялись вони переважно в містах, при чому в XIV — XV ст. єврейські громади існували в усіх великих центрах України — Львові, Луцьку, Києві та ін. Частина єврейського населення займалась землеробством, але головним заняттям більшості його були ремесло і дрібна торгівля.

Характеризуючи економічне становище єврейських мас, буржуазний дослідник історії литовсько-руських євреїв С. А. Бершадський відзначає: «Насамперед впадає в очі бідність величезної більшості. Її торговельні і кредитні операції вимірюються карбованцями, багато — десятками карбованців... і не виходять з дрібних позик селянам, міщанам, татарам. Торгівля переважно дрібна. Але цього мало: самі операції ведуться на гроші, позичені ними в дворян королівських, або в місцевих чиновників, священників, нарешті, міщан-християн. Нерідко оборотні суми позичені під заставу хатніх речей, навіть носильного одягу. Не зважаючи на всю заповзятливість цих бідняків-євреїв, дуже часто вони не можуть повернути позичених грошей... Литовське право на випадок неспроможності боржника наказувало видавати його кредиторів головою — «горлом видати», «шиєю подати», ... слова ці не були безсильною загрозою. Тому ми бачимо, як неспроможних євреїв висилають їхні кредитори в місця від Литви віддалені»¹.

Інше було становище заможної верхівки єврейського населення — лихварів і купців. Надзвичайно активна була їх діяльність по відкупках зборів і доходів, що становили регалію великого князя, і особливо по відкупках митних зборів — мит. Пізніше, в XVI ст., серед відкупів переважали відкупи шинкарства.

А що відкупні операції вимагали величезних коштів, то єврейські багаті організували компанії, які стягали кошти з єврейської бідноти, ледве животіючої на копійки, що припадали їй з прибутків таких підприємств. Крім того, єврей-

¹ С. А. Бершадский, Литовские евреи, с. 400.

ські багаті вдавались до грошових позик під високі проценти у великих феодалів.

Збагачуючи казну і феодальну знать, євреї-відкупники й лихварі користувались опікою цієї знаті і великого князя і були під безпосередньою юрисдикцією останнього. Великий князь дозволяв їм купувати маєтки і навіть сам надавав їм їх. Єврейські багаті перетворювались у феодалів і часто переходили в християнство.

Зсеред найбільших єврейських відкупників і землевласників виходили державні діячі, як, наприклад, Авраам Єзофович, що став при великому князі Олександрі (1492—1506) підскарбничим земським (міністром фінансів) Литовської держави.

Намагаючись збільшити засоби своєї казни, великі князі, починаючи з кінця XIV ст., давали євреям привілеї, що забезпечували їх особисті й майнові права, недоторканість іудейської релігії, широкі права щодо лихварських операцій і право торгівлі нарівні з міщанами-християнами. За вбивство, поранення і образи євреїв за цими привілеями строго карали. Єврейські громади діставали право розв'язувати всі внутрішні справи і зокрема цивільні позови. Лише за кримінальні злочини і за позовами християн євреїв судив суд великого князя чи його урядників.

Втім, політика феодалів і великого князя відносно євреїв була не завжди однакова. Збагачуючись коштом відкупів і позик євреям, вони в той же час нерідко змушені були вдаватись до кредиту і попадали таким чином у грошову залежність від євреїв-лихварів. Щоб позбутись цієї залежності, великі князі й феодали, як то було і в інших країнах, вживали репресій проти євреїв і утискали їх. Так, в 1495 р. за наказом великого князя литовського Олександра євреї були вигнані з Литовської держави. Але в 1503 р. їм було дозволено повернутись.

На ґрунті конкуренції з єврейськими купцями й ремісниками міщанство Польщі і Литовської держави вимагало обмеження євреїв у торгівлі й ремеслі, і з кінця XV і на початку XVI ст. добилось щодо цього успіху, бо шляхта почала підтримувати політику обмежень і переслідувань євреїв.

Ця політика всім своїм тягарем падала на єврейську бідноту, яка руйнувалась і убожіла, в той час як лихварсько-купецька верхівка єврейського населення продовжувала

нагромаджувати капітали, не зважаючи на обмеження її діяльності. Євреї-багатії перекладали на плечі єврейської маси майже весь тягар податків, які повинні були платити єврейські общини. Погіршення громадського становища євреїв у Польщі і Литовській державі сприяло таким чином підсиленню економічної нерівності серед євреїв і загостренню класової боротьби всередині єврейської громади.

4. ПІДСИЛЕННЯ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН НА УКРАЇНІ В XIV—XV СТ.

Панський двір і його господарство. Господарсько-адміністративними центрами феодальних маєтків на Україні в XIV—XV ст. були панські «двори». Територія двору охоплювала двір у власному значенні цього слова, тобто ділянку землі з будівлями (панський дім, житла для челяді, стайні, гумна, клуні, амбари тощо) і різні земельні угіддя—орні землі, городи, сіножаті, ліси. Двору належала певна кількість сіл з селянами, зобов'язаними перед двором різноманітними повинностями. Двори були не тільки на селі, а й у місті. У дворі жив сам феодал або його прикажчик. У Галичині замість терміна двір з XIV ст. почав поширюватись термін фольварк, занесений з Польщі і який став у XVI ст. на Україні пануючим для позначення панських садиб з широкими ріллями.

Сільське господарство двору включало ряд галузей—землеробство, скотарство, полювання, бджільництво і рибальство. Землеробство в основному провадили селяни на дрібних клаптях землі. Панської ріллі або зовсім не було, або вона була здебільшого незначна і призначалась головним чином для власного вжитку—прогодувати сім'ю феодала і челядь. На продаж ішла лише незначна частина хліба, хоч ця частина поступово зростала.

В різних землях України землеробство мало різний ступінь розвитку. Наприклад, на Київщині землеробство в XV ст. було розвинене найменше. Порівнюючи з землеробством тут були більш розвинені промисли: полювання, рибальство і особливо бджільництво. Саме ж землеробство було в Київському поліссі підсічне, на півдні Київщини—переліжне.

Найбільш розвинуте було землеробство в Галичині. Зростаючий попит на хліб з боку більш розвинутих і населених міст Галичини, розташованих поблизу експортних шляхів на Захід, стимулював розширення панської ріллі і поліпшення техніки землеробства. Перехід до великого панського землеробства полегшував запровадження таких поліпшень. У Галичині насамперед поширюється парова система землеробства, так зване трипілля, при якому два поля йдуть під посів, а одно заорюється під пар і удобрюється.

Велике місце в господарстві двору займало скотарство. Але оскільки для оброблення полів феодального двору використовували не тільки працю селянина, а й належну йому робочу худобу, то феодальні двори цієї худоби майже не мали. В господарстві двору вирощували переважно худобу продуктивну — волів, корів, овець, свиней. Доглядали за худобою спеціальні категорії селян. Проте скотарство велось надзвичайно примітивно. Худоба перебувала на підніжному кормі і навіть зиму проводила в лісах.

Крім вирощуваної в господарстві двору худоби, двори одержували значну кількість «животини» від селян як податок. Вирощуваний у дворах і одержуваний як податок скот частково йшов на продаж. Особливо великий був попит на волів у Галичині, звідки їх вивозили на Захід.

Велике місце займало в цьому господарстві також полювання. Багатство звіря в лісах забезпечувало таку велику здобич, що до XVI ст. хутра становили один з найголовніших предметів експорту. Особливо велике місце займало полювання в господарстві багатого на ліси Полісся. Акти на земельні володіння часто спеціально відзначали, що маєток дається «с лови и ловища и з бобровыми гоны и з зеремяне» (бобровими гніздами).

Обслуговували мисливські промисли спеціальні групи селян: «осочники», що охороняли пущі і гнали звіря під час ловів; ловці, що ловили його сітями тощо; стрільці, що били його; псарі, що доглядали за собаками, і сокольники — за соколами, за допомогою яких вони полювали на звіря; бобровники, що висліджували боброві гнізда і полювали на бобрів.

Значно поширене було в господарстві двору і бортникування — «бортні землі» згадуються в XIV—XV ст. майже в

кожному документі на земельні володіння. В маєтках були селяни, що спеціально займались бджільництвом, так звані «бортники».

Бджільництво було двох видів: поперше, некультивоване, при якому бортники добували, або «підлазили» мед у дуплах дерев у лісі, і, подруге, культивоване — на пасіках. З продуктів бджільництва мед призначався на ринок тільки частково, а віск був важливою статтею експорту.

Нарешті, одною з важливих галузей господарства двору було рибальство. В XIV — XV ст. рибу ловили вже не тільки в ріках і озерах, а й у ставках, які спеціально гатили на невеликих річках. Крім задоволення потреб самого маєтку, помітно зростала також і торгівля рибою.

Поруч з переліченими галузями господарства в маєтках було значно розвинуте і виробництво по перероблянню сировини, найбільше місце в якому займало млинарство. Млини в XIV — XV ст. були водяні. Поруч з млинами були поширені ручні жорна для перемелювання зерна.

Млинарська справа становила джерело значних доходів феодалів і була їх монополією. Селяни і міське населення мусили перемелювати хліб на панських млинах. Порухення цього правила тягло за собою штраф. Крім перемелювання зерна, млини використовували також як енергетичну базу для різних виробництв — оброблення дерева (тартаки), перероблення олійних культур, валяння сукна, виготовлення пороху, для залізорудної справи (з XV ст.), для вироблення паперу (з XVI ст.).

Велике значення млинарської справи в господарстві маєтків підкреслюється тим, що в XIV — XV ст. землі наділялись дуже часто разом з млинами.

Крім мукомельної і взагалі млинарської справи, в господарстві двору були значно розвинуті і ремесла. В XIV — XV ст. поруч з ремісниками, для яких ремесло, як ми вже говорили, було додатком до сільського господарства, в дворах були вже й ремісники, які хоч і сиділи на землі, але займались переважно ремеслом.

Феодална залежність і повинності селян. Всі ці різноманітні галузі феодалного господарства засновувались на праці селян, які перебували в залежності від феодалів і були зобов'язані їм різними повинностями.

За формою і ступенем залежності від феодалів селянство в основному поділялось на три групи:

1. вільних селян, що мали право необумовленого відходу після виконання ними своїх зобов'язань перед феодалом;

2. селян залежних, що мали право відходу, але обмежене певним строком, виплатою феодалові встановленого викупу або представленням замісника;

3. кріпосних селян, позбавлених права виходу. Називались вони «отчичами» або «людьми заседельми», «непохожими», відмінно від попередніх груп селян, які називались «похожими». В деяких місцях, головним чином у великокнязівських маєтках, практикувалось, що непохожий селянин міг відійти, залишивши замість себе іншого селянина. Перші згадки про непохожих селян зустрічаються в документах XV ст. чи, точніше, другої половини цього століття.

Найчисленнішу групу селян становили в цей період селяни залежні; дальшу щодо численності групу становили селяни кріпосні і, нарешті, найменшу — вільні селяни. Крім цих трьох основних груп, існували і групи проміжні, що перебували в стадії переходу від найпростіших форм залежності до тяжчих: вільний — у стадії переходу в залежного, залежний — у становище кріпосного.

Усі селяни були зобов'язані різними повинностями, поперше, перед державою в особі великого князя, короля чи удільного князя і, подруге, перед своїм феодалом.

Головним державним постійним щорічним грошовим податком селян у Литовській державі була до 1447 р. «серебщина», що називалась на Україні «подимщиною» (Київщина), «воловщиною» (Волинь) і «поголовщиною» (Чернігівщина).

Поруч з серебщиною селяни мусили виконувати такі державні повинності: будувати й ремонтувати замки, мости й шляхи; нести сторожу в замку і в полі; давати підводи; косити сіно; давати «стацію» — харчі великому князю і його дворові при переїздах. На початку стацію стягали тільки при переїздах князя, а згодом, під впливом товарно-грошових відносин, що розвивались, вона була перетворена в постійний податок і збиралась уже переважно грошми.

Крім згаданих, селяни виконували і ряд інших державних повинностей, а також давали десятини на користь католицької і православної церков.

Відмінно від державних повинностей, повинності перед феодалом для різних категорій залежних селян були неоднакові.

Найчисленнішу категорію похожих селян становили селяни-данники, які платили феодалові данину медом (данина медова), хутрами (бобровими, куничними та ін.), хлібом (житом, пшеницею) й іншими продуктами, а також грішми. Протягом XIV—XV ст. данина збільшувалась; особливо намагались феодала збільшити данину грошову.

До групи кріпосних селян, тобто позбавлених права виходу, належали головним чином селяни «тяглові», «робітні», що відбували свої повинності переважно в формі панщини. При цьому, поки землеробство в маєтках не виходило за рамки задоволення власних потреб і посіви були невеликі, феодал не потребував ні великого числа тяглових селян, ні значних розмірів панщини, задовольняючись двома-трьома днями панщини на рік. Але вже в першій половині XV ст., в зв'язку з поширенням панського землеробства, панщина в Галичині і в Підляшші доходить до 14 днів на рік з лана або з волоки¹.

За ступенем залежності від феодала і за формою повинностей в подібному з тягловими селянами становищі була також численна категорія селян, що обслуговувала панський двір і різні галузі феодального господарства,—ковалі, кравці, шевці, сокольники, псарі, бобровники, стрільці, конюхи, бортники, рибалки та ін. Ці селяни, що мали звичайно земельні наділи і займались землеробством, не тільки виконували свої спеціальні служби, а й платили також натуральну й грошову данину і відбували панщину.

Крім відмінностей, зумовлених ступенем залежності і формою повинностей, селяни в кожній з розглянутих категорій розрізнялись також щодо майнового стану.

Частину заможних селян, як відомо, князь вербував на військову службу, яку вони відбували на власні кошти. При переводі цих селян на військову службу вони звільнялись від різних селянських повинностей. Називались ці селяни слугами і розрізнялись за родом військової служби (слуги панцерні, замкові, путні, ординські).

¹ Лан чи волока — ділянка землі розміром близько 19 гектарів.

Особливо значний був прошарок селян-слуг на Київщині. Великий князь дарував іноді феодалам слуг, при чому дарував власно не їх, а землі, на яких вони сиділи. В такому випадку слуги мали право не переходити на службу до нового феодала.

Деякі з слуг були дуже заможні і мали залежних від них селян, батраків і рабів. Своїм економічним і юридичним становищем слуги в XIV—XV ст. були близькі до нижчого шару бояр і самі часто називались боярами. Пізніше, в XVI ст., в період остаточного закріпачення селян, більша частина слуг була перетворена в тяглових селян, а деяка частина їх дістала шляхетсько-дворянські права і поповнила ряди пануючого стану.

Крім праці феодально-залежних селян, у маєтках застосовували також працю рабів. У XIV—XV ст. раби, як відомо, становили також предмет торгівлі. Як і в попередні століття, їх вербували переважно з числа воєннополонених, а також дітей рабів, що рахувались у рабстві з моменту народження. Крім того, рабство могло бути наслідком несплаченого боргу; рабством заміняли іноді смертну кару; рабом ставав вільний, одружений з рабою. Нарешті, джерела показують випадки самопродажу (кабали), а також факти заставляння або продажу жінки й дітей у рабство, що особливо часто бувало в голодні роки.

Жили раби на панському дворі або на селі. На селі вони володіли рухомим майном—«бондою» і обробляли відведені ним невеликі ділянки землі, так звані «приробки». Порівнюючи з тягловим селянством рабів при дворах було здебільшого небагато. Використовували їх переважно як робочу силу при дворі для обробляння панської землі, а також як особистих слуг феодалів чи їхніх урядників.

З панського двору рабам як засіб існування відпускалась «місячина», запас продуктів на місяць. При цьому раби, що мали «приробки», одержували звичайно місячину меншу або й зовсім не одержували її.

Але рабство протягом XIV—XV ст., у зв'язку з ростом товарно-грошових відносин і розширенням феодального господарства, занепадало. Для феодала ставало вигідніше, поперше, розпоряджатись повинностями раба, ніж його особою, і, подруге, користуватись більш продуктивною

працею кріпосного селянина, ніж раба. Через це феодалі перевели рабів на землю, перетворюючи їх у тяглових селян, хоч рабство продовжувало ще існувати і в XVI ст.

Сільська община. Феодальне господарство на Україні в XIV—XV ст. базувалося на експлуатації головним чином общинного селянства, сільської общини. Община ця являла собою територіально-економічний союз. В основі її лежав, поперше, місцевий зв'язок селян, подруге, спільне володіння і користування угіддями, а нерідко й орними землями і, потрете, спільне відбування повинностей феодалові.

Вихідним ядром сільської общини було «дворище» (або «земля», як називали дворище на Київщині). Звичайно дворище об'єднувало 5—11, а іноді й більше «димів», чи дворів, тобто індивідуальних родин, господарств. Основою дворища була велика родина, домова община. Проте в склад дворища, крім родичів, входили також селяни, прийняті з сторони або як рівноправні члени — «потужники», «поплічники», або як залежні люди — «половинники», «дольники», «підсусідки».

Називались дворища найчастіше за ім'ям їх засновників — Олексичі, Іванковичі та ін.

Дворище мало певну ділянку землі, що називалась також дворищем, у склад якого входили поля, сіножаті, а також ліси, води. Розміри дворищ становили від 1—2 до 9 волок орної землі, залежно від розмірів придатних земель у даній місцевості, якості ґрунту, розвитку промислів і, насамперед, числа працездатних членів. Останнє вирішально впливало на розміри земельних ділянок дворищ, бо через примітивну в ті часи техніку землеробство, що було нерідко підсічним або переліжним, було надзвичайно трудомістке. Ось чому земельні ділянки дворищ складалися з 20—50 клаптів, розкиданих у різних місцях.

Кожний дим, або двір усередині дворища мав право на частину належної останньому землі. Ділянки землі, виділені димам чи дворам, називались «слідами» або «дільницями», при чому разом з орними землями розділялись і угіддя.

В цей період дворища володіли і користувались спільно головним чином угіддями, в той час як ділянки орної землі рано почали переходити в індивідуальне, хоч часто і обмежене дворищем, володіння димів.

Нарешті, різноманітні повинності селяни в усіх випадках відбували спільно, дворичем, що виступало відносно феодала як сукупна податкова одиниця. Навіть подимщину в XIV—XV століттях накладали на двориче, яке вже розподіляло її між димами.

Кілька дворич складали село, сільську общину. За общинами рахувались переважно угіддя, не розділені між дворичами даного села і якими спільно володіла і користувалась сільська община (ліси, випаси тощо). Крім того, вона виконувала спільно ряд повинностей, які накладались на сільську общину в цілому, а також збирала на користь феодала деякі, а іноді й усі селянські податки, розкладаючи їх між дворичами.

Вищим ступенем сільської общини була волость, що об'єднувала кілька сіл. Крім сіл, у склад волостей входили також містечка й міста, що були звичайно волосними центрами і утворювались з найбільших сіл.

Але в зв'язку з розвитком суспільного поділу праці, з відокремленням ремесла й торгівлі від сільського господарства, з виникненням протилежності між містом і селом міста почали виділятися з волостей.

За волостю рахувались землі, перебуваючі в спільному користуванні сільських общин (рибні й мисливські угіддя, борті), що входили в дану волость і, крім того, ті, якими ще ніхто не користувався, але які волость рахувала за собою.

Як і село, волость також виконувала спільно ряд особливих повинностей перед феодалами.

Громадським і економічним життям общини управляли в дворичах або засновники дворич, або найавторитетніші з старожилів, яких обирали дими дворич. Через них же здійснювався зв'язок дворич з сільськими общинами і феодалами.

В селах і волостях було самоврядування, яке складалось у селах з представників дворич, а в волостях — з представників сіл. На чолі самоврядування в селах стояли десятники, отамани, тіуни, що представляли села в волостях і перед феодалами. У волостях самоврядування очолювали «старці», які представляли волості перед феодалами, а також перед великим чи удільним князем.

Сход сільської общини, на якому обирали виконавчу владу і розв'язували інші питання, називався «копою»,

«купою», «громадою», «великою громадою», а наради цього сходу — «вічем».

В міру розвитку феодальних відносин общинні самоврядування все більше підпорядковувались інтересам феодалів і ставали провідниками феодальної експлуатації селян. Цим і пояснюється те, що в кінці XIV і особливо в XV ст. виконавчі власті сіл і волостей — десятники, отамани, тіуни, старці, не зважаючи на опір селян, все частіше призначались феодалами і при тому нерідко з самих же феодалів.

Одним з істотних проявів общинного життя селян на Україні були «копні суди». Копний суд був судом селянського сходу, копи. Цей суд обіймав територію кількох сіл (звичайно менше волості). Відбувався він під відкритим небом, на задалегідь визначеному місці, «коповищі». На коповище сходились представники дворів, що називались «сходатаї суграничні», «сусіди околичні», «мужі», «судді копні». Копний суд відбувався в присутності урядового представника («вижа» або «возного»), який складав реляцію (протокол) і подавав її в уряд гродський для внесення в актові книги.

Напочатку до компетенції копного суду належало розслідування і розв'язування багатьох питань: земельних суперечок, справ про потрави, про крадіжку худоби, про привласнення чужих бортей, про побиття, про вбивства проїжджих людей тощо. В деяких випадках копний суд міг розв'язувати і справи, що стосувались феодалів. Але поступово коло питань, що належало до розв'язання копних судів, обмежувалось, і законодавство все більше пристосовувало їх до інтересів феодалів, а також їх витискали спеціально феодальні, вотчинні суди.

Як окремі селяни, так і община в цілому не були власниками землі, якою вони користувались.

Власником землі був феодал, і община розпоряджалась нею, поперше, лише в своїх межах і, подруге, протягом того часу, на який земля була дана їй феодалом. Там, де строк користування землею для общини не обмежувався, обмеженість її прав на неї виявлялась у момент відчуження цієї землі. Общини не мали права ні чинити опір відібранню землі феодалом, ні відступати дану їй землю іншій общині без його дозволу. Інтереси феодала в усіх випадках стояли на першому плані.

Всередині общини розвивались елементи її розкладу. Володіння і користування лугами, лісами, водоймами й пустками лишались спільними, тим часом як орні землі були вже переважно в індивідуальному, приватному користуванні. І чим більше розвивалось індивідуальне землеволодіння й землекористування, тим більше розвивались в общині елементи її власного розкладу. Коли в зв'язку з розвитком великого панського господарства феодалі почали руйнувати общинний лад, цьому сприяв і самий процес внутрішнього розпаду общини: індивідуальне землеволодіння й землекористування чимраз більше витискало общинне, систематично підточуючи основи общини і тим самим полегшуючи феодалам руйнування останньої.

Підсилення закріпачення селян і початок руйнування общини. Боротьба селян проти кріпосного гніту. Під впливом розвитку міст і торгівлі, а також росту економічних і культурних зв'язків з Заходом, коло потреб феодалів значно розширилось і змінилось. Вони чимраз більше почали вимагати предметів розкоші, які поставляла головним чином зовнішня торгівля, а джерелом засобів для задоволення цього попиту була, як відомо, праця феодално-залежних селян. Тому ріст у феодалів жадоби до розкоші й насолоди і втягання їх у внутрішню й зовнішню торгівлю неминуче зумовлювали підсилення феодалної експлуатації селянства.

Це виявилось головним чином у збільшенні грошових повинностей і панщини. Київська люстрація 1470-х років¹ відзначає перетворення окремих натуральних повинностей селян-данників у грошові, при чому невелика частина селян була цілком переведена на грошові платежі.

Ще виразніше відзначає цей же процес Перемиський опис 1497 року. За даними цього опису, в селі Коровниках, наприклад, усі натуральні данини були замінені грошовим чиншем у 15 грошей з дворища. Грошовим чиншем була замінена й стація: «за стаційну ялівку» села платили, залежно від їх розмірів і заможності, від 24 до 60 грошей.

Польський і литовський уряди, потребуючи великих грошових засобів, особливо на військові потреби, стимулювали ріст грошових платежів. В кінці XV ст. доходи з наддні-

¹ Люстраціями називались описи маєтків, що склались у фіскальних цілях.

прянських, подвінських (білоруських) і сіверських великокнязівських волостей стікались у великокнязівську казну головним чином у формі срібних, тобто грошових данин. У грошовій же формі надходила в великокнязівську казну значна частина доходів з південних частин Київщини і Волині.

Але грошові можливості селян були надто обмежені, щоб задовольнити невпинно зростаючі вимоги феодалів до зовнішнього ринку. Тому поруч із збільшенням грошових повинностей феодали збільшували й виплати продуктами, щоб викинути ці продукти на ринок і одержати потрібні грошові засоби. Головну ж увагу феодали почали зосереджувати на розширенні свого власного господарства, своєї ріллі, захоплюючи для цього селянські землі і збільшуючи панщину.

Раніш і інтенсивніше, ніж в інших землях, це виявилось в землях західноукраїнських. Щоб піднести прибутковість своїх маєтків, польські й німецькі колоністи почали засновувати в Галичині з другої половини XIV ст. села на так званому «німецькому праві» і розширювати фольваркове господарство, рілля.

Відмінно від сіл, заснованих на общинному землеволодінні, які називались селами «руського права»¹, села «німецького права» базувались на індивідуальному землеволодінні.

При заснуванні села німецького права обмірювали відведені селу землі, що поділялись на рівномірні ділянки — лани чи волоки. Кожний поселенець одержував лан, з якого він відбував повинності феодалові, відповідаючи сам за їх реалізацію.

Відмінно від сіл руського права, де основною податковою одиницею було дворище різних розмірів, основною податковою одиницею в селах права німецького ставав, таким чином, індивідуальний наділ, індивідуальне селянське господарство певних розмірів. Це полегшувало феодалам можливість підсилювати експлуатацію селян і захоплювати селянські землі під фольварки.

¹ Общинний лад був також у селах так званого «валаського права» в Галичині. Ці села займались переважно скотарством і виплачували всі головні повинності скотом і його продуктами. Перші села на валаському праві були засновані валаськими вихідцями, а далі їх почало організувати місцеве населення.

Основною формою експлуатації в селах німецького права в другій половині XIV ст. була грошова данина. Але в першій половині XV ст., поруч з грошовими й натуральними данинами, в селах німецького права починає рости панщина і при тому далеко інтенсивніше, ніж у селах права руського. В середині XV ст. у Львівській землі в селах німецького права, які в XIV ст. панщини майже не відбували, селяни, крім грошових і натуральних повинностей, відбували вже 14 днів панщини як звичайну річну норму.

В інших районах Галичини розміри панщини були ще вищі. В с. Миловані (околиця Галича), наприклад, в 1440 р. селяни відбували панщину вже в розмірі одного дня на тиждень.

В Перемиській землі селяни с. Медики в 1460 році скаржились на перемиського старосту, що він обтяжує їх все новими й новими роботами, не зважаючи на «здавна прийняту і звичайну» одноденну панщину на тиждень.

В 1477 р. шляхта Холмської землі за прикладом польської шляхти постановила, що кожний кмет з лана повинен працювати на свого пана по одному дню на тиждень.

У Литовській державі розширення панської ріллі, індивідуальної форми селянського землеволодіння, що руйнувала общину, а також посилення панщини починається найраніш (на початку XV ст.) в Підляшші. Якщо в першій половині XV ст. селяни в Підляшші робили на поміщика по 14 днів на рік з волюки, то в кінці XV ст. вони працювали вже по одному дню з волюки на тиждень. В цьому значною мірою виявився вплив Польщі: через географічне становище Підляшшя воно почало рано колонізуватись польською шляхтою і підпадати під вплив польського права.

Напочатку панщина охоплювала переважно тяглових селян, але з збільшенням у маєтках попиту на робочі руки до відбування її починають притягати також селян-данників і навіть слуг. Під Овручем за актом 1499 р. данники не тільки давали мед, але й відбували панщину по 15 днів на рік від «служби» (з дворища), а, крім того, «лед колют и огород городят и иные службы к замку... служат».

В часи великого князя литовського Вітовта, що князував з 1392 по 1430 рік, селяни-слуги, крім військової служби, платили тільки подимщину кожного третього року (і лише

в тому випадку, якщо не ходили на війну) і стацію — «бовкуновщину»¹ на випадок приїзду великого князя. Київський же удільний князь Семен Олелькович, що князував з 1454 по 1471 рік, почав притягати слуг до двірських і замкових робіт: «сіно косити, на толоку ходити, став сипати».

Але ні в XV, ні тим більше в XIV ст. панщина не стала ще пануючою формою експлуатації маси селянства навіть у західноукраїнських землях. Проте ріст її в різній мірі спостерігався в XV ст. по всій Україні.

Збільшення оброків і панщини неминуче тягло за собою підсилення закріпачення селян. Для натиску на селян феодали чимраз більше намагались перетворити залежних селян у кріпосних, і вільних — у залежних.

В 1435 р. галицька шляхта постановила додержувати практики Польщі щодо відходу селян, а саме: селянин міг використати право відходу тільки в дні свята різдва, заплативши панові викуп — копу грошей, міру пшениці, чотири курки, чотири руські сири, дві колоди вівса, віз сіна і віз дров.

Ще більше обмеження права відходу було заведене постановою шляхетського сеймика Холмської землі в 1477 р. За цією постановою селянин не міг відійти з маєтку пана, поки не посадить на свій лан іншого селянина, такої ж заможності, як і він сам.

Такі обмеження заводились не тільки в Галичині і в Західній Волині, а і в українських землях, що були під владою Литви.

В обмеженні переходів селян у цих землях велику роль відіграв привілей великого князя Казіміра феодалам від 1447 р., в якому великий князь зобов'язувався не приймати на свої землі селян, що втекли від феодалів, і вимагав того ж від феодалів відносно селян великокнязівських маєтків.

Але до XVI ст. основна маса селян ще не була закріпачена і користувалась правом відходу, хоч воно дедалі більше обмежувалось.

Разом з підсиленням закріпачення селян, феодали посилювали свою владу над селянами. Доходили вони цього подвійним шляхом: поперше, ліквідацією общинних само-

¹ Бовкун — віл.

врядувань і заміщенням їх своїми прикажчиками; подруге, витисканням суду великокнязівського і копного судом вотчинним, судом самого феодала над селянами. Вотчинний суд був у руках феодала міцним знаряддям закріпачення селян. «І для того, щоб поміщик міг придушити в зародку всякий, навіть найменший опір селян,— каже Енгельс,— він дістав від можновладних князів право вотчинного суду, тобто він був призначений єдиним суддею по всіх дрібних селянських провинах і позовах; навіть тоді, коли селянин мав позов з ним, з своїм паном,— пан цей був суддею в своїй власній справі!»¹.

Право вотчинного суду князі давали окремим феодалам і до XV ст., але тільки з XV ст. право це стає загальним привілеєм усіх феодалів. Насамперед його дістала галицька шляхта в 30-х роках XV ст. в зв'язку з зрівнянням її в правах з шляхтою польською.

В Литовській державі право вотчинного суду було затверджене за феодалами привілеєм великого князя Казіміра в 1447 р. З цього часу підданих феодала заборонялось притягати до суду великого князя чи його урядників, крім тих випадків, коли пан сам відмовлявся розглядати справи своїх селян; але й тоді судові штрафи і збори йшли феодалові, а не в великокнязівську казну. Пізніше право вотчинного суду не раз стверджувалось за феодалами.

Копні суди, як ми вже говорили, продовжували існувати і далі, до XVI — XVII ст., але законодавство чимраз більше пристосовувало їх до інтересів феодалів.

Таким чином натиск феодалів на селянство в XIV — XV ст. супроводився руйнуванням общинного ладу, що підсилював селян у боротьбі з феодалами. Феодали мирились з общиною лише доти, поки потреби їх були порівнюючи обмежені, поки слабо було розвинуте власне панське господарство і ріллі їх були невеликі або їх і зовсім не було. З підсиленням же експлуатації селян і розширенням фольваркового господарства, панської ріллі на основі панщинної праці кріпосних, община ставала перешкодою для розвитку цього господарства, і феодали руйнували її. Ось чому община була найбільше поширена серед селян-данників, а там, де розви-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 643.

валось фольваркове господарство, феодали захоплювали селянські землі, заміняли общинне землеволодіння індивідуальним, збільшували панщину, підсилювали закріпачення селян і намагались знищити весь общинний лад селянського життя.

Найшвидше руйнували феодали селянську общину в західноукраїнських землях, захоплених Польщею, де фольваркове господарство і кріпосництво розвивались найінтенсивніше. Наприклад, у Галичині община перебувала в занепаді вже в XV ст. В більшості ж українських земель процес руйнування селянської общини розгортається пізніше.

Проте розвиток товарно-грошових відносин в кінці XIV і особливо в XV ст., сприяючи ростові кріпосної залежності селян, неоднаково вплинув на різні прошарки селян. Поруч з погіршенням економічного становища общинного селянства в цілому, економічне становище його заможної верхівки зміцнилось. З'явилась група заможних селян, які за натуральну чи грошову оплату орендували ділянки землі безпосередньо у феодалів, а також у селян. Щоб притягти робочу силу для обробляння землі, заможні селяни часто здавали частину своїх наділів малоземельним чи безземельним селянам за відробітки або за частку з урожаю.

Ці нові групи селян, що з'явилися з розвитком товарно-грошових відносин і сиділи на землях заможних селян, називались відповідно до свого становища «дольниками», «половинниками» або «підсусідками». Крім них, серед безземельного чи малоземельного селянства з'явилась група наймитів, що батракувала в заможних селян або феодалів. Частина наймитів переходила з одної місцевості в другу — вони називались «гультьями».

Таким чином заможне селянство використовувало зубожіння і руйнування общини. Проте натиск феодалів падав на все общинне селянство, і тому останнє в цілому чинило йому сильний опір. В XV ст. селяни все частіше відмовляються відбувати феодалам повинності; підсилюються скарги селян королю чи великому князеві на феодалів; частішають втечі селян; ростуть убивства поміщиків і виступи окремих сіл; нарешті, вибухають великі селянські повстання.

Особливо великих розмірів набрали втечі селян у Галичині, звідки вони тікали на незаселені землі південно-східної

України і в Молдавію. Польські літописці Длугош, Кромер, Бельський відзначають, що народ тікав масами, через що цілі села й містечка перетворювались у пустки.

Тікали селяни і з українських земель Литовської держави. Про це побічно свідчить згаданий вище привілей великого князя литовського Казіміра від 1447 р., що забороняв феодалам приймати втікачів. Багато селян тікали в великі міські центри. «Цехові міста — за висловом Маркса — служили селянам сховищем від утискаючого їх сільського дворянства»¹.

Як на причину втеч селяни Галичини вказували, що вони не хочуть сидіти на німецькому праві. В 1444 р., наприклад, львівський архієпископ скаржився на своїх селян Тиша й Василя, що втекли з його маєтку Ставчани і підбурили до втечі інших. Селяни виправдувались тим, що архієпископ, одержавши в володіння Ставчани, почав заводити тут німецьке право, а вони не хочуть сидіти на цьому праві, а хочуть лишатись на руському.

В цьому поясненні яскраво виявляється уперта боротьба селян проти наступу кріпосників, бо переведення селян з руського права на німецьке, яке супроводилось заміною общинного землеволодіння індивідуальним, було зв'язане також з захопленням селянських земель під фольварки, з збільшенням панщини і ростом кріпосної залежності.

Доведені до розпачу селяни вбивали своїх феодалів. Один з актів 1499 р. згадує про виступ селян с. Сомино на Волині в околицях Володимира, які вбили свого пана: «Того Тишка тии ж люди соминици забили» — відзначається в акті.

В 1431 р. селяни Бакотської округи на Поділлі виступили і оголосили себе вільними від усяких обов'язків відносно феодалів, не визнаючи над собою ніяких їх прав.

Особливо широко розгортаються селянські виступи в другій половині XV ст. в Галичині. Як відзначають польські літописці, найбільше повстання вибухло тут у 1469 р. В 1490 р. в Галичині спалахнуло нове велике масове повстання під керівництвом Мухи

Сучасник цього повстання, перемиський біскуп Ян з Торговиська, описує його так: «Якийсь Муха з Волощини за

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, с. 46.

короткий час зібрав близько 9000 війська з селян, напав на ту частину Русі, де лежить Снятин, узяв його і пограбував, потім нападав на різні міста і села, деякі підбив собі навіть до Галича».

Деякі подробиці про цей виступ наведені і в оповіданні згаданого вже польського літописця Бельського: «Муха, якийсь розбійник з Волощини, простий хлоп, зібрав з Волощини і Русі такого як і сам простого люду до 10 тисяч і воював Покуття і руські землі». За іншими відомостями, Муха був не волох, а руський.

Повстання це було настільки загрозливе, що для приборкання його польський король зібрав у загальний похід усю шляхту. На допомогу були покликані також пруські феодалаи. Під Рогатиним шляхетські війська розгромили Муху. Майже всі повстанці загинули, частина їх потонула в Дністрі, а сам Муха ледве втік. Пізніше — пише Бельський — Муха «знову збирав народ», але його схопили, відвезли в Краков і там він умер у тюрмі.

Таким чином історія України в XV ст. повна упертої боротьби селянства проти підсиленого закріпачення його феодалами. Найгостріших форм і масового характеру боротьба ця набрала в західноукраїнських землях, захоплених Польщею, де кріпосницька експлуатація інтенсивно підсилувалась.

Економічний розвиток і соціальний процес, що відбувався на цьому ґрунті, зумовили в XV ст. значні зміни і в політичному устрої України.

III

Ліквідація удільно-князівського ладу і підсилення влади Литви на Україні. Захоплення Польщею Поділля

5. ЛІКВІДАЦІЯ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ НА УКРАЇНІ І ЗМІЦНЕННЯ ЛИТВИ ПРИ ВІТОВТІ (1392 — 1430)

Ліквідація Вітовтом удільних князівств на Україні і зростання литовської боярської знаті. З вступом на князівський престол Вітовта почався період помітного зміцнення Литовської держави. Правда, після проголошення Вітовта великим князем литовським загроза великокнязівській владі з боку крупних удільних князів не зникла.

Виступи крупних удільних князів проти великокнязівської влади, з одного боку, і переплетена з цим боротьба між претендентами на великокнязівський стол — з другого, значно ослабили владу великого князя над крупними удільними князями.

Тому Вітовт, діставши великокнязівський стол, мав намір насамперед підкорити цих князів своїй владі. Він почував за собою достатню силу, щоб почати боротьбу з ними: крім підтримки польського короля, він спирався на крупне боярство, насамперед литовське, і на більшість дрібних князів, а також на купецтво, яке було зацікавлене в ліквідації феодальної роздрібненості.

Як засіб для затвердження і зміцнення свого політичного панування Вітовт обрав не примирення з крупними удільними князями, а ліквідацію їх. З перших же днів свого князювання він почав владно вимагати від них покори і послуху. Відповіддю на це були бунти майже всіх крупних удільних князів.

Але Вітовт придушив ці бунти, використавши для цього їх розпорошеність. Протягом 1392—1394 рр. він знищив усі найбільші удільні князівства на Україні і в Білорусії. На Україні він відібрав у Корибута Новгород-Сіверське князівство, у Федора Любартовича—Володимирське (Волинь), у Федора Коріатовича—Подільське і в Володимира—Київське.

Спроба Вітовта приєднати Поділля до своїх володінь зустріла рішучий опір з боку Польщі, яка здавна претен-

Великий князь литовський Вітовт.

дувала на нього. В результаті конфлікт між Вітовтом і Ягайлом за Поділля розв'язався так, що Вітовт захопив тільки східну частину його, віддавши західну частину краковському вєвові Спитку Мельштинському, одному з найбільших польських панів, прихильнику енергійної експансії Польщі до Чорноморського узбережжя.

Ліквідація крупних удільних князівств сприяла політичній централізації Литовської держави. Економічна й політична міць великого князя, що захопив у свої руки величезні володіння удільних князів і доходи з них, значно зросла. Замість майже незалежних і вічно бунтуючих удільних князів, територіями колишніх удільних князівств, перетвореними тепер у провінції Литви, почали правити великокнязівські намісники з бояр, що здійснювали волю й політику великого князя.

Але ніяк не можна перебільшувати міру цієї централізації. Територія колишнього крупного удільного князівства лишалась окремою адміністративно-політичною одиницею, землею чи областю, що зберігала сліди переднішої автономії, особливості в управлінні, мала особливі права й привілеї, закріплені великокнязівським земським привілеєм чи уставною грамотою. Великий князь, призначаючи ^{ТВи}намісника, зважав на «волю» місцевих феодалів.

Крім того, поруч з областями, виниклими замість ліквідованих крупних удільних князівств, продовжували існувати менш значні удільні князівства і навіть відновлювались деякі крупні. До другої половини XV ст. соціально-економічних передумов для остаточної ліквідації удільно-князівського ладу на Україні ще не було.

Таким чином політична централізація Литовської держави була і в цей період дуже обмежена, але і в такій нерозвинутій формі вона сприяла економічному розвитку і зміцненню зовнішнього становища Литовської держави, якій загрожували німецькі рицарі і татари.

Для України ліквідація удільних князівств мала особливе значення: вона була зв'язана з підсиленням тут влади Литви. Нарешті, зміцнення Литовської держави створювало загрозу для великоруських земель, на які претендувала Литва.

Ліквідацію удільних князівств використало для свого економічного і політичного піднесення насамперед крупне боярство, особливо литовське, і до певної міри купецтво. Крупні литовські бояри почали займати головні місця в великокнязівській раді замість удільних князів. Їх же переважно почав призначати великий князь намісниками і вони одержували найбільші володіння в областях.

Таким чином з ліквідацією великих удільних князівств знатне литовське боярство почало перетворюватись у правлячу групу в Литовській державі. Підсилення крупного литовського боярства викликало незадоволення серед руських феодалів і неминуче вело до сутички між першими і другими.

Битва з татарами на Ворсклі (1399). Зміцнивши Литву, Вітовт у 1395 р. напав на Смоленськ, заволодів ним, захопив багато полонених і посадив там свого намісника.

В тому ж році і пізніше він вторгався в рязанські землі, чинячи страшні спустошення і кровопролиття. Він мав також намір підкорити собі Новгород і Псков.

Одночасно Вітовт ставить собі мету підкорити Чорноморське узбережжя, що було під владою Золотої Орди. Географічно зв'язане з належною до нього територією України в районі південних басейнів Дніпра й Дністра, Чорноморське узбережжя стає найголовнішим об'єктом претензій Вітовта.

Протягом кількох років Вітовт підсилено готується до зв'язаної з величезним ризиком війни з татарами, використовуючи в своїх цілях боротьбу за ханський престол, що точилась у той час у Золотій Орді. Підтримуючи одних претендентів на ханство проти других, Вітовт намагався ослабити могутність Орди. При цьому особливо енергійно він підтримував хана Тохтамиша, поваленого середньоазійським завойовником Тамерланом, який посадив на ханство в Золотій Орді замість нього Койриджака-Агіла. Зазнавши поразки, Тохтамиш у 1395 р. втік до Вітовта, шукаючи в нього підтримки в своїй боротьбі за ханство.

Вітовт дав Тохтамишеві землі для оселення в південній частині Київщини на правому березі Дніпра. Далі між Вітовтом і Тохтамишем відбулась, за словами літописця, угода, за якою Тохтамиш за допомогу в відвоюванні Золотої Орди обіцяв віддати Вітовтові Московське князівство і всю Русь. Ці умови відповідали захватницьким прагненням Вітовта, і коли наступник Койриджака-Агіла Тімур-Кутлук зажадав від Вітовта видачі Тохтамиша, Вітовт відмовив йому, сподіваючись за допомогою Тохтамиша розгромити Тімура.

Претендуючи на ханство в Золотій Орді, Тохтамиш намагався насамперед захопити Крим, що був дуже важливим економічним центром території Золотої Орди. В 1397 р. Вітовт і Тохтамиш вирушили в похід на Крим і напали на Кафу.

Але втримати Крим за собою їм не вдалось.

Далі, в 1398 р. Вітовт пішов походом проти татар у степи, підкорив собі землі по нижній течії Дніпра і вивів звідти кілька тисяч татар, оселивши їх у межах Київщини й Волині.

Проте всі ці походи Вітовта мали значення підготовки до вирішального бою з Тимур-Кутлуком, що стався трохи пізніше.

Зміцнюючи збройні сили Литовської держави, Вітовт намагався в той же час гарантувати себе на випадок війни з татарами від вторгнень німецьких рицарів і почав зближуватись з Орденом.

Підсилення Вітовта і його сепаратні зовнішньополітичні дії дуже занепокоїли поляків. В 1398 р. польська королева Ядвіга зажадала від Вітовта як від васала Польщі данини. Це викликало величезне обурення Вітовта і його бояр, які заявили на скликаних Вітовтом зборах: «Наші предки ніколи не платили данини полякам і ми не будемо платити... Ми не піддані Польщі, ми завжди були вільні... і залишимося назавжди при своїх вольностях».

В умовах загострення відносин з Польщею Вітовт добивається ще тіснішого зближення з Орденом, зацікавленим у розторгненні польсько-литовської унії. Весною 1398 р. між Вітовтом і Орденом був укладений таємний договір, підтверджений у жовтні того ж року на з'їзді на острові Саліні (р. Дубісса). Вітовт віддав Ордену Жмудь і обіцяв йому допомогти завоювати Псков. Орден з свого боку зобов'язувався не нападати на Литву і подавати Вітовтові збройну допомогу.

На цьому ж з'їзді князі і бояри руські й литовські, що були з Вітовтом, проголосили його «королем литовським і руським», підкреслюючи цим своє прагнення цілком відокремитись від Польщі.

Війни між Литвою і Польщею не сталося, але загострення відносин між ними сприяло укладенню союзу Вітовта з німецькими рицарями, союзу, що забезпечив тил Вітовта під час війни з татарами, яка сталася пізніш.

Крім союзу з німецькими рицарями, Вітовт зблизився з московським князем Василем Дмитровичем, видавши за нього заміж свою дочку (1390 р.).

Нарешті, готуючись до війни з Золотою Ордою, Вітовт спробував помириться з головним своїм внутрішнім ворогом, князем Свідрігайлом, братом Ягайла. В перший рік князювання Вітовта Свідрігайло зберігав за собою Вітебське удільне князівство, але в 1393 р. Вітовт витиснув його

з його уділу. Втім, боротьби проти Вітовта Свідригайло не припинив. Він утік до німецьких рицарів, а далі в Угорщину, продовжуючи звідти свою боротьбу.

Маючи династичні права не тільки на удільне князівство, а й на великокнязівський стол, за який він готовий був енергійно боротись, Свідригайло незабаром став центром притягання опозиційно настроєних проти Вітовта і унії елементів, насамперед удільних князів, а також руських бояр, незадоволених підсиленням литовської боярської знаті.

Вітовт тверезо ураховував, якими небезпечними несподіванками загрожувала йому ворожнеча з Свідригайлом у момент вирішальної сутички з Золотою Ордою. Тому, щоб запобігти внутрішньополітичним ускладненням, він помирився з Свідригайлом, надавши йому в 1398 р. на Україні як лен Новгород-Сіверськ і східне Поділля.

Закінчивши таким чином підготовку до війни, Вітовт на початку літа 1399 р. вирішив виступити в похід у степ проти татар. Збірним пунктом для військ він призначив Київ.

Знаючи про рух Тімур-Кутлука до кордонів України, Вітовт з Києва спішно вирушив по лівобережжю Дніпра на зустріч Тімурові і на початку серпня був уже коло р. Ворскли¹.

Протягом кількох днів супротивники не починали ніяких рішучих дій. Тімур чекав прибуття другої татарської орди на чолі з його вправним воєначальником, старим мурзою Едігеєм. Щоб виграти час і запобігти виступові з боку Вітовта, Тімур почав з ним переговори, переконуючи його покинути ворожнечу, бо він, Тімур, іде війною, власне, не проти нього, а проти Тохтамиша.

Тим часом до Тімура наспів на допомогу Едігей і вони вирішили викликати Вітовта на бій.

Перейшовши з своїм військом через Ворсклу, Вітовт 12 серпня вступив у бій з військом Едігея. Намагаючись відтягти Вітовта від його бази, Едігей навмисно відступав

¹ Місцевість, де впадає р. Ворскла в Дніпро, була важливим торговельно-економічним і воєнно-стратегічним пунктом. Тут сходились водні і сухопутні шляхи і були броди, якими кочовники переходили з лівого берега Дніпра на правий; крім того, через підвищене правобережжя Ворскла являла природний захист України з південного сходу, а також була базою під час походів князів у степи.

у глиб степу. Тим часом війська Тимур-Кутлука зробили далекий обхід по степу і, кинувшись з тилу на табір Віговта й на охороняючих його татар Тохтамиша, розбили їх. Тохтамиш утік.

Далі татари стиснули з двох боків — з тилу і з фронту — війська Віговта і вщент розбили їх¹.

Битва на Ворсклі.

Майже все військо Віговта загинуло, сам Віговт з невеликою дружиною ледве врятувався втечею. Багато князів

¹ Частина війська Віговта вже була озброєна вогнепальною зброєю. Але це не дало йому переваги над татарами, бо воно, поперше, ще не навчилось як слід володіти нею і, подруге, «... до кінця середніх віків ручна вогнепальна зброя не мала значення, що зрозуміло, бо лук англійського стрільця при Кресі стріляв так само далеко, як і рушниця піхотинця при Ватерлоо і, може, ще влучніше, хоч і з неоднаковою силою дії. Польові гармати також були ще в своєму дитинячому віці». (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, сс. 448—449).

і бояр були вбиті чи попали в полон. Убитий був і володар західного Поділля Спитко Мельштинський. Але і татарам не легко дісталась перемога. Сам Тімур-Кутлук незабаром умер від рани.

Переслідуючи війська Вітовта, татари, спустошуючи все на своєму шляху, підступили до Києва і взяли з нього викуп, а далі вторглись на Волинь, дійшли до самого Луцька і, захопивши величезну здобич, повернулись у степ.

Віленська унія 1401 р. Поразка на Ворсклі дуже ослабила сили Вітовта і погіршила становище Литви. Цим скористувався насамперед Смоленськ, що відокремився від Литовської держави в 1401 р. Загострились відносини й Новгород до Литви. Нарешті, німецькі рицарі, нехтуючи договором 1398 р., почали тепер все частіше вторгатись у її межі.

Похитнулись позиції Вітовта і всередині Литовської держави, де помічалось незадоволення ним серед удільних князів і руських бояр.

Ускладнене становище Вітовта примусило його шукати зближення з Польщею і польські пани вирішили використати цей момент для відновлення унії.

18 січня 1401 р. у Вільні був проголошений новий акт унії. Вітовт, князі і бояри знову визнали васальну залежність великого князівства Литовського від Польщі і зобов'язались, що після смерті Вітовта всі литовські й руські землі перейдуть під безпосередню владу польського короля й корони польської. З свого боку польські пани обіцяли в разі смерті Ягайла обрати нового короля за згодою з Вітовтом і литовцями.

По суті Віленська унія 1401 р. юридично ніяк не різнилась від унії 1392 р.

Проти унії виступив Свідрігайло, який боявся підсилення Вітовта, отже й утрати перспектив на оволодіння великокнязівським столом. Стримуючи його активність, що загрожувала Вітовтові внутрішньополітичними ускладненнями, останній за згодою Ягайла передав йому після битви на Ворсклі як лен західне Поділля, яким доти володів загинулий у цій битві Спитко Мельштинський. Не задовольняючись цим, Свідрігайло в 1402 р. відійшов у Прусію і уклав союз з Орденем, обіцяючи за допомогу в боротьбі проти

Вітовта і Ягайла відступити Ордену Псков у разі його завоювання.

Але в 1403 р. Вітовт уклав мир з німецькими рицарями. В наслідок цього Свідрігайло змушений був помиритись з Вітовтом і Ягайлом і згодився одержати надані йому раніш в ленне володіння Сіверську землю і східне Поділля. Західне Поділля було закріплене за Польщею.

Експансія Вітовта на великоруські землі після Віленської унії. Зміцнивши таким чином своє внутрішнє і зовнішнє становище, Вітовт знову розгорнув енергійну експансію на великоруські землі. Після ряду невдалих спроб в 1401 і в 1404 рр. він у 1405 р. остаточно захопив Смоленськ і посадив у ньому своїх намісників.

Одночасно він робив походи на Новгород, Рязань і Псков, а в 1406 р. почав боротьбу з великим князем московським Василем Дмитровичем за Псков і Новгород. Тричі — в 1406, 1407 і 1408 рр.—зустрічались численні війська Вітовта і Василя Дмитровича, але до бою справа ні разу не дійшла. Остання зустріч між ними в вересні 1408 р. на берегах р. Угри закінчилася миром.

Війну між Вітовтом і Василем Дмитровичем намагались використати опозиційно настроєні проти Вітовта елементи всередині Литовської держави. Головний противник Вітовта Свідрігайло разом з іншими чернігово-сіверськими князями, єпископом брянським і багатьма боярами втік у Москву. Василь Дмитрович прийняв його з великими почестями і дав йому в володіння міста Владимир на Клязьмі, Переяслав, Юр'єв, Волок, Ржев і половину Коломни.

Але пробув тут Свідрігайло недовго. В 1409 р. він уже був при дворі Вітовта. Проте незабаром виявилось, що Свідрігайло готує змову проти Вітовта і для цього зав'язав таємні зносини з німецькими рицарями. Розлючений Вітовт наказав відрубати голови двом князям, що були головними співучасниками Свідрігайла. Самого ж Свідрігайла він заточив у кременецьку тюрму, з якої тому вдалось утекти за допомогою українських феодалів тільки через 9 років. Але в 1420 р. Вітовт знову помирився з Свідрігайлом і повернув йому Сіверщину.

Грюнвальденська битва (1410). В 1409 р. відносини Вітовта з Псковом, Новгородом і Московським князівством

набрали мирного характеру, в той час як стосунки його з німецькими рицарями дуже загострились. Одночасно ускладнилися відносини з німецькими рицарями і в Польщі.

Війна між Польщею і Литвою, з одного боку, і німецькими рицарями — з другого, ставала цілком неминучою і до неї готувались як Орден, так і Ягайло з Вітовтом.

Вітовт стягав війська з Литви, Смоленська, Вітебська, Брянська, Стародуба, Києва, Володимира та ін. Збирались і татари, що жили в Литовській державі. Всі литовсько-руські війська просувались до кордонів Прусського ордена. Сюди ж стягав свої війська і Ягайло з Польщі, Галичини, Поділля.

В кінці червня 1410 р. Ягайло і Вітовт рушили в межі Прусії і спинились між Танненбергом і Грюнвальденом на правому березі нижньої Вісли. Сюди ж підійшли і війська німецьких рицарів.

Бій почався 15 липня опівдні і тривав цілий день. Спочатку литовські і польські війська, не витримавши натиску німців, почали відступати, і незабаром частина армії Ягайла й Вітовта кинулась тікати. Але відважні руські смоленські полки на чолі з своїм князем Юрієм стримали німецький натиск і дали змогу литовським і польським полкам оправитись. Знову почався лютий бій. На вечір рицарі були остаточно розбиті. На полі бою поліг сам магістр Ордена Ульріх фон-Юнгінген. Багато рицарів попали в полон.

На третій день після Грюнвальденської битви Ягайло і Вітовт рушили далі вглиб земель Ордену і підступили до його столиці, міста Марієнбурга. Але хрестоносці встигли укріпитись у ньому. Почалась облога, що тривала близько двох місяців і закінчилась несприятливо для Ягайла й Вітовта.

Незабаром виявилась нестача в провіанті й фуражі. Серед військ почались масові захворювання. Посилаючись на останні, Вітовт несподівано заявив Ягайлові, що він кидає табір, і повернувся в Литву. Проте справжньою причиною відступу Вітовта було, очевидно, його небажання остаточно знищити Орден, — вигоди союзу з німецькими рицарями він не раз випробував у своїх взаємовідносинах з Польщею.

1 лютого 1411 р. в Торні був укладений мир. Орден повернув Вітовтові Жмудь. За Польщею закріплюлась

Добржинська земля, на яку претендував Орден. Крім того, Орден зобов'язався виплатити королю контрибуцію за повернення полонених.

Грюнвальденська битва мала велике історичне значення. В ній об'єднані сили Польщі і Литовської держави завдали рішучої поразки німецьким рицарям, яка паралізувала наступ останніх на схід, хоч боротьба з Орденем ще не була закінчена. Вирішальну роль у цій поразці німецьких рицарів відіграли руські війська.

Городельська унія (1413). Після Грюнвальденської битви міжнародна вага Польщі і особливо Литви ще більше зросла. Вітовт, правда, і далі визнавав себе васалом Ягайла, але зміцнення його політичної ролі і незалежності непокоїло польських панів. Побоювання їх збільшувались під впливом підступів Пруського і Лівонського орденів і самого німецького імператора Сігізмунда, що добивались розірвання польсько-литовської унії.

Тому польські пани і Ягайло вирішили рядом поступок литовським боярам добитись зміцнення унії. Для цього Ягайло в 1411 р. повернув Вітовтові західне Поділля, яке в 1402 р., після згаданої втечі Свідригайла, що виступив проти Віленської унії 1401 р., знову перейшло до Польщі.

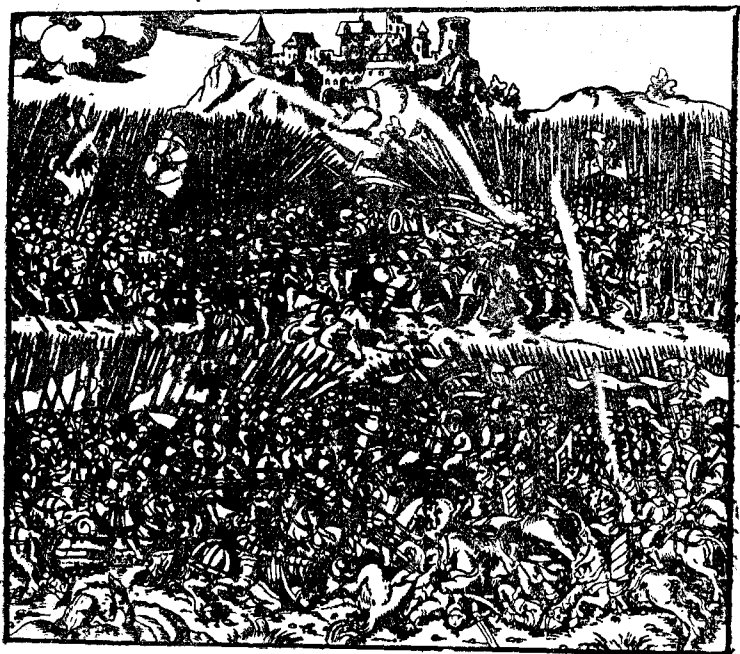
Через два роки, в кінці вересня і на початку жовтня 1413 р., Ягайло і Вітовт з польськими й литовськими феодалами зібрались на сейм у м. Городлі на Західному Бугу і поновили унію. Умови цієї унії істотно різняться від попередніх трактатів.

В Городельському договорі, зафіксованому в спеціальному привілеї Ягайла й Вітовта, не вказувалось уже, як у Віленському акті 1401 р., що після смерті Вітовта литовські й руські землі перейдуть під безпосередню владу польського короля. Договір установлював, що після смерті Вітовта Литва залишиться окремою державою на чолі з своїм великим князем, хоч і під суверенітетом польського короля.

Литовських бояр така унія задовольняла — саме таку унію обстоювали вони протягом XV ст. Але польські пани прагнули до інкорпорації Литовської держави і дивились на Городельську унію як на тимчасову поступку литовцям.

Визнаючи за Литвою право на державну самостійність, Городельський привілей у той же час підтверджував при-

вілей 1387 р. і забезпечував станово-політичні права литовських панів, шляхти, бояр¹, католиків. За ними визнавалось право брати участь у нарадах великого князя про державні справи і обирати разом з поляками великих князів литовських, а також королів польських.

Грюнвальденська битва.

На всі вищі посади, встановлені за зразком Польщі (воеводи і каштеляни Вільни, Троків та інших головних міст), могли призначатись тільки литовці-католики. З них же мала складатись і великокнязівська рада.

Забезпечувались також привілеї римсько-католицької церкви в Литві. Для розв'язання питань, що стосувались обох держав, заводились спільні сейми панів і шляхти Литви й Польщі, які повинні були скликатись у Любліні, Парчеві чи в іншому місці.

¹ З часів Вітовта литовські бояри починають називатись, за прикладом Польщі, шляхтичами, а верхівка їх — панами.

Таким чином Городельський привілей закріплював за литовсько-католицькими панами значення урядової групи Литовської держави і позбавляв православних феодалів доступу на вищі державні посади і в раду.

До складу цієї урядової групи ввійшли також католицькі біскупы — віленський, луцький і берестейський, мідницький чи жмудський, київський, кам'янецький.

Це піднесення литовсько-католицької знаті підсилювало незадоволення серед руських феодалів, але Вітовтові вдавалось тримати Русь у своїх «залізних ланцюгах».

Щоб зміцнити свою владу над Україною і Білорусією і розірвати їх зв'язки з Москвою, Вітовт намагався відокремити православну церкву Литви від московської митрополії і запровадити унію православної церкви з католицькою. На вимогу Вітовта собор православних єпископів Литви й Польщі в 1415 р. проголосив митрополитом київським («литовським») Григорія Цамблака.

В 1418 р. Григорій Цамблак їздив на Констанцький собор для переговорів про унію. Проте переговори ці кінчились безрезультатно, а незабаром припинила своє існування і окрема київська митрополія — в 1420 р. вона знову об'єдналась з митрополією московською.

Підсилення Литви після Городельської унії. Майже два десятиліття після Городельської унії були періодом дальшого зміцнення зовнішньої могутності Литовської держави. З кінця першого десятиліття XV ст. Вітовт знову підсилює свою експансію до Чорного моря, при чому, як і раніш, використовує для цього династичну боротьбу, що тривала в Золотій Орді. На зміну династії Тимур-Кутлука до влади в Золотій Орді приходять за допомогою Вітовта династія Тохтамиша.

Навіть Едігей — найнепримиренніший ворог Вітовта, який ще в 1416 р. спалив і спустошив Київ, — змушений був прислати Вітовтові дари кіньми, верблюдами й коштовними речами і просити миру. В 1419 р. між ними була укладена угода, за якою, як переказують польські літописці (Длугош), Едігей ніби визнав свою залежність від Вітовта.

Кінець-кінцем Вітовт поставив у залежність від себе Крим і великі пункти на північному узбережжі Чорного моря. Все узбережжя між Дніпром і Дністром уздовж Чор-

ного моря було укріплене рядом замків. На берегах Чорного моря були збудовані Хаджібей і Дашів. На нижньому Дніпрі з'явились замок св. Івана і кам'яна митниця коло о. Тавані.

Через Південний Буг було збудовано кам'яний міст, руїни якого збереглись ще в XVI ст. При гирлі Дністра,

Рештки Золотих воріт у Києві.

проти Білгорода, Вітовт спорудив великий замок — Чорний Город, для збудування якого з України було пригнано 12 тисяч селян з 4 сотнями возів будівельних матеріалів. На нижньому ж Дністрі був збудований замок Каравул та ін.

Для зміцнення південних кордонів Литовської держави Вітовт заселяв їх залежними від нього татарами і вихідцями з Кавказа — кабардинцями й черкесами, формуючи з них спеціальні війська. Оселяв він їх переважно поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Наддніпров'я.

Активну політику провадив Вітовт і на заході. В боротьбі проти німецьких феодалів він намагався використати рух гусситів у Чехії, маючи на увазі підкорити її своєму пануванню. На пропозицію гусситів він прийняв чеську корону. В 1422—3 і 1424—7 рр. племінник Вітовта Сігізмунд Корибутович, як намісник Вітовта, робив збройні експедиції в Чехію. Однак провадити рішучу й послідовну політику в чеському питанні Вітовт був неспроможний, і під натиском папи, католицької церкви, імператора Сігізмунда й Ордену змушений був незабаром порвати з гусситами.

Одночасно Вітовт підсилив напади на Рязань, Твер, Псков, Новгород і Московське князівство. Він поставив у залежність від себе князів рязанських і тверських, ходив походами на Псков і Новгород, хоч і не захопив їх, обмежуючись великими грошовими викупамі

Триразові зустрічі полків Вітовта і московського князя не привели до рішучого бою між ними, але загроза Московському князівству з боку Литви була велика. В своєму заповіті великий московський князь Василь Дмитрович призначив Вітовта опікуном свого малолітнього сина (внука Вітовта) Василя Васильовича.

Ріст Литовської держави підсилював прагнення Вітовта до прийняття королівського титула і до відновлення повної політичної самостійності Литви. Його підтримували в цьому німецькі рицарі і Сігізмунд — імператор німецький і король угорський, що були зацікавлені в розірванні польсько-литовської унії.

Питання про коронацію Вітовта було офіційно поставлене в 1429 р. на з'їзді в Луцьку, скликаному Вітовтом на пропозицію імператора Сігізмунда.

На з'їзд приїхав Ягайло з польськими панами, литовські і руські князі, прибули послы німецьких рицарів, Данії, папський легат і, нарешті, сам імператор Сігізмунд. Всього зібралось близько 15 тисяч гостей, число таке велике, що всіх їх не міг вмістити Луцьк.

На цьому з'їзді поруч з іншими питаннями — про боротьбу з турками, про об'єднання західної католицької і східної православної церков — було поставлене питання про коронацію Вітовта. Останнє питання викликало велике незадоволення польських панів, які боялись розірвання унії

після прийняття Вітовтом королівського титула. Польські пани і Ягайло покинули з'їзд, після чого роз'їхались і інші його учасники. Виїхав також і Сігізмунд

Питання про коронацію лишилось не розв'язаним, але не відпало. В 1430 р. Вітовт знову скликав з'їзд у Вільні, на який прибули великий князь московський та інші великоруські князі, мазовецькі герцоги, перекопський хан, валазький господар, посольство грецького імператора, митрополит московсько-литовський Фотій, магістри німецьких рицарів.

Посольство імператора Сігізмунда мало привезти корону та інші регалії для коронації Вітовта. Але польські пани розставили на кордоні війська, щоб затримати посольство з короною. Одночасно польські пани вирядили у Вільно посольство, а слідом за тим приїхав і сам Ягайло, щоб схилити Вітовта до відмовлення від коронації.

Вітовт спочатку настоював на ній і в листі до імператора Сігізмунда радив йому відправити корону через Прусію, а не через Польщу. Проте через кілька днів він звернувся до Сігізмунда з проханням відмовитись від його наміру із зброєю в руках підтримати своє посольство, вказуючи, що питання про корону може бути розв'язане і мирним шляхом. Одночасно він запропонував магістрові Ордену повернути імператорських послів з дороги, бо прибуття їх тепер буде несвоечасне.

Цим і закінчилось питання про коронацію. Через кілька тижнів після цього Вітовт, якому було в цей час 80 років, захворів і помер

Питання про коронацію Вітовта є найяскравішим епізодом в історії суперечливих відносин між Вітовтом і Польщею протягом 38 років князювання Вітовта. З одного боку, він старався не допустити інкорпорації Литви Польщею, намагаючись створити міцну, незалежну від Польщі державу. Це пояснює його союзи з німецькими рицарями і, зокрема, його відмовлення від повного розгрому останніх після битви під Грюнвальденом. З другого боку, він намагався спертись на Польщу при всіх своїх внутрішньо- і зовнішньополітичних труднощах. У результаті провідною лінією в його взаємовідносинах з Польщею було збереження унії.

Ця політика Вітовта визначалась інтересами литовського панства. Відбиваючи спроби Польщі знищити самостійність Литви, це панство в той же час було дуже зацікавлене в польсько-литовській унії — вона була необхідна йому як для підсилення своєї влади над Україною й Білорусією, так і для зміцнення зовнішнього становища Литви.

Значення князювання Вітовта. Вплив Вітовта на хід історичного розвитку Литовської держави був, безперечно, величезний. Пробившись до великокнязівської влади крізь князівські усобиці, він почав своє князювання з ліквідації удільних князівств, з кроку, що принципіально відрізняв його від усіх його попередників, які добивалися тільки «покори і послуху» цих князів. При цьому ніколи ні до Вітовта, ні при його наступниках великокнязівська влада не була такою міцною й авторитетною, як саме при ньому.

Ця величезна політична реформа Вітовта, не зважаючи, як ми вже говорили вище, на її обмежений характер, позитивно вплинула на економічний розвиток Литовської держави¹. Сам Вітовт дбав про розвиток торгівлі, засновував нові міста, прокладав шляхи, будував мости тощо.

Надзвичайно ефективною була і зовнішньо-політична діяльність Вітовта. Він ще більше поширив межі Литовської держави. Зовнішня могутність останньої при ньому досягла кульмінаційного пункту. І коли все таки йому не вдалось розірвати унію з Польщею і добитись повного суверенітету, то це зумовлювалось насамперед побоюванням литовського панства бути поставленим під удар об'єднаних сил Польщі й німецьких держав і позбутись підтримки Польщі в зміцненні своєї влади над Україною і Білорусією.

Панування Литви над Україною стало під час князювання Вітовта значно тяжчим: при Вітовті, поперше, почалось перетворення українських земель у провінції Литви; подруге, підсилилось гноблення українських народних мас, селянства як феодалами, так і великокнязівською владою²;

¹ Централізація була «наймогутнішим політичним засобом швидкого розвитку всякої країни» (К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. VI, с. 370).

² При Вітовті узаконюється панщина в розмірі 14 днів з волюки на рік у Підляшші. За словами сучасників, «прості люди» постійно скаржились, що вони під владою Вітовта зубожіли.

потре, даються привілеї в українських містах (Підляшшя і Волинь) католицькому польсько-німецькому міщанству; по четверте, був виданий Городельський привілей, що обмежував руських православних феодалів у правах. Далі, робляться спроби здійснити унію православної церкви з католицькою і, нарешті, організуються католицькі єпископські кафедри (Луцьк, Кам'янець-Подільськ).

В протипагу литовським панам, що намагались для зміцнення свого панування над руськими землями спертись на Польщу, серед руської православної знаті при Вітовті починає рости прагнення спертись на історично споріднене і єдиновірне Московське князівство.

Це прагнення виявилось, як відомо, вже в 1408 р., коли в межі Московського князівства втекло багато чернігово-сіверських князів і бояр на чолі з Свідригайлом. Але в цей період могутня Литва загрожувала й самому Московському князівству.

Таким чином політика Вітовта сприяла загостренню відносин між литовськими і руськими феодалами.

Незадоволені руські феодали зраділи, коли Вітовт умер, і почали активно підтримувати кандидатуру на великокнязівський престол Свідригайла, що князував у цей час на Сіверщині.

Польський літописець Длугош пише: «З приводу смерті князя Вітовта багато, особливо руські, дуже раді, хоч з них деякі й удають сум; вони сподіваються, що від зміни в справах і вступу Свідригайла буде користь для них і їх схизми».

6. БОРОТЬБА УКРАЇНИ І БІЛОРУСІЇ ПРОТИ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ В 30-Х РОКАХ XV СТ. ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛЬЩЕЮ ПОДІЛЛЯ

Вступ на великокнязівський престол Свідригайла Ольгердовича і вторгнення Польщі на Поділля і на Волинь. Після смерті Вітовта політична обстановка в Литовській державі і особливо на Україні надзвичайно ускладнилась. Безпосередньою причиною цього стала боротьба за великокнязівський престол. За Городельською унією 1413 р. великий князь мав бути обраний литовсько-католицькими боярами і католицьким дучівництвом за порадою і згодою Ягайла і поль-

ських магнатів. Проте дійсний хід подій змінив ці постанови Городельського сейму.

Польські пани і Ягайло, всупереч Городельській унії, намагались не допустити обрання нового великого князя. Ця загроза примусила литовських панів піти на зближення з руськими князями й боярами і разом з ними, без згоди польських панів і Ягайла, обрати на великого князя Свідригайла Ольгердовича. Щоб уникнути розірвання польсько-литовської унії, Ягайло змушений був дати свою згоду на це.

Таким чином польським панам не вдалось здійснити свої плани щодо Литви. Навіть більше: обрання Свідригайла загрожувало і самій польсько-литовській унії. Свідригайло одразу після вступу на великокнязівський стол заявив присутнім на церемонії інвеститури Ягайлові й полякам, що польсько-литовська унія шкідлива, а сам він, Свідригайло, не вважає себе ленником Польщі, а що він є «князь литовський волею божою і спадково від предків».

В таких умовах поляки, не розраховуючи на можливість мирної угоди з Свідригайлом, вирішили здійснити хоч би частину своїх планів — захопити Поділля і Волинь.

В тому ж 1430 р., незабаром після вступу Свідригайла на престол, польські пани вдерлись у західне Поділля, вибили звідти литовських намісників і зайняли подільські замки своїми гарнізонами.

Далі, влітку 1431 р. польські війська рушили на Волинь, спалили і спустошили околиці Володимира і підступили до Луцька. Тут вони розбили військо Свідригайла, спалили місто і почали облогу замка.

Українське населення Волині й Поділля стало на боротьбу проти польських загарбників. В околицях Брацлава селяни виступили проти польського загону, що мав намір захопити місто. Ідучи до Брацлава поляки нещадно нищили все на своєму шляху. Як свідчить сучасне донесення, люті цього загону не можна описати. Напавши на польське військо, брацлавські селяни вбили до 20 знатних польських шляхтичів.

У Галичині й західній Волині, захоплених Польщею в XIV ст., також вибухла боротьба проти польських панів. Тут діяло багато українських повстанських загонів, які на-

падали на поляків, захоплювали і знищували замки, де сиділи польські гарнізони.

Тим часом облога Луцька затягалась. Спроби поляків захопити Луцький замок були відбиті воеводою Свідригайла Юршею. В таких обставинах польські пани почали добиватись угоди з Свідригайлом.

Великий князь литовський Свідригайло Ольгердович.

26 серпня 1431 р. Ягайло і Свідригайло уклали перемир'я на два роки, за яким західне Поділля закріплювалось за Польщею, а Волинь — за Свідригайлом. Однак спроби польських панів слідом за цим добитись міцнішої й довшої угоди з Свідригайлом не дали успіху. Свідригайло рішуче готувався продовжувати війну з Польщею.

Вступ на великокнязівський престол Сігізмунда Кейстутовича і відновлення польсько-литовської унії. Закріплення західного Поділля за Польщею. Але становище Свідригайла всередині Литовської держави раптом ускладнилось. Справа в тому, що в своїй політиці Свідригайло спирався головним чином на руських князів і бояр, вороже настроєних проти литовських панів. Він почав наближати їх до себе, роздаючи їм вищі посади.

Ця політика Свідригайла, що загрожувала литовським панам утратою зайнятого при Вітовті пануючого становища,

викликала серед них велике незадоволення. Ягайло і польські пани одразу скористувалися цим і зав'язали зносини з литовською знаттю.

Проти Свідригайла була організована змова на чолі з братом Вітовта Сігізмундом Кейстутовичем, князем стародубським з Чернігово-Сіверської землі. В ніч на 1 вересня 1432 р. змовники напали на Свідригайла в Ошмянах, недалеко від його столиці Вільно. Застуканий несподівано, Свідригайло втік у Полоцьк, а литовські пани від імени Ягайла проголосили великим князем Сігізмунда Кейстутовича.

Слідом за тим Ягайло вирядив посольство в Городно для ствердження Сігізмунда і укладення нової унії. 15 жовтня 1432 р. польське посольство і литовські пани поновили унію на основі трактату 1401 р. Крім того, Сігізмунд визнав за Польщею західне Поділля, а також спірні прикордонні з Польщею волинські землі (Одесько, Ратно, Ветли, Лопатин).

Таким чином для придушення руських феодалів литовські пани пішли на великі поступки Польщі, визнавши зокрема захоплення нею західного Поділля.

Боротьба Свідригайла і Сігізмунда. Зрівняння руських феодалів у правах з литовцями-католиками. Поразка Свідригайла. Влада Сігізмунда Кейстутовича як великого князя поширювалась спочатку на власно Литву, Чорну Русь і Підляшшя. Більша ж частина Русі — землі Полоцька, Вітебська, Смоленська, Сіверська, Київська, Волинь, східне Поділля — лишались під владою Свідригайла.

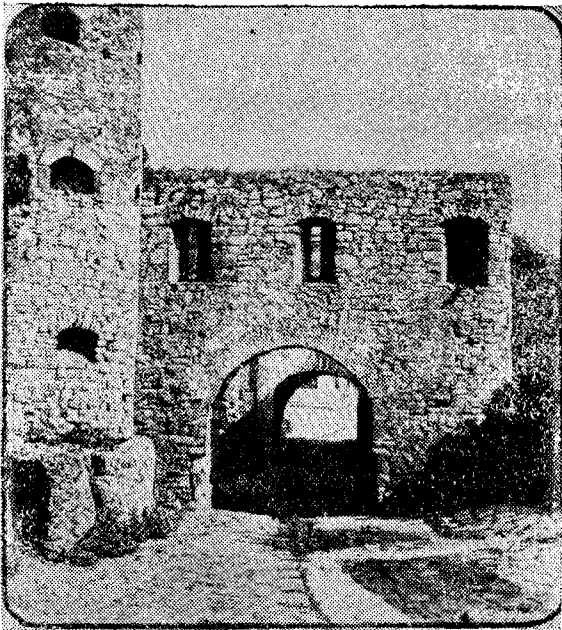
Про цей розділ Литовської держави литовсько-руський літопис пише: «Литва посадиша великого князя Жигимонта Кейстутовича на великое княжение на Вильне и на Троцех и прииде Швидригайло на Полотеск и на Смоленск и князи русские и бояре посадиша князя Швидригайла на великое княжение Русское».

В кінці 1432 і на початку 1433 р. Свідригайло в союзі з німецькими рицарями почав війну проти Сігізмунда. Одночасно прихильники Свідригайла — Федько князь несвізький, намісник брацлавський (східне Поділля) і князь Олександр Ніс, намісник луцький, провадили боротьбу проти поляків на Поділлі і Волині.

Влітку 1433 р. Свідригайло і лівонські рицарі вторглися у Литву, страшенно спустошили її і захопили ряд міст. Але

Сігізмунд, спираючись на значну допомогу Польщі, повернув утрачені землі.

Щоб ослабити Свідригайла, Ягайло й Сігізмунд вирішили піти на поступки руським феодалам. Уже 15 жовтня 1432 р., в момент вступу Сігізмунда на престол і поновлення польсько-литовської унії, Ягайло видав новий привілей, за яким

Кам'янець-Подільська фортеця. Руські ворота

руські феодали зрівнювались у майнових і особистих правах, а також щодо відбування державних повинностей з литовськими боярами-католиками¹.

Слідом за цим, 30 жовтня 1432 р., Ягайло дав привілей Луцькій землі, за яким місцеві феодали без різниці віри зрівнювались у правах і вольностях з шляхтою корони польської. Крім того, Ягайло обіцяв не руйнувати православних церков і не перетворювати їх у костьоли, а також не приму-

¹ «Щоб на майбутнє між обома народами не було розбрату чи якоїсь нерівності», як зазначалось у привілеї.

шувати православних до переходу в католицизм. Але цей привілей не мав реального значення, бо Волинь лишилась у складі великого князівства Литовського.

Далі, в ході боротьби з Свідригайлом Сігізмунд видав 6 травня 1434 р. новий привілей, що повторював привілей Ягайла від 15 жовтня 1432 р., і розширював права і вольності литовсько-руських феодалів.

В цьому привілеї великий князь Сігізмунд обіцяв нікого з феодалів не карати без суду за простим доносом. Крім того, привілей звільняв селян феодалів від виплати «дякла» великому князеві¹.

Не була скасована тільки стаття Городельського привілею 1413 р., що закривала доступ православним феодалам на вищі державні посади і в раду, хоч на практиці ця стаття, як побачимо далі, не завжди здійснювалась.

Порівнюючи з попередніми привілеями привілеї 1432 і 1434 рр. поширювались не тільки на бояр, а й на князів, зрівнюючи таким чином обидва соціальні прошарки в правах і вольностях. Це зрівняння відбивало істотні зміни, що сталися з кінця XIV ст. в суспільно-політичному ладі Литовської держави.

Як відомо, після ліквідації удільних князівств правлячою групою в Литовській державі стала литовсько-католицька боярська знать, що відтиснула князів на другорядні економічні й політичні позиції. Тому князі активно виступали проти литовських панів, намагаючись реставрувати своє попереднє становище. Але частина князів і насамперед князі дрібні й середні задовольнялись зрівнянням у правах і вольностях з боярами.

Зрівняння руських феодалів у правах з литовцями-католиками за точним змістом привілею 6 травня 1434 р., так само як і привілею 15 жовтня 1432 р., поширювалось тільки на Литовську Русь у вузькому розумінні (Чорна Русь), що була під владою Сігізмунда; але воно деякою мірою вплинуло і на руські землі, перебуваючі під владою Свідригайла.

Виснажені зтяжкою боротьбою, руські феодали почали після видання привілею 6 травня 1434 р. схилитись на бік Сігізмунда. Сам Свідригайло цілим рядом дій відштовхував

¹ «Дякло» — державний натуральний податок.

від себе руських феодалів. Він люто розправлявся з особами, запідозреними в зраді. В 1435 р. він наказав спалити митрополита Герасима, який збирався передати Смоленськ Сігізмундові.

Щоб зміцнити свої позиції, Свідрігайло намагався заручитись підтримкою на стороні — у папи римського, якому обіцяв об'єднати православну церкву з католицькою, у хрестоносців і німецького імператора, у татар. Все це підсилювало незадоволення серед руських феодалів. Результати ослаблення Свідрігайла незабаром виявились.

Влітку 1435 р. Свідрігайло разом з своїм союзником, ливонським магістром, знову рушив проти Сігізмунда. Польські пани на чолі з краковським єпископом Збігневом Олесницьким, регентом малолітнього короля Владіслава III (Ягайло вмер у 1434 р.), вирядили на допомогу Сігізмундові велике військо.

1 вересня 1435 р. недалеко від Вількомира на р. Свенті (на північний захід від Вільни) стався рішучий бій між Сігізмундом і Свідрігайлом. За словами псковського літописця, такої жорстокої битви давно вже не було в Литовській землі.

Свідрігайло зазнав повної поразки. Майже все його військо було знищене. В цій битві на боці Свідрігайла брали участь понад 50 князів, з яких 13 були вбиті і 42 взято в полон. Сам Свідрігайло з одним князем «в мале дружине в 30 муж» утік.

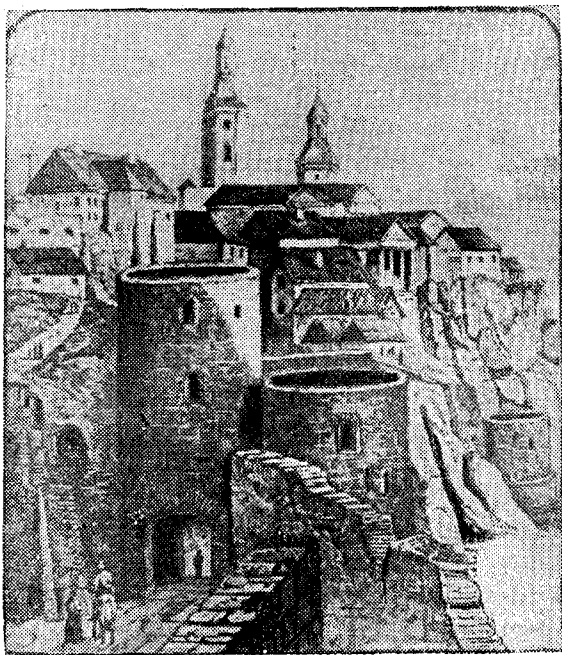
Після цієї поразки Смоленськ підкорився Сігізмундові. Влітку 1436 р. Сігізмундові підкорились Полоцьк і Вітебськ. Під владою Свідрігайла лишалась покищо Україна в складі Чернігово-Сіверщини, Київщини, східного Поділля (Брацлавщина) і Волині (землі Луцька і Кременецька).

Намагаючись закріпитись тут, але почувавши недостатність сил для боротьби з Польщею і Сігізмундом, Свідрігайло звернувся до польського уряду з пропозицією прийняти його з усіма перебуваючими під його владою українськими землями в васальну залежність від корони польської. Але польський уряд, боячись порушити унію з Сігізмундом, відхилив цю пропозицію.

Тим часом позиції Свідрігайла дедалі більше слабшали. В кінці 1438 р. під владу Сігізмунда перейшов Луцьк, а далі

й усі інші землі — Браславщина, Київщина й Сіверщина. Після цього Свідригайло тимчасово зійшов зі сцени.

Отже після 6-літньої боротьби всі литовські й руські землі були цілком об'єднані під владою Сігізмунда Кейстутовича. Безпосередньо для України ця боротьба закінчилась тим, що західне Поділля Польща міцно закріпила за собою.

Кам'янець-Подільська фортеця. Так звані Польські ворота.

Західне Поділля, як і Галичина, було перетворене в польську провінцію. Привілей короля Владіслава III 1434 р. заводив на Поділлі, як і в Галичині, польське право, зрівнявши подільську шляхту разом з галицькою в правах з шляхтою корони. Одночасно з Галичиною на Поділлі в 1435 р. було заведено адміністрацію і судочинство на польський лад. Польська шляхта зайняла на Поділлі пануюче економічне і політичне становище, відсунувши місцеву шляхту на другорядні позиції. Одночасно розгортає свою діяльність на Поділлі католицьке духовництво. В містах зміцнюється приві-

лейоване католицьке польське міщанство. Закріпачення селянства посилюється.

Польський літописець Длугош розповідає, що польські пани, одержавши від короля міста і села в Галичині й на Поділлі, виганяли звідти населення, і воно тікало до татар, а потім нападало на землі, з яких було вигнане.

7. ПІДСИЛЕННЯ ВЛАДИ ЛИТВИ НАД УКРАЇНОЮ ПРИ КАЗІМІРІ (1440 — 1492)

Обрання великим князем Казіміра Ягайловича. Відновлення Волинського і Київського удільних князівств. Однак кандидатура Сігізмунда не задовольняла литовську знать. Якщо Вітовт спирався головним чином на литовських панів, а Свідрігайло на руських князів, то Сігізмунд почав висувати середню й дрібну литовську шляхту, одночасно розправляючись як з князями, так і з панами. Це привело до того, що проти Сігізмунда була організована змова, в якій взяли спільну участь князі і пани. На чолі цієї змови став єдин з руських князів — Чорторийський. В 1440 р. Сігізмунд був убитий змовниками.

Треба сказати, що під час князювання Сігізмунда митрополит київський (литовський) і московський Ісидор на Флорентійському соборі 1439 р. вступив в унію з римсько-католицькою церквою. Але через опір московського уряду і феодалів України й Білорусії унія здійснена не була.

Навколо кандидатури на великого князя в Литовській державі розгорнулась уперта боротьба різних груп феодалів, з яких кожна намагалась провести на великокнязівський престол свого кандидата. Руські князі й бояри знову висунули Свідрігайла, дрібна й середня литовська шляхта — сина Сігізмунда, Михайла, литовські пани — сина Ягайла, 13-літнього Казіміра.

Серед литовських панів була також група, яка добивалась реалізації унії 1432 р., тобто переходу Литовського князівства безпосередньо до короля і до корони польської. Але перемогли литовські пани на чолі з Яном Гаштольдом, які, всупереч унії 1432 р., без згоди польських панів провели на великокнязівський престол Казіміра.

Польські пани на чолі з королем Владіславом III не визнали Казіміра великим князем литовським, хоч литовські пани, не бажаючи остаточного розриву з Польщею, звертались до Владіслава III за затвердженням Казіміра як великого князя. Отже польсько-литовська унія була розірвана.

Тим часом становище Казіміра в Литовській державі було хистке: проти нього і литовських панів виступили незадоволені князі й бояри в різних землях Литовської держави. В Смоленську владу захопив мстиславський князь Юрій Лінгвенівич, що приєднав до Смоленська Полоцьк і Вітебськ.

На Волині почав знову князювати Свідрігайло, визнавши свою васальну залежність від Владіслава III. Польський мазовецький князь Болеслав захопив Підляшшя. Жмуддю заволодів князь Михайло Сігізмундович. Київська земля також відокремилась від Литви. Владу тут захопив той же Михайло Сігізмундович, що втік із Жмуди в Москву, а потім знову повернувся туди.

Але литовські пани, завдяки досвідченому керівництву регента малолітнього Казіміра, Яна Гаштольда, придушили ці виступи, хоч і змушені були піти на поступки незадоволеним елементам. Київщина й Переяславщина були передані на правах удільного князівства синові зміщеного Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича — Олелькові (коло 1441 р.).

В руках Свідрігайла, що перейшов на бік Казіміра (кінець 1445 чи початок 1446 р.), на таких же правах лишалась Волинь з східним Поділлям.

За Підляшшя в кінці 1443 р. виникла збройна боротьба між польськими і литовськими панами. Боячись дальшого загострення відносин з литовськими панами, польські пани повернули їм у 1444 р. Підляшшя за 6000 кіп празьких грошей, виплачених Болеславу Мазовецькому.

Таким чином влада Казіміра була затверджена в усіх землях Литовської держави, і польським панам з Владіславом III довелось примиритись з цим, не добившись реалізації своїх планів.

Обрання Казіміра королем польським. Привілей 1447 р. і судебник 1468 р. Дальші події сприяли зближенню між польськими і литовськими панами. В 1444 р. в битві з турками під Варною загинув польський король Владіслав III.

Його наступником польські пани обрали в 1445 р. Казіміра, намагаючись цим шляхом поновити польсько-литовську унію.

Литовські пани, потребуючи підтримки Польщі для зміцнення свого пануючого становища в Литовській державі, згодились кінець-кінцем на прийняття Казіміром польської корони, але зажадали від нього як від польського короля

Київський удільний князь Олелько (Олександр)
Володимирович (1455).

присяжного запису, в якому він визнавав Волинь і Поділля територіями Литви і давав литовським феодалам право обрати після його смерті окремого великого князя.

Ставши польським королем, Казімір в той же час лишився великим князем литовським. Таким чином взаємовідносини між Польщею і Литвою оформлювались у вигляді персональної унії.

Щоб зацікавити в своїй особі феодалів великого князівства Литовського і примирити Русь з Литвою, Казімір перед від'їздом з Литви в Польщу на коронацію видав 2 травня 1447 р. новий привілей, що розширював шляхетські права і вольності і поширював їх на руських феодалів усіх земель князівства.

Привілей звільнив шляхетських і міщанських підданих від ряду державних повинностей: від виплати сребщини¹, поставки підвод, підвозки матеріалів для будування замків і косіння сіна (крім стацій, а також будування і ремонту замків); великий князь зобов'язувався не приймати в свої маєтки належних феодалам селян, вимагаючи того ж від феодалів відносно селян великокнязівських; привілей закріплював за феодалами право вотчинного суду.

Крім того, Казімір у привілеї зобов'язувався не роздавати «чужоземцям»² у Литовській державі земель і урядів. Нарешті, щоб усунути побоювання литовських панів за Волинь і східне Поділля, на які претендували польські пани, Казімір зобов'язувався не допускати зменшення територій Литовської держави.

Привілеєві 1447 р. належить велика роль в історії політичного устрою Литовської держави. Надзвичайно розширюючи права й привілеї феодалів, він тим самим сприяв ослабленню великокнязівської влади.

Особливо вплинуло в цьому напрямку звільнення підданих феодалів від виплати в казну постійного грошового податку — сребщини. Значно скоротивши доходи великого князя і збільшивши доходи феодалів, особливо феодалів знаті, воно підсилювало згодом залежність великого князя від останньої.

Крім привілею 1447 р., Казімір видав у 1468 р. в інтересах шляхетського стану новий судебник, що дістав назву судебника Казіміра Ягайловича. В ньому особлива увага звертається на крадіжки (з 25 статей про це говориться в 19); як головна кара за крадіжку коня, корови чи якоїсь речі ціною вище півкопи призначалась шибениця.

Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств і підсилення панування Литви над Україною. Захоплення польськими панами частини східного Поділля і їх спроби захопити все східне Поділля і Волинь. Розширюючи права й вольності українських феодалів разом з усіма феодалами Литовської держави, Казімір у той же час намагався підсилити

¹ Після цього сребщина стала тимчасовим податком і розмір її щоразу встановлювався особливим великокнязівським уставом за згодою феодалів.

² «Чужоземці» — це в основному поляки.

панування Литви над Україною. В 1452 р. після смерті Свідригайла Волинське князівство було остаточно знищене і перетворене в звичайну литовську провінцію, якою управляв великокнязівський намісник. Східне Поділля було приєднане до Київського князівства, що проіснувало до 1471 р., коли після смерті київського князя Семена Олельковича і воно було остаточно ліквідоване.

Як воеводу в Київ було послано литовського пана Мартина Яновича Гаштольда (сина колишнього регента Казіміра). Але кияни відмовились прийняти його і двічі не пустили його в місто, «яко не токмо не князь бе, но более яко лях бе». Вони просили Казіміра посадити в Києві Михайла Олельковича (брата померлого князя) чи іншого князя православної віри, кажучи, що вони всі готові вмерти або знайти іншого князя, а не будуть коритись литвинові — католику пану Гаштольду.

Але Казімір не скасував своєї постанови. Кінець-кінцем Гаштольд узяв приступом Київ і силою зброї литовського війська примусив киян визнати свою владу. «И оттоле на Киеве князи пересташа быти, а вместо князей воеводы на-сташа» — відзначає з цього приводу літописець.

Східне Поділля (Брацлавщина) було відокремлене від Київщини і перебувало з цього часу також під управлінням великокнязівських намісників, що призначались здебільшого з волинських князів (Острозьких, Чорторійських, Збаразьких та ін.).

При ліквідації Волинського і Київського князівств Казімір видав феодалам цих земель нові привілеї, які підтверджували їх права і вольності. Ці привілеї мали усунути побоювання волинських і київських феодалів за їх становище в новоутворених литовських провінціях і являли таким чином засіб зміцнення панування Литви над Україною¹.

¹ Привілеї Київській і Волинській землям, видані Казіміром, дали були підтверджені великим князем Олександром (1492—1506) і, нарешті, його наступником Сігізмундом (1506—1548). До нас дійшли лише підтвердні привілеї: Київській землі 1507 і 1529 рр. (обидва видані Сігізмундом) і Волинській 1501 і 1509 рр. (перший виданий Олександром і другий — Сігізмундом). В підтвердних привілеях є вказівки на привілеї Казіміра як на початкові. Привілеї Київській землі був виданий Казіміром на основі привілею Вітовта, що видно з підтвердного привілею 1507 р.

Зокрема в київському привілеї великий князь давав місцевим феодалам такі гарантії: «А Киянина как и Литвина во чти держати и во всех владех ни в чом не понизити¹; «А волости Киевские Кияном держати, а иному никому»²; «А которые князи и панове и бояре Литовские держат именья в Киевской земли, тым служба заступати с тых имей с Кияны, самим своими головами»³.

Одночасно з зміцненням панування Литви над Україною в період князювання Казіміра підсилюються також спроби польських панів відірвати від Литви Волинь і східне Поділля. Вже на самому початку князювання Казіміра в Польщі вони захопили частину східного Поділля (Межибож, Хмельник) і далі протягом усього його князювання настирливо добивались захоплення Волині й східного Поділля і інкорпорації Литви

В противагу цьому литовські пани, поперше, намагались вирвати Казіміра спід впливу польських панів і добивались, щоб або він сам повернувся в Литву, або передав Литовську державу комусь із князів (Семену Олельковичу чи одному з своїх синів); подруге, вони вимагали від польських панів повернути їм усе Поділля, прикордонні волинські землі і навіть Белзщину. В наслідок цього відносини між Литвою і Польщею ставали дедалі напруженішими, загрожуючи повним розірванням унії і війною.

Таким чином перше тридцятиліття князювання Казіміра характеризується в історії України, поперше, надзвичайним розширенням прав і вольностей феодалів; подруге, остаточною ліквідацією Волинського і Київського князівств і підсиленням панування Литви над Україною, і, потрете, захопленням польськими панами частини східного Поділля і ростом їх зазіхань на Волинь і все східне Поділля.

Поширюючи різні права й вольності і на руських феодалів, Казімір намагався примирити останніх з підсиленням па-

¹ Великий князь обіцяє тримати киянина (тубільця) в такій же честі, як і литвина, не понижуючи його в будьяких посадах.

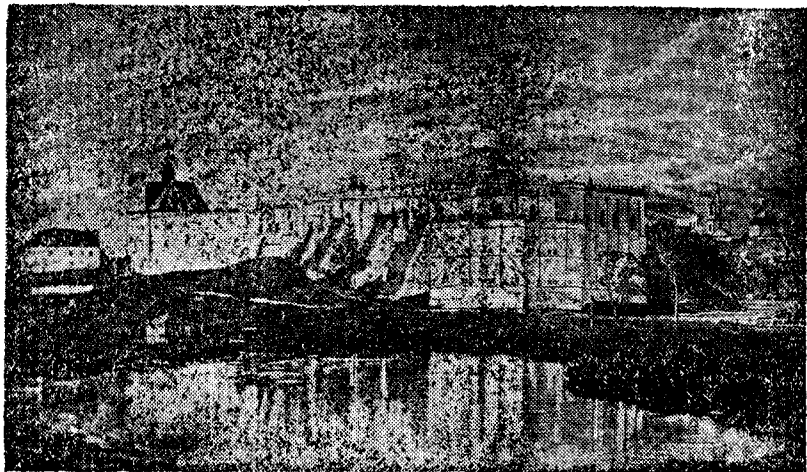
² Київські волості можуть тримати тільки кияни (тут іде мова про управління київськими волостями, які розподілялись по черзі, за роками, між київськими боярами).

³ Литовські князі, пани і бояри, що володіли маєтками в Київській землі, мусили відбувати військову службу з своїх маєтків особисто, марівні з тубільцями.

нування Литви. Але політика його лише почасти досягала своєї мети. Руське боярство і далі було незадоволене пануванням литовських панів. Особливо не мирились з своїм становищем руські князі—як ті, що вже втратили свої уділи, так і ті, над якими ця загроза нависала.

Відносини між литовсько-католицькими і русько-православними феодалами ускладнялись ще й тим, що в кінці

Замок у Межибожі.

XV ст. литовський уряд підсилив спроби привести православне населення Литовської держави до унії з римсько-католицькою церквою. В цей же час київська митрополія остаточно відокремлюється від московської.

Правда, Казімір, так само як і інші литовські князі, в своїх грамотах підтверджував православному духовництву його права, а також гарантував недоторканість православної віри. Але той же Казімір у 1481 р. заборонив православним будувати і ремонтувати церкви в Вільні й Вітебську. Для приведення православних до унії Казімір заснував у Вільні орден бернардинів. Католицьке духовництво чинило проти православних різні насильства, примушуючи їх приєднуватись до своєї церкви. При сині Казіміра Олександрі уніатська політика литовського уряду активізувалась.

IV

Експансія Туреччини і Кримського ханства на Україну. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Московської держави. Магнатська диктатура на Україні.

8. ЕКСПАНСІЯ ТУРЕЧЧИНИ І КРИМСЬКОГО ХАНСТВА НА УКРАЇНУ

Експансія турків на Україну. В той час, як відносини між Польщею і Литвою ставали все більш напруженими, зовнішньополітичне становище обох держав раптом ускладнилось. До останньої третини XV ст. зовнішньополітичне становище Польщі і Литви, не зважаючи на гострі внутрішні суперечності між ними, було досить міцне. Спираючись на об'єднані сили польсько-литовської унії, Польща привела в васальну залежність Молдавію з Буковиною і в наслідок цього здобула виходи на Чорне море через Кілію і Білгород. Крім того, в результаті 13-літньої війни (1453—1466) і торунського договору (1466) з німецькими рицарями Польща заволоділа гирлом Вісли з Гданськом (Данцігом) і виходом у Балтійське море. Східна Прусія разом з своєю столицею м. Кролевцем (Кенігсбергом), хоч і лишалась після цієї війни за німецькими рицарями, але визнала васальну залежність від Польщі.

З свого боку Литва розсунула межі своїх земель до Чорного моря і підсилила свою експансію на північний схід, на великоруські землі, загрожуючи самому Московському князівству, проти якого вона виступала в союзі з Золотою Ордою. Але в 70—80-х роках XV ст. зовнішньополітичне становище обох держав різко змінилось. Інтереси Польщі і

Литви в цей період опинились під загрозою насамперед на півдні і на південному сході, з боку турків і кримських татар.

Турки, захопивши Константинополь (1453 р.) і підкоривши ще раніш слов'янські держави на Балканському півострові (кінець XIV ст.) і Валахію (початок XV ст.), опинились на підступах до Молдавії. В 70—80-х роках XV ст. вони захопили Кафу (1475 р.) і весь Крим, а також Кілію і Білгород — Аккерман (1484 р.), а потім (на початку XVI ст.) підкорили собі на основі васальної залежності Молдавію з Буковиною.

Слідом за цим, користуючись допомогою кримських татар і молдавських феодалів, турки підсилили напади на землі, що належали Польщі, і насамперед на Галичину й західне Поділля. Перший великий похід на Галичину, вчинений турками в 1498 р., так налякав поляків, що багато польських шляхтичів збирались, за словами сучасника, тікати з Польщі в інші країни.

Нашестя турків загрожувало всій Європі. «Турецьке нашестя XV і XVI століть являло собою друге видання арабського нашестя VIII століття. Перемога Карла Мартелла не раз повторювалась під стінами Відня і на угорській рівнині; як тоді при Пуатьє, як пізніше під час монгольського нашестя при Вальштатті, так і тут небезпека знову загрожувала всьому європейському розвиткові»¹.

Набіги кримського хана Менглі-Гірея на Україну. В той же період почались набіги на Україну татар Кримського ханства, яке остаточно відокремилось на цей час від Золотої Орди і в 1478 р. перейшло в васальну залежність до турецького султана.

До 1470-х років кримські хани були в союзі з Литвою, але з 1480 р. хан Менглі-Гірей (1478—1515 рр.) під впливом союзу Казіміра з ворогом Кримського ханства, Золотою Ордою, різко змінює своє ставлення до Литви. В 1482 р. Менглі-Гірей напав на Київ, підпалив і пограбував його, захопив у неволю силу людей і спустошив Київську землю. Набіг цей був такий руйніницький, що для відбудування Києва великий князь литовський Казімір зганяв десятки тисяч селян.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 276.

Майже вся Україна стала об'єктом спустошливих набігів татарських і турецьких феодалів. Татари майже щороку повторювали свої напади на Україну, палили і спустошували села й міста, захоплювали тисячі душ у ясир¹, збуваючи його на східних ринках або використовуючи як рабів і кріпосних у своєму господарстві в Криму.

Усе середнє Наддніпров'я і Побужжя до центральної Чернігівщини, Полісся і західного Поділля були перетворені цими набігами майже в пустині. Невелике число населення лишалось тільки коло замків — Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира, Черкас, Канева, Остра, Чернігова.

Виниклі в Причорномор'ї міста були знищені. Менглі-Гірей захопив Дашів, Хаджібей та інші замки. Степи ж на узбережжі Чорного моря зайняла підвладна йому Ногайська орда.

Опір цим набігам був дуже слабкий. Польський і литовський уряди не вживали відповідних заходів у цьому напрямку. Сили найманого війська були цілком недостатні. Засобів на утримання його не ставало. Не одержуючи довгої плати, воно бунтувалось і грабувало населення.

Шляхта ж, зосереджуючи всю свою увагу дедалі більше на підвищенні дохідності свого господарства і підсиленні експлуатації селян, дуже неохоче відривалась для воєнних походів, які вимагали до того ж значних витрат. У наслідок цього шляхетські ополчення збирались дуже повільно.

Більше того: в ході боротьби з татарами шляхта сама, поперше, грабувала українське населення, а, подруге, часто сама ж давала татарам змогу вторгтись на Україну і грабувати її; коли ж татари позертались, вона нападала на них і забирала собі пограбоване. Відбиту так здобич вона не повертала її володільцям без викупу. Викуп брали також і за відбитих у татар людей, якщо шляхта сама не продавала їх як рабів на ринках².

Особливо слабкий опір з боку литовського і польського урядів зустрічали набіги татар на території південно-східної України. Єдиним захистом населення тут було декілька замків. Але ці замки були в такому стані, що не могли мати

¹ Ясир — полонені.

² В 1518 р. король Сігізмунд видав спеціальну таксу для викупу відібраної в татар худоби попередніми володільцями.

великого значення. Озброєння їх було дуже слабе і примітивне, воєнні гарнізони стояли тільки в деяких замках і то не завжди, не говорячи вже про те, що ці гарнізони були зовсім невеликі.

Самі замки, що були здебільшого дерев'яні, залишаються довго без ремонту, гнили і руйнувались. Наприклад, про канівський замок ревізія 1552 р. говорить: «Що не попадало, то від вітру хитається».

Грабунки татарських і турецьких феодалів, а також шляхти і найманих військ надзвичайно важким тагарем лягали на українські народні маси, на селянство. На них же падав і тягар данини, яку литовський уряд почав платити кримському ханові під назвою «упоминків» у розмірі 15 тис. золотих щороку, крім великих дарів натурою.

Все це ще більше погіршувало і без того надзвичайно тяжке становище українських народних мас. Але український народ знайшов у собі силу не тільки для боротьби проти закріпачення його польськими, литовськими і своїми панами, а й для охорони своєї землі від татарсько-турецьких набігів.

В результаті експансії Туреччини і Кримського ханства Польща і Литва були відкинуті від Чорного моря. Чорноморсько-Азовське узбережжя надовго стало турецько-татарським.

9. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ФЕОДАЛІВ ПРОТИ ЛИТВИ І ПРИЄДНАННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Московської держави. Одночасно з експансією Туреччини і Кримського ханства на Україну настирливі претензії на руські і зокрема українські землі, що були під владою Литви, виявила Московська держава, яка перетворилась при великому князі Івані III (1462 — 1505) в грізну силу на сході Європи.

Уже в 40-х роках XV століття Московське князівство починає поширювати свій вплив на Новгород, Псков і часті Рязань. Проте до останньої чверті XV ст. воно становило на європейській політичній арені ще незначну величину, затиснуту між обширною Литвою і Золотою Ордою.

Але в 70-х і 80-х роках XV ст. становище Московського князівства радикально змінилось.

Для боротьби з Золотою Ордою і з Литвою та Польщею вел. князь Іван III підкорив під свою владу Новгород, Твер і Рязань, які завжди виступали проти об'єднання під владою одного князя і укладали союзи з татарами й Литвою проти Москви.

В цей же період, в 1480 р., Московська держава, використавши розпад Золотої Орди, звільнилась від татаро-монгольського іга, що тривало понад 200 років. Таким чином у 80-х роках XV ст. Московська держава перетворилась у міцну і єдину російську (великоруську) національну державу, присунувшись до самого кордону Литви.

Свої претензії на руські — українські, білоруські і великоруські землі, що були під владою Литви, Іван III виявив спочатку тим, що притягав на свій бік і підтримував руських феодалів, вороже настроєних проти литовських панів і Казіміра.

Тяжіння серед руських феодалів до Московської держави підсилилось у 70-х роках XV ст. Так, незабаром після ліквідації Київського князівства деякі чернігово-сіверські князі перейшли під владу Івана III.

Приєднуючись до Московської держави, князі сподівались зберегти за собою свої уділи, подібно до того, як литовські пани за допомогою панів польських сподівались остаточно ліквідувати уділи і зміцнити таким чином своє панування над руськими землями.

Далі, в 80-х роках XV ст., переходи руських князів з Литви під владу Івана III підсилились, при чому, користуючись підтримкою Івана III, князі активізували свою боротьбу проти литовських панів і Казіміра.

В 1481 р. проти Казіміра була організована змова руських князів на чолі з князем Михайлом Олельковичем, братом останнього київського князя Семена Олельковича (правнуком Ольгерда). Змовники мали намір убити Казіміра і захопити великокнязівський стол або, якби цей замір не вдався, «відсісти від Литви з усіма землями до р. Березини і приєднатись до Московської держави».

Змова була викрита Казіміром. Керівників змови — Михайла Олельковича і князя Івана Гольшанського було

схоплено і в тому ж 1481 р. страчено в Києві, а третій керівник, князь Федір Більський, утік у Москву. Це стало ніби сигналом для нових переходів руських князів під владу Івана III.

Казімір не раз звертався до Івана III з протестами проти його ставлення до князів, але він не звертав на них уваги і заявляв Казімірові, що перейшовші князі «служили моїм прабатькам і тепер тільки повернулись на службу до свого законного царя».

В 1489 р. Казімірові вперше довелось почути такі слова Івана III: «Наши города, и волости, и земли, и воды король за собою держит».

Така позиція Івана III дуже занепокоїла Казіміра і литовських князів. Відносини між Литвою і Московською державою дедалі більше загострювались. Збройної війни жодна сторона не починала, але аж до початку 90-х років між Казіміром і Іваном тривала напружена дипломатична війна.

Ще більше загострились відносини між Московською державою і Литвою на початку 90-х років XV ст., після смерті Казіміра (1492).

Великим князем литовським був обраний один із синів Казіміра, Олександр. Одночасно польським королем було обрано другого сина Казіміра, Яна Альбрехта. Унія між Польщею і Литвою розпалась. Литва була віддана на власні сили.

Цю ситуацію, що склалась на час вступу на князівський престол Олександра, Іван III уважав досить сприятливою для збройного виступу проти Литви. В 1492 р., тобто майже слідом за вступом на престол Олександра, московські війська несподівано вступили в прикордонні смоленські і чернігово-сіверські міста, що належали Литві — Хлепань, Рогачів, Мценськ, Любутськ і Мосальськ.

Далі, взимку 1493 — 1494 рр. московські війська зробили другий похід на чернігівські і смоленські кордони — на Мезочськ, Серпейськ, Опаків, Вязьму.

Боячись війни, литовський уряд запропонував Івану III мирно розв'язати конфлікт, одруживши Олександра з дочкою Івана III Оленою. Іван III не відхилив цієї пропозиції, але обумовив свою згоду визнанням за ним міст, що перейшли до нього, і титула «государя всея Руси». Литовський

уряд змушений був кінець-кінцем погодитись на цю вимогу.

В 1494 р. між Іваном III і Литвою був укладений трактат, за яким, поперше, за Московською державою закріплялись володіння князів Новосільських, Одоєвських, Воронинських, Білевських і Перемиських, Мезоцьких і Говдиревських, що перейшли під владу Івана III, а також Вязьма, Мезочськ, Серенськ і Козельськ, і, подруге, за Іваном III був визнаний титул «государя всея Руси». Слідом за цим Олена була одружена з Олександром.

Проте мир 1494 р. і одруження Олександра з Оленою не врегулювали відносин між Литвою і Московською державою. Навпаки, відносини ці ще більше ускладнились. І мир, і одруження Олени Іван III використав як сильну зброю саме проти Олександра.

Мир 1494 р. Іван III «...використав, щоб заборонити Олександрові захищатись проти тих зазіхань, надхненником яких був сам тесть, а дочку для того, щоб розпалити релігійну війну між нетерпимим королем-католиком і його переслідуваними підданими православної віри»¹.

Побоюючись війни з Московською державою, литовські магнати поновили в 1499 р. з Польщею Городельську унію.

В 1500 р. під владу Івана III перейшли потомки втікачів у Литву з Московської держави — князі Семен Можайський і Василь Шемячич, що володіли Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгород-Сіверськом і Рильськом «и многими волостями». Одночасно піддалися Іванові III і інші чернігово-сіверські князі. В цілому вся Чернігово-Сіверська земля переходила до Московської держави.

Князі мотивували свій перехід під владу Івана III релігійними утисками, примушуванням православних переходити в католицтво в Литовській державі, хоч насправді вони боялись насамперед утратити свої уділи.

Цей релігійний мотив був для Івана III дуже зручним, щоб порушити мир 1494 р. і почати війну проти Литви під приводом охорони православних, пригнічуваних католиками в Литовській державі.

«... Православна віра взагалі була одним з його (Івана III.— К. Г.) наймогутніших способів дій»².

¹ К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

² К. Маркс, Там же.

В 1500 р. Іван оголосив Литві війну, висуваючи релігійний мотив: «За християнство стояти, колко бог pomoжет». Московські війська вступили в межі Чернігово-Сіверської, а далі Смоленської землі. Литовське військо зазнало сильної поразки під Дорогобужем. Сам великий гетьман литовський, крупний український магнат, кн. Константин Іванович Острозький попав у полон.

В самий розпал війни литовські пани уклали з Польщею в 1501 р. нову унію, за якою Литва і Польща об'єднувались в одну державу. Одночасно Олександра було обрано на звільнений після смерті Яна-Альбрехта польський трон. Але унія ця не була проведена в життя. Польща мало допомогла Литві у війні з Іваном III, і литовські магнати кінець-кінцем відкинули унію. Литовська держава зберегла свою самостійність, перебуваючи лише в персональній унії з Польщею. В результаті цієї війни Іван III «захопив руські території, що були під владою Литви, аж до Києва і Смоленська»¹. Війна закінчилась в 1503 р. укладенням шестилітнього перемир'я. За Московською державою була закріплена вся Чернігово-Сіверщина з 319 містами і 70 волостями, крім невеликої наддніпрянської смуги коло Остра, що лишилась за Литвою.

В приєднанні Чернігово-Сіверської землі до Московської держави велику роль відіграла маса населення цієї землі. Відомо, наприклад, що Брянськ був узятий московським воеводою завдяки активній підтримці місцевого населення.

Щоб ослабити незадоволення руського населення пануванням Литви, Олександр під час війни з Москвою відмовився від спроб здійснити унію. В 1503 р. він затвердив митрополитом противника унії Іону. В тому ж році він видав Вітебській землі підтвердний привілей, у якому гарантував «ни в чем не рушить их греческого закона и никого не нудить в вере». Таку ж гарантію він дав і в привілеї Смоленській землі в 1505 р.

Але перемир'я між Литвою і Московською державою закінчилось раніш визначеного строку. Московська держава претендувала на всі руські землі, що були під владою Литви. Укладаючи перемир'я з Олександром, Іван III наказував пояснити свої плани Менглі-Гіреєві: «Великому князю нашому с литовским прочного мира нет, литовский хочет

¹ К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

у великого князя тех городів і земель, які у нього взяті, а великий князь хоче у нього своїй отчини — всієї землі руської; взяли ж з ними перемир'я для того, щоб люди поодохнули да щоб взяті міста укріпити».

Іван III умер у 1505 р., а Олександр у 1506, але вже в 1507 році боротьба між Московською державою і Литвою поновилась.

Повстання кн. Михайла Глинського (1508). Спираючись на підтримку Московської держави, руські князі продовжували свою боротьбу проти литовських магнатів. При наступнику Олександра, королі польському і великому князі литовському (1506 — 1548) Сігізмунді I Старому¹, стався останній виступ руських князів проти литовських магнатів. На чолі цього виступу став один з крупних руських князів, Михайло Львович Глинський.

Походили Глинські з татарського роду, що переселився на Україну ще при Вітовті. Їм належали великі маєтки переважно на лівому березі Дніпра². Представники роду Глинських займали важливі посади намісників, головним чином на Київщині й Чернігівщині. Серед усіх Глинських своїм багатством і впливом виділявся Михайло Глинський.

Проживши багато років на Заході, Глинський повернувся в Литву і незабаром висунувся на політичній арені. Людина освічена, енергійна, розумна, вправний полководець, Глинський, маючи великі зв'язки, швидко ввійшов у силу при дворі Олександра, користувався великим довір'ям останнього, дістав ряд намісництв, звання двірського маршалка і став найвпливовішою особою серед вельмож.

Таке видатне політичне становище представника руського князівського стану викликало протести литовських панів. Проте при Олександрі Глинському вдалось відстояти своє становище. Але при наступнику Олександра, Сігізмунді I Старому, становище Глинського і його прихильників похитнулось.

На вимогу литовських панів Сігізмунд позбавив Глинського посади маршалка та інших урядів. У брата М. Глин-

¹ В 1529 р. Сігізмунд передав велике князівство Литовське синові Сігізмунду-Августу, лишаючись після цього тільки королем польським.

² Ім'я їх походить, очевидно, від Глинська на Ворсклі (Полтавщина).

ського Івана було відібрано уряд Київського воеводи. Пани обвинувачували Глинського то в намаганні відновити самостійне Київське князівство, то в бажанні захопити великокнязівський стол, то в намірі перейти з усією Руссю під владу Москви.

М. Глинський не примирився з своїм опальним становищем і виступив проти литовських панів і Сігізмунда. Він зав'язав зносини з московським князем Василем Івановичем і з кримським ханом. У своїй боротьбі проти Сігізмунда Глинський намагався використати релігійні мотиви. Він поширював серед православних чутки, що на майбутньому сеймі «всих нас, Русь, мають хрестити в лядскую веру, а хто бы не хотел пойти в лядскую веру, тых мають стинати».

Весною 1508 р. в околицях Гродна М. Глинський захопив свого головного ворога, литовського магната Заберезинського, і стратив його, а далі рушив на схід, закликаючи руське населення до повстання проти Литви. Глинському удалось заволодіти кількома містами в Білорусії. Одночасно брат його Василь діяв на Київщині, де повстання розгорнулось найширше.

За словами хроніста Стрийковського, Василь Глинський «намовляв руських бояр добровільно приєднатись до його брата, який ухвалив... відібрати велике князівство від Литви і повернути Русі, як перед тим бувало споконвіку, та відновити Київську державу; тими обіцянками він звів дуже багато київських бояр так, що деякі йому і присягали».

Але підняти загальне повстання Глинському не вдалось. Білоруське й українське православне шляхетство в масі своїй не підтримало його. Воно хоч і було незадоволене пануванням литовсько-католицької знаті, але не могло захищати удільно-князівських прагнень Глинського — ці прагнення були чужі і ворожі шляхетству.

Характерно, що М. Глинського не підтримала навіть Волинь, що була центром князівських родів на Україні. Зміцнивши вже на протязі другої половини XV ст. свої позиції в системі магнатсько-шляхетської диктатури, що прийшла на зміну удільно-князівському ладові, волинські князі були також проти реставрації удільно-князівського ладу.

Всі найважливіші посади на Волині й Брацлавщині були в руках волинських князів. Волинські князі були членами

великокнязівської ради. Найкрупніший волинський князь Константин Іванович Острозький займав у цей час найважливіший уряд у Литовській державі — уряд великого гетьмана литовського. До всього цього волинські князі самі зазіхали на Київщину, де Глинські хотіли бути необмеженими владарями.

Надії М. Глинського на закордонну допомогу також не виправдались: кримський хан зовсім не допоміг йому, а допомога московських військ була недостатня. Польсько-литовське військо розбило московських воєвод з Глинським, Глинський же втік у Москву (1508).

Отже й цей останній виступ руських князів проти литовських панів зазнав поразки. Час уділів остаточно минув. Між іншим, на чолі литовського війська, що приборкувало повстання Глинського, стояв князь Константин Іванович Острозький, який приходився, до того ж, племінником М. Глинському (мати Острозького була сестрою Глинського). Острозькому ж дістались і найбільші маєтки Глинського.

10. ВСТАНОВЛЕННЯ МАГНАТСЬКО - ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XV І НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Утворення магнатства і його склад. Ліквідація удільних князівств і зростання боярства, що відбувалось на цьому ґрунті, зумовили істотні зміни в суспільно-політичному устрої Литовської держави. Протягом XV і початку XVI ст. боярство і князі, діставши ряд привілеїв від великих князів, утворили єдиний привілейований пануючий стан, шляхетство, що стояло над народом. Верхівка шляхетства склалась з найбільших землевласників: боярської знаті-панів і князів. Вони дістали назву магнатів.

Серед магнатів різних народностей Литовської держави як найбільші земельні власники виділялись кілька литовських панських фамілій, а серед українських магнатів переважав ряд фамілій князівських. Центром магнатського землеволодіння на Україні була Волинь. Тут були маєтки князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чорторійських, Збарзьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та ін., панів Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків та ін.

Про розміри магнатських володінь можна судити з того, що кілька десятків волинських князівських і панських фамілій виставляли в першій половині XVI ст. три чверті всього війська, що припадало на Волинь, в той час як на всіх інших волинських феодалів (понад 200) припадала лише

Князь Костянтин Іванович Острозький,
гетьман литовський.

одна чверть волинського війська. (За уставом 1528 р. одного коня, тобто вершника, виставляли з восьми селянських служб; служба складалась у середньому з 4—5 дворів.)

В Галичині й на західному Поділлі пануюче серед магнатів місце як щодо розмірів земельних володінь, так і щодо політичного становища належало польським магнатам— Мельштинським, Одровонжам (Галичина), Буцацьким (західне Поділля).

Наймогутнішою магнатською українською фамілією були князі Острозькі. Вони були в родинних зв'язках майже з усіма найзнатнішими фаміліями Литовської держави. Маєтки

Острозьких були не тільки на Волині, а й на Київщині, в Галичині, Білорусії і Литві. Острозькі виставляли 426 коней, тобто $\frac{1}{3}$ всіх ратників, що припадали на всіх волинських феодалів разом.

В кінці XV і на початку XVI ст. на чолі цієї фамілії стояв Константин Іванович Острозький, який був одним з найвпливовіших вельмож у Литовській державі. Висунувшись у ряді битв і особливо в боротьбі з татарами як здібний і досвідчений воєначальник, він займав протягом свого життя дуже важливі уряди в Литовській державі — гетьмана, «пана віленського»¹, воеводи трокського, старости луцького і маршалка Волинської землі, старости брацлавського, вінницького і звенигородського.

Бувши православним, К. І. Острозький стояв на чолі православних магнатів і намагався використати православну церкву для зміцнення своїх позицій у протипагу магнатам литовським, що спірались на церкву католицьку. Він щедро обдаровував православну церкву, захищав її права і інтереси і при тому не тільки в Литовській державі, а й у Галичині, де православне духівництво підлягало католицькому львівському архієпископові.

Литовські магнати були незадоволені таким впливовим політичним становищем Острозького, просуванням його по службовій драбині. Так, після призначення Острозького в 1522 р. воеводою трокським, вони подали заяву великому князеві з протестом проти того, що великий князь, всупереч Городельському привілеєві, призначає на уряди православних.

Під натиском литовських магнатів у підтвердні загальноземські привілеї 1529, 1547 і 1551 рр. була внесена не скасована привілеями 1447, 1492 і 1506 рр. стаття Городельського акту, що позбавляла православних феодалів доступу на вищі уряди і в раду, хоч на практиці це обмеження й після цього не мало великого значення.

Характерною рисою князя Острозького було необмежене прагнення до набування нових володінь. Все своє впливове становище, військові заслуги і величезні багатства він використовував для дальшого збільшення своїх володінь. Крім

¹ Звання «пана віленського» в XV ст. давалось воєначальникові Віленського воеводства.

систематичних випрошувань нових маєтків у великих князів і королів, він розширював свої володіння, насильницьки захоплюючи чужі землі, а також купуючи маєтки, на що витрачав усі вільні кошти. Поруч з цим він широко розгорнув у своїх маєтках господарську діяльність: будував замки, засновував міста, торги, ярмарки тощо.

Він був двічі одружений, при чому обидва шлюби майже погвоїли його багатства.

В результаті всіх цих придбань Острозький перетворився в одного з найбагатших магнатів у Литовській державі і в Польщі.

Поруч з магнатами, великим феодалом на Україні, як і в минулі століття, лишалась православна церква. Її володіння в результаті надань від великих князів, магнатів і шляхти, а також у результаті купівлі й колонізації нових земель протягом XV ст. надзвичайно зросли і підсилили її економічну міць. Найбільшим церковним феодалом був Київ-Печерський монастир. Маєтки його містились по обидва береги Дніпра, на Київщині і, крім того, на Волині й у Білорусії.

Встановлення політичної диктатури магнатів і обмеження великокнязівської влади. Захопивши вирішальні економічні позиції, магнати зайняли пануюче місце і в політичному житті Литовської держави, і добились ряду особливих прав, що виділяли їх серед іншого шляхетства. Вони зосередили в своїх руках вищі державні уряди, які передавали навіть спадково. Переважно з них же складалась великокнязівська рада. Вони підлягали безпосередній юрисдикції великого князя.

Свої війська магнати виводили на війну не під загальною хоругвою своєї округи, а під окремими фамільними хоругвами. Через це їм надавалось навіть особливе, виділяюче їх звання — «князів і панів хоруговних». На початку XVI ст. в Литовській державі нараховувалось 70 фамілій хоруговних князів і панів, серед яких дві третини становили фамілії панські.

Велике значення в справі зміцнення магнатської диктатури мали шляхетські привілеї великого князя Олександра від 6 серпня 1492 р. і великого князя Сігізмунда від 7 грудня 1506 р. Ці привілеї підтверджували всі права й вольності

шляхетства в цілому і закріплювали за радою значення окремої від великого князя і при тому головної політичної сили в державі.

Привілей 1506 р. прямо встановлював, що великий князь повинен видавати всі державні закони і розпорядження не інакше, як після обміркування з панами — радою, з їх згоди. Таким чином рада з особистої великокнязівської ради остаточно перетворилась у самостійний верховний орган державної влади, що обмежував владу великого князя.

Переважали в раді литовські пани. З церковних феодалів членами великокнязівської ради були тільки католицькі єпископи, а єпископи православні входили в склад рад при намісниках окремих земель, займаючи в них перші місця, а також їх запрошували на наради до великого князя в питаннях, що стосувались їх прав.

Поруч з радою, органом магнатської диктатури починаючи з XV ст. був сейм, що виник у зв'язку з підсиленням економічної і політичної сили місцевих магнатів. Склад сейму і його компетенція в XV ст. були неоформлені.

Іноді сеймом називались збори панів-радних. На деяких сеймах були присутні пани, крупні бояри-шляхта з Литви, Жмуді і деяких руських земель. Скликались також «великі вальні сейми», на яких були присутні князі, пани чи крупні бояри-шляхта з усіх земель держави.

Рядова шляхта в XV ст. у сеймах участі не брала. Скликались сейми до початку XVI ст. переважно для обрання великого князя і для укладення унії з Польщею.

Таким чином політична централізація, що була наслідком ліквідації удільно-князівської роздрібненості, не привела до встановлення спадкової і абсолютної монархії в Литовській державі, як то сталось, наприклад, у державі Московській. Навпаки, на кінець XV і на початок XVI ст. Литовська держава остаточно перетворилась у виборну монархію, обмежену панами-радою і частково сеймом.

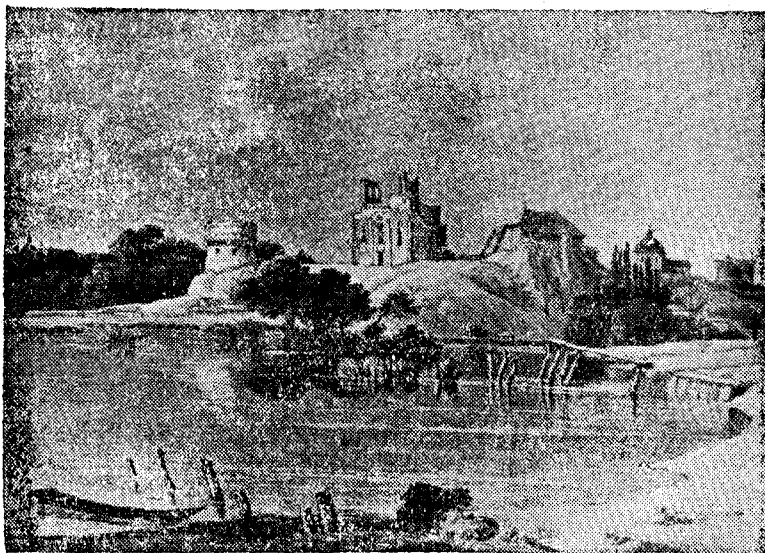
Цей своєрідний результат політичної централізації Литовської держави зумовлювався такими причинами.

Поперше, економічною могутністю магнатів — концентрацією земельної власності, а також нагромадженням грошових засобів у їхніх руках у зв'язку з розвитком сільсько-господарського експорту. Великий князь опинився в повній

фінансовій залежності від знаті. Пани-рада стали кредиторами великого князя, що гарантувалось великокнязівськими «заставами».

Подруге, невеликою питомою вагою купецтва, заможного міщанства в політичному житті країни через недостатній розвиток товарно-грошових відносин; тим часом саме цей

Руїни замку в м. Острозі.

соціальний прошарок, що потребував всебічної політичної централізації, був одною з головних сил у процесі формування і зміцнення абсолютної монархії в усіх країнах Європи.

Потрете, незначною економічною питомою вагою шляхетства, соціальної сили, на яку великий князь не міг спертись у боротьбі за абсолютизм.

Почетверте, на обмеження великокнязівської влади і на встановлення магнатської диктатури певною мірою вплинула Польща. Насамперед унія з Польщею закріпила виборність великого князя; далі, в інтересах збереження унії і підсилення своєї провідної ролі в ній, польські пани сприяли розширенню прав литовських феодалів, якими обмежувалась великокнязівська влада.

Цей вплив Польщі пояснюється тим, що розвиток феодальних відносин і їх юридичне оформлення в Польщі випереджували з цього погляду велике князівство Литовське. Але не слід перебільшувати цього впливу. Литовські феодали добились своїх прав насамперед у наслідок своєї економічної і політичної могутності. Привілеї великих князів литовських юридично оформлювали і зміцняли цю могутність.

Магнатська диктатура в провінціях. Перетворивши раду і сейм в органи своєї диктатури, магнати сконцентрували в своїх руках і вищі уряди в окремих частинах держави.

Найбільшими територіально-адміністративними одиницями після ліквідації великих удільних князівств були землі-воеводства. Через недостатній розвиток внутрішнього обміну землі зберігали феодальну автономію, хоч ця автономія була менша, ніж автономія удільних князівств. Кожна земля мала обласний привілей. Підрозділами землі-воеводства були повіти.

Волинська земля поділялась на Луцький, Володимирський, Кременецький повіти; крім того, на Волині був ряд князівських волостей — Острозьких, Сангушків, Збаразьких та ін., що не входили в повітову систему.

Київське воеводство поділялось на повіти: Київський, Житомирський, Овручський, Черкаський, Канівський та ін., і на ряд волостей, що не входили в повітову систему; управляли цими волостями «колейно» (по черзі) київські бояри.

Брацлавщина поділялась на повіти Брацлавський і Вінницький.

Підляшшя, що входило в склад Троцького воеводства, поділялось на Дорогичинський, Більський і Мельницький повіти. До складу Троцького воеводства входили також Берестейський повіт (Берестейська земля відокремилась від Підляшшя) і князівства Кобринське, Туровське і Пінське, що згодом також стали повітами.

На чолі земель-воеводств і повітів стояли намісники — воеводи і старости, що зосереджували в своїх руках адміністративно-судову і військову владу. Вони призначались звичайно довічно і за своїм становищем були не стільки державними урядовцями, скільки васалами великого князя.

Уряди воевод і старост роздавались часто як нагорода за службу і мали характер звичайних «кормлінь», при чому нерідко та сама особа одержувала кілька повітів чи воеводств і передавала їх своїм родичам. Як і з колишніх удільних князів, з них брали присяжні грамоти на васальну вірність великому князеві.

В галузі внутрішнього управління вони виступали як свавільні правителі. Вони не зважали на закон: одверто порушували обласні привілеї про повинності міщан і шляхетських підданих, притягали до свого суду міщан, не звертаючи ніякої уваги на магдебурзьке право, встановлювали довільно нові податки й повинності на свою користь, заводи нові порядки та ін.

Всі ці «новини» і «кривди» старост і воевод викликали скарги міщан і шляхти великому князеві. Але втручання князя, як правило, не мало успіху — його постанов воеводи й старости не виконували.

Навіть у галузі зовнішньої політики воеводи і старости виявляли значну незалежність від великого князя: провадили дипломатичні переговори, ходили походами на Крим тощо.

Таким чином воеводи і старости були напівсуверенними правителями. Становище їх мало різницю від становища колишніх удільних князів.

Безпосередньо підлягали воеводам і старостам урядники нижчого рангу — хорунжі, городничі, мостівничі і підстарости.

Хорунжі виводили на війну шляхетські війська своїх повітів, крім військ панів і князів хоруговних, що, як ми вже говорили, виводили свої війська під своїми фамільними хоругвами, а також шляхти, яка тримала маетки під магнатами і ставала під хоругви своїх сюзеренів.

Городничі керували роботами по будуванню і ремонту замків. Мостівничі відали будуванням і ремонтом замкових мостів. Городничі і мостівничі були помічниками воевод і старост у військових справах.

Підстарости були заступниками воевод і старост у судових справах. Різні доручення суду виконували дітські, вижі і увязчі. Дітські притягали до суду обвинувачених, вижив посилали для офіційного засвідчення правопорушень, увязчі вводили в володіння маетками тих, кому вони були

присуджені. Нарешті, канцелярські функції в судах виконували писарі і дяки.

Особливу категорію місцевих урядників становили так звані «державці», що управляли не землями чи повітами, а лише окремими великокнязівськими волостями, даними їм у тимчасове держання (управління і користування). В руки

Башта в м. Острозі.

державця переходили суд, адміністрація і доходи волості. Оскільки держання мало тимчасовий характер, державці використовували всі засоби насильства і грабунку, щоб витягти з населення волості якнайвищі можливі доходи.

Поруч з «державами», надаваними місцевим феодалам від великого князя, на Україні в XV ст. були дуже поширені держави, засновані на так званому заставному праві. Такі держави магнати одержували як застави від великого князя за дану йому позику. В застави, на строк до виплати позики, віддавались цілі повіти і староства. При цьому заставний державець мав майже необмежені права над заставою, аж до передачі її іншій особі на власний розсуд.

Заставні державці одержували разом з заставою права майже на всі доходи, а також право суду над населенням. При цьому доходи з застави йшли не на виплату позики, а тільки на виплату процентів за неї. На таких саме умовах в 1518 р., наприклад, великий князь Сігізмунд I Старий позичив у маршалка двірського і писаря пана Богуша Боговиновича 1000 кіп грошей під заставу Кам'янецького старства.

Про «господарювання» заставних державців свідчать такі факти.

У XV ст., наприклад, польський король заставив Львівську землю разом з Жидачівським, Самборським та іншими старствами воеводі руському (галицькому), панові Андрію Одровонжу. Останній, а після його смерті брат його Ян, «довголітніми кривдами, утисками й шкодами» довели шляхту і міщан до такого стану, що в 1465 р. вони воліли за краще дати королю гроші для швидшої виплати позики і викупу в Одровонжів заставлених старств.

Для цього шляхта обклала селян спеціальним податком: по 12 грошей з лана, по одному волу з кожного господарства, і таким чином за рахунок селян звільнилась від Одровонжів.

Так само зробила і подільська шляхта, зібравши кошти з селян (з кожного лана і кмета по одному волу) і викупивши в 1463 р. Кам'янецьке старство в магната Буцацького.

Крім зазначених урядників, в управлінні й суді окремих земель брали участь обласні сейми, що складались з місцевих урядників, магнатів, духівництва, бояр-шляхти. Сейми ці не були регулярно діючими установами і не мали точно визначених функцій. Вони були переважно судовими установами при воеводах.

Таким чином після ліквідації удільних князівств на протязі XV ст. встановилась розвинута магнатська диктатура, яка фактично і юридично підпорядкувала собі все економічне і політичне життя як Литовської держави в цілому, так і окремих її провінцій. Середня і тим більше дрібна шляхта перебувала в залежності не тільки від великого князя, а ще більше від диктатури й сваволі магнатів.

Ще більш залежним було становище заможного міщанства, що користувалось у кращому разі магдебурзьким правом. Але особливо тяжке було становище селянства і міських низів. Уся ця маса перебувала під гнітом магнатів, шляхти, духівництва, заможного міщанства.

V

Економічний розвиток і закріпачення селян у першій половині XVI ст.

11. ЗРОСТАННЯ МІСТ І ТОРГІВЛІ В ПЕРШІЙ І НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Ріст ремесла. З кінця XV ст. на Україні помітно підсилюється розвиток ремесла як у феодальних маєтках, так і в містах. У першій і особливо на початку другої половини XVI ст. серед населення феодальних володінь зростає число ремісників різних спеціальностей — шевців, кравців, бондарів, теслярів, слюсарів, ковалів, ганчарів, рудників та ін.

Зростають також цілі групи чи села ремісників певної спеціальності. Наприклад, у с. Дубечно Ратенського старства в 1565 р. нараховувалось 24 ганчари; далі, селяни с. Рудники під Луцьком у 1545 р. ніяких феодальних повинностей не відбували, а «тільки залізо роблять і на замок дають», тобто постачали різні залізні вироби — плужне залізо, сокири, серпи, граблі, мотики, сошники тощо.

Найбільшого розвитку ремесло досягло в Галичині. Тут центром його лишався Львів, де вже на початку XVI ст., за неповними даними, нараховувалось 28 ремісничих спеціальностей. Львівські ремісники виробляли різні вироби не тільки для найближчого району, а навіть для вивозу в Туреччину, Молдавію та інші країни.

Особливо цінилися львівські ювелірні вироби. Виробляли тут також речі масового вжитку, наприклад, дешеві шапки, на які був значний попит у Молдавії й Туреччині.

У містах Волині, Поділля і особливо Київщини ремесло ще не досягло такого рівня розвитку, як у Галичині, але й

тут воно помітно зростало. Наприклад, у Києві в 1552 р. нараховувалось до 17 ремісничих спеціальностей.

Серед виробів київських ремісників особливо славились стріли, ковані з заліза і вроблені в держак з орлиними перами. Стріли ці були предметом збуту в Криму, при чому сучасник Міхалон Литвин (М. Тишкевич) каже, що татари давали за 10 таких стріл віз солі.

Ріст ремесла супроводився в першій половині XVI ст. появою нових цехів не тільки в Галичині, а й в інших українських землях, переважно на Волині.

В умовах вузького внутрішнього ринку і росту конкуренції між ремісниками цехові привілейовані ремісники старались монополізувати ремесло. Вони забороняли нецеховим ремісникам, так званим партачам¹, працювати не тільки в місті й передмісті, а й в околицях його на одну, дві і навіть три милі. Крім того, вони встановлювали цілий ряд обмежень, що утруднювали або зовсім виключали доступ нових членів у цехи.

Щоб усунути конкуренцію між самими цехами, була точно визначена компетенція кожного з них. Нарешті, вживались заходи, щоб усунути конкуренцію і всередині цеху: встановлювалось максимальне число підмайстрів і учнів для окремого майстра; заборонялось працювати в свята і поза визначеним часом; встановлювались такси, нижче яких ремісники не мали права продавати свої вироби, тощо.

Поруч з цеховими ремісниками, перебуваючими під юрисдикцією магістрата, в містах з магдебурзьким правом були ремісники, що перебували під юрисдикцією старости і обслуговували потреби замку, а також ремісники шляхти і духовництва. Ці ремісники обслуговували не тільки потреби замку чи своїх панів, а працювали також і на ринок, підриваючи своєю конкуренцією міське цехове ремесло².

Шляхта провадила уперту боротьбу проти цехового ладу, бо цехи, користуючись своєю організацією, усували від

¹ Слово «партач» походить від французького слова à parte, тобто приватний, окремий; партач — ремісник, що не належить до цеху.

² Треба мати на увазі, що в ряді міст взагалі міщани підлягали різним юрисдикціям — магістратській, замковій, панській, духовній, окремих духовних установ, але головним чином першим двом. В 1552 р. в Києві було «димів» магістратських міщан 173, замкових 159.

ремесла ремісників шляхти в містах і передмістях, е також знижували ціни на необхідну їм сировину, ціни ж на свої вироби збільшували.

В 1538 р. шляхта добилась навіть спеціальної сеймової постанови про заборону цехів. В 1543 р. ця заборона була повторена. Король доручив воеводам і старостам не допускати організації ремісничих цехів. Але ці постанови не були здійснені. Забороняючи під натиском шляхти цехи, королі в той же час видавали на них привідеї містам, бо розвиток ремесла й торгівлі збільшував їх доходи.

Нарешті, сама шляхта, добиваючись заборони цехів у королівських містах, сприяла, з тих же мотивів, що й королі, розвиткові цехів у своїх містах і містечках.

Розширення внутрішньої торгівлі. Одночасно з розвитком ремесла розширялась і внутрішня торгівля. В першій половині XVI ст. підсилюється ріст торгів і ярмарків. Деякі міста мали по два-три ярмарки на рік; наприклад, Львів мав два ярмарки, Ярослав (у Галичині) три, Луцьк три, Київ два і т. д. Нові торги і ярмарки виникали не тільки в королівських чи великокнязівських містах і містечках, а й у магнатських і шляхетських.

Серед продуктів збуту на внутрішньому ринку зростає значення хліба. Зумовлювалось це тим, що певна частина міського населення, спеціалізувавшись на торгівлі й ремеслі, збільшувала попит на хліб. Крім того, в містах було зосереджено чимало військових загонів і феодальної адміністрації.

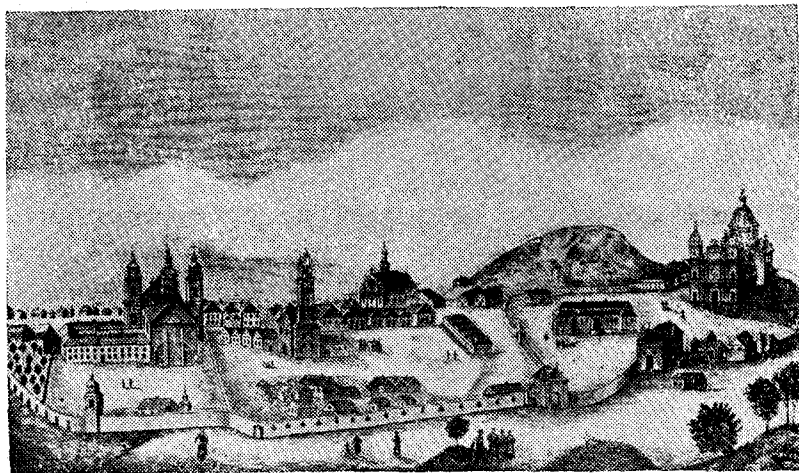
Збільшувався попит на хліб також і з боку зростаючого населення південно-східних міст України — Канева, Черкас, Києва та ін. В результаті частих спустошливих набігів татарських феодалів землеробство в цих районах зменшилось і не задовольняло потреб у хлібі. Його привозили з Білорусії, головним чином з Бобруйська, Волині, Поділля та інших місцевостей.

У зв'язку з ростом хлібної торгівлі в окремих землях виникають навіть центри останньої. На Волині такими центрами були Луцьк, Володимир, Торчин. Крім того, з'являються купці, що займались спеціально хлібною торгівлею.

Зростання міст. Поширення магдебурзького права. У зв'язку з розвитком ремесла й торгівлі ростуть міста і міське населення. Люстрація 1565 р. про Сяночину (в Галичині) каже,

що в тому краї «міста великі, людей в них насіло чимало». На Поділлі в першій половині XVI ст. було засноване м. Бар. В 1507 р. кн. Острозькому було дозволено «место осадити» в Чуднові на Волині і т. д.¹

Навіть у південно-східній Україні, що була спустошена набігами татарських феодалів, з середини XVI ст. зростають

· м. Холм у XVI ст.

міське населення і нові міста. Наприклад, у Києві в 1552 р. було 487 господарств, а в 1570 році — 808.

В міру розвитку ремесла, торгівлі й міст поширювалось далі магдебурзьке право, особливо на Волині. В 1518 р. магдебурзьке право дістав Ковель, в 1540 р. — Торчин, в 1564 р. — Олика та ін.

Втягнення України в балтійський експорт сільськогосподарських продуктів. Поруч з розширенням внутрішньої торгівлі розвивався експорт продуктів сільського господарства в Західну Європу, яка в цей час переживала господарський переворот. Відкриття Америки і морського шляху в Індію навколо Африки спричинилось до піднесення торгівлі, мореплавства, мануфактурної промисловості. Одночасно з цим

¹ Чуднів, що згадується ще в XV ст., був спустошений, як і багато інших міст, у кінці XV ст. татарськими нападами.

занепадає сільське господарство в Іспанії, що була до того головним поставником хліба південно-західної Європи.

Все це викликало великий попит на сировину і продукти сільського господарства польських, українських, білоруських і литовських земель. Головним пунктом сільськогосподарського експорту з Польщі й Литовської держави був Гданськ, що став одним з першорядних торговельних міст Європи.

Насамперед почав збільшуватись експорт дерева (головним чином дубового, так званого «ванчоса» — дубових колод і клепок), а також лісних продуктів — деревної золи, поташу, дьогтю, смоли тощо. Вивозили лісні продукти й дерево в Англію, Шотландію, Голландію та інші країни.

Уже в 1490 р. по системі Вісли було вивезено різного дерева, головню ванчосу й клепок, близько 7 мільйонів штук, золи за 1490—1492 рр. близько 1 000 лаштів (коло 150 тисяч пудів), а смоли і дьогтю експортували по 800—1 000 лаштів щороку. Експорт дерева і лісних продуктів охопив насамперед західноукраїнські землі. Це привело до масового знищення тут лісів.

Значних розмірів досяг також експорт скоту, насамперед волів. Наприклад, у червні 1534 р. через самий тільки Городок було перегнано купцями 12 000 волів, а в липні перед ярмарком у Ярославі—18 000. У середині XVI ст. експорт скоту охоплює Галичину, Волинь і Поділля.

В цей же період, особливо з середини XVI ст., зростає також експорт хліба, що відіграв найважливішу роль у соціально-економічному розвитку України. Якщо в кінці XV ст. Гданськ вивозив близько 10 тисяч лаштів хліба (коло 1½ мільйона пудів) щороку, то в 1556 р. через саму тільки Вроцлавську комору на Віслі його пройшло в Гданськ 17 358 лаштів. На початку другої половини XVI ст. експорт хліба стає звичайним явищем для великого феодального господарства найближчих західноукраїнських земель.

Втягаючись у торгівлю з Західною Європою, шляхта добивається ряду дуже важливих привілеїв: вона дістає право без мита вивозити за кордон продукти свого господарства, а також привозити зза кордону товари, потрібні для власного вжитку; разом з тим вона була звільнена від мит і на внутрішніх шляхах. Ці привілеї дуже несприятливо відбивались на містах, підриваючи їх розвиток.

Боротьба міст проти феодалного і національно-релігійного гніту. Магдебурзьке право, як ми вже говорили, не звільняло міст від феодалної залежності. В більшій мірі ця залежність зберігалась, звичайно, в приватних містах, де феодали продовжували розпоряджатись, як і в інших своїх володіннях. В королівських же чи великокнязівських містах населення часто терпіло «великі кривди» від урядників. Навіть у великих містах, що мали ширші права, воеводи і старости постійно втручались у міське життя і грабували міське населення. Характерним прикладом щодо цього є Київ.

Самоврядування Київ дістав, як відомо, в XV ст. В 1514 р. воно було підтвержене спеціальним королівським привілеєм: київські міщани були звільнені спід влади воевод і мали підлягати в усіх справах лише міському самоврядуванню, а також війтові, який знову таки мав підлягати тільки великому князеві.

Права київському війтові цей привілей надавав досить широкі: «Маєть войт того места нашего в делех головных и иных всех члонков вищеписанных суполную моц судити, посудити, карати и стинати, и на кол бити и топити, как тое право майтборское немецкое во всех члонках держить и вказуеть».

Крім того, привілей стверджував за міщанами значні економічні права: тримати шинки, воскобійні, крамниці, а також звільняв купців від мит «на вечность по всей отчизне нашей... сухим путем и водой».

Але на практиці права і вольності київського міщанства київські воеводи надзвичайно обмежували. В 1506 р. київські міщани просили короля підтвердити їх права і скаржились на заведену воеводами «новину» — наказ не палити вночі світло під загрозою штрафу в 12 кіп грошей. Ця заборона найбільше була по ремісниках, які мусили працювати вечорами і навіть ночами. Король грамотою підтвердив права міщан, а відносно «новини» ухвалив, що більше «не надобе воеводам той вины брати, только в корчомных домех лете, коли вже ночи малы бувають, не надобе никому с огнем пити, а купцы и ремесленники мають огонь завжды держати, коли хотячи».

Але воеводи на ці грамоти не зважали. В 1523 р. київські міщани знову скаржились королю, що воевода наказує

міщанам, які і коней не мають, іти в погоню за татарами, віднімає в киян коней, зброю, бере безплатно «живность», мито дров'яне і сінне, захоплює і роздає «дворища местские, и выгоны, и пахотныя земли» тощо.

В 1564 р. кияни знову скаржились на воеводу кн. Острозького, який «братью их старшую... раду местскую, бурмистров и радец... до везенья сажал...», стягуючи з міського управління незаконні платежі, зокрема і щорічний «поклон» в 200 кіп грошей, а служebníки його забирали в міщан у борг різні товари, не виплачуючи за них грошей тощо. Особлива сваволя королівських урядників була в містах, що не мали магдебурзького права. Міське населення засипало королівську канцелярію частими скаргами, шукаючи захисту від старост і воевод. Проте старости і воеводи не тільки не виконували королівських наказів, а часто ховали і знищували їх.

Добиваючись звільнення від феодальної залежності й грабунку, міське населення не обмежувалось самими скаргами, а діяло часто й активно. В деяких містах справа доходила до збройних виступів проти старост, як то було, наприклад, у Черкасах і Каневі в 1536 р., а далі в Вінниці і Брацлаві в 1541 р.

Черкаські міщани скаржились королю на «кривди» і «новини», заведені покійним старостою Остафієм Дашкевичем. «Кривди» ж і «новини» полягали в тому, що староста почав розпоряджатись міськими землями, захоплював міське майно і роздавав своїм слугам, звільняв своїх слуг і деяких міщан від міських повинностей, обклав міське населення новими податками на свою користь тощо. Король скасував «новини», але разом з тим вимагав, щоб не були зменшені доходи на користь замку.

Таким чином новий староста мусив проводити політику свого попередника. Це привело до того, що в 1536 р. черкаські взяли до зброї і вигнали старосту Тишкевича з міста. До них приєднались і канівці. З наказу короля з Києва був висланий загін для придушення повстання. Канівці скорились, але черкаські вчинили сильний опір. Загін мусив повернутись до Канева по артилерію.

Прибувши до Канева, вони вночі «кгвалтовне, обычаем неприятельским, острог проломилы, ворота выбили, сторо-

жов побили» і почали розправу над «сонним» населенням. Справа закінчилась тим, що канівці «выперли з острога кгвалтовників тых». Під час бою 8 служебників було вбито і двох поранено.

Найближчим результатом повстання було усунення старости Тишкевича. Замість нього був призначений другий староста, Ян Пенько, який, проте, продовжував політику Тишкевича. Тому вже в 1539 р. король змушений був послати комісію для розгляду нової скарги черкасців на нового старосту.

Подібний же виступ стався в Брацлаві і Вінниці в 1541 р. проти старости кн. Семена Пронського. Повсталі брацлавські й вінницькі міщани утопили старшого зем'янина — шляхтича Богуша Слупицю, вигнали урядника кн. Пронського, «замок в свою моц взяли и самого князя Пронського у Венеце облегли». Захопивши Пронського, вони забрали його майно і примусили дати розписку, що він не буде скаржитись на них королю, коли про повстання стане відомо.

Повстання набрало такого загрозливого характеру, що волинський маршалок кн. Федор Сангушко скликав князів і панів волинських для придушення його. Але побоюючись, щоб брацлавці й вінничани, довідавшись про похід проти них Сангушка, «замку не спалили, а сами где до земли неприятельской не пошли», вирішив умовити їх через одного з вінницьких зем'ян, «абы они таковых речей понехали».

Усе таки під натиском брацлавців і вінничан король мусив зняти старосту. Однак дехто з брацлавських і вінницьких міщан тяжко поплатився за це повстання: за королівським вироком кілька міщан були «на горло скарані».

Добиваючись організації самоврядування, міське населення боролось також за те, щоб мати виборного вїта. Так, у 1552 р. вінницькі міщани скаржились королю, що староста призначає вїта, не зважаючи на привілей короля Олександра, який дав їм право самим обирати його. Проте нова королівська грамота лишила призначення вїта за старостою. Вінницькі міщани не примирилися з цим і в 1560 р. знову написали скаргу королю на старосту, що він сам вїта їм призначає всупереч правам, наданим їм королями і великими князями.

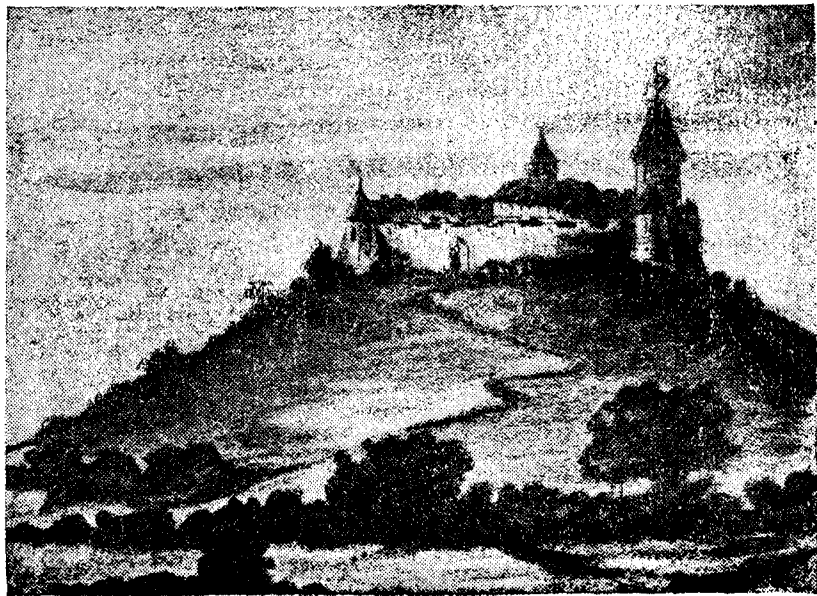
Разом з тим, не чекаючи королівської відповіді, вінничани обрали вїта з вінницьких жителів «своолне, а упорне взявши з моцы войтовство, дали... брату своєму Яцку Полагенку». Яцько Полагенко виїхав у складі делегації від вінничан до короля, щоб підтримати написану на старосту скаргу і добитись свого затвердження. Староста з свого боку прислав представника з листами. Як доводив останній, вінничани втратили право обирати вїта ще раніш, як кару за виступ проти попереднього старости кн. Пронського. Король прийняв сторону старости, а Полагенка наказав заарештувати і «осадити его до везення».

Боротьба міщанства проти феодальної залежності ставала дедалі упертішою і загрозливою для шляхетства, хоч об'єднатись у цій боротьбі міщанство не могло¹. Одночасно, в зв'язку з дальшим розвитком ремесла й торгівлі і підсиленням на цій основі диференціації міського населення, загострювались суперечності між різними групами останнього.

Як ми вже відзначали, феодальний гніт українського міщанства в Західній Україні загострювався гнітом національно-релігійним, який зростає в XVI ст. Спочатку серед міщан католиків у ряді міст Західної України переважали німці. В XIV — XV ст. у Львові, Перемишлі, Сяноку, Коросні та ін. містах виникли німецькі громади. Особливо сильна німецька громада була у Львові, серед якої виділявся впливовий патриціат, що тримав у своїх руках у XV і на початку XVI ст. міське самоврядування. Протягом XVI ст. міщанство цих міст у значній мірі ополячується і серед нього пануюче місце займають поляки. Ця привілейована польсько-німецька католицька міська верхівка за допомогою польського уряду, польської шляхти і католицького духів-

¹ Одною з причин цього була, між іншим, неоднорідність самих привілеїв на магдебурзьке право. Різні міста одержували ці привілеї в різному обсягу. Це ізолювало окремі міста і навіть створювало суперечності між ними. Нерідко населення навіть одного міста не користувалось однаковими привілеями. Наприклад, у Кам'янці міщани польські, вірменські і українські мали різні права і органи самоврядування. Все це перешкоджало об'єднанню міст у їх боротьбі з феодалізмом і утруднювало «здійснення централізації, цього могутнього політичного засобу швидкого розвитку всякої країни». К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. VI, с. 370.

ництва прибирала до своїх рук міське самоврядування, відсувала українських міщан від торгівлі й ремесла, утискала православну релігію. Із скарг українських — «руських» міщан Львова 60 — 70 рр. XVI ст. видно, що їх не допускали до міських посад, до багатьох цехів, позбавляли права мати свої майстерні, обмежували в торгівлі та ін. Навіть більше:

Львівський замок XVI ст.

українські міщани у Львові, як і євреї, мали право жити лише в певному кварталі міста («Руська вулиця»).

Подібне становище українських міщан бачимо і в інших містах, захоплених Польщею в XIV — XV ст. Люстрація 1565 р. так малює місто Кам'янець: «Місто Кам'янець має потрійне населення щодо народності і потрійну юрисдикцію. Поляки мають першість і судяться за магдебурзьким правом. Русь судиться за правом і звичаями руськими і має свого вїта. Вірмени — за звичаями вірменськими і також мають свого вїта». У всіх справах, що стосувались цілого міста, представником його була рада або вїт права польського.

Українське міщанство не раз зверталось до польського уряду, вимагаючи скасування обмежень і зрівняння в пра-

вах з католиками, але це не давало позитивних наслідків. В таких умовах серед західноукраїнського міщанства в першій половині XVI ст. зростає прагнення об'єднати свої сили для захисту своїх інтересів, для боротьби проти національно-релігійних утисків. Формою об'єднання українських міщан стають церковні братства. На чолі братського руху стає львівське Успенське братство, що розгортає свою діяльність особливо в 70—80-х роках XVI ст., коли посилюється польсько-католицький натиск на Україну.

Львівське міщанство виявляє в цей час найбільшу активність у боротьбі проти цього наступу. Зокрема, при значній участі львівського міщанства в 1539 р. було відновлене галицьке православне єпископство, скасоване в XV ст. (після чого галицьке православне духівництво деякий час, до 1539 р., перебувало під владою католицького львівського архієпископа.)

12. РОЗШИРЕННЯ ФОЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА І ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН У ПЕРШІЙ І НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Розширення фольваркового землеробства. Під впливом чимраз більшого попиту на сільськогосподарські продукти з боку внутрішнього й зовнішнього ринків феодалі підсилено розширяли фольваркове господарство, збільшуючи посіви хлібних культур, вирощували волів на продаж, робили стави і розводили рибу, щоб збувати на «спуст» купцям тощо.

Особливо інтенсивно фольваркове землеробство розвивалось у західноукраїнських землях (західна Волинь, Берестейщина, Галичина), що економічно були більш розвинуті і містились поблизу експортних шляхів.

В деяких «королівщинах»¹ фольваркове землеробство стає найважливішою статтею доходів. Наприклад, у Красноставському старостві в 1564—1565 рр. з загального доходу староства 3923 золотих дохід від продажу фольваркового хліба становив 2706 золотих. Значного розвитку досягло в цей час фольваркове господарство також у північно-західній Волині.

¹ Королівщина — королівський державний маєток.

Менший був ріст фольваркового господарства на Поділлі. В королівщині Хмельницького староства, наприклад, був тільки один фольварк, а дохід від фольваркового господарства становив усього 4,2% загального доходу королівщини. Як і в інших місцях, на Поділлі фольваркове господарство було більше розвинуте в маєтках шляхти.

Надзвичайно слабо й повільно розвивалось фольваркове господарство в віддалених від експортних шляхів і мало населених районах північно-західної Київщини і в Вінницькому повіті, а в майже спустошених районах південно-східної Брацлавщини й Наддніпров'я про нього нема згадок. Принаймні люстрація староств Київського воеводства від 1570 р. про черкаський замок прямо говорить: «Фольварков жодних до того замку нема».

Розвиток промисловості. В феодальному маєтку, як відомо, сировину не тільки виробляли, а й обробляли. Обробляли її або ремісники, або для цього утворювали спеціальні підприємства.

Протягом першої половини і початку другої половини XVI ст. число промислових підприємств у феодальних маєтках помітно зростає. Ріст цей був обумовлений збільшенням попиту на їх вироби всередині феодального маєтку, з одного боку, і з попитом ринку на ці вироби — з другого.

Промислові підприємства були в руках шляхти знаряддям для додаткової експлуатації селян, яких примушували молоти муку і дерти крупу на панських млинах, варити пиво в панських броварнях, гнати горілку в панських гуральнях.

Найбільш поширені були підприємства для оброблення продуктів землеробства. Серед них панує місто належало водяним млинам, що давали найбільші доходи. Великі млини, як відомо, сполучали оброблення різної сировини і були механічними двигунами для різних підприємств. Наприклад, млин під Сяноком у 1565 р. мав 5 коліс, які мололи муку й солод, виробляли сукно (валюші) і різали дошки (тартак).

Здебільшого ж млини мали одне колесо та головню мололи муку і дерли крупу.

В цей період починають з'являтися вітряні млини (вітряки). Ручні жорна поступово виходили з ужитку.

Великого значення в феодальному господарстві набуває також винокурство (гуральництво), занесене з Польщі. На початку XVI ст. воно не було ще поширене. Головними напоями того часу були мед і пиво. З другої половини XVI ст. винокурство стає одною з найприбутковіших галузей виробництва у феодальних маєтках. Монопольне право на винокурство належало шляхті, яка примушувала селян купувати горілку в своїх шинках.

Порівнюючи менше було розвинуте в феодальному господарстві обробляння сировини, що не була продуктом землеробства. На перше місце тут висувалось будництво — виробництво золи (для виготовлення поташу) на експорт. В першій половині XVI ст. будництво поширюється в західноукраїнських землях.

Рудництво (топлення заліза з болотної руди і виготовлення різних залізних виробів) було поширене в Галичині, на Волині, а також на Київщині (Житомирщина і Овручина.) Залізо призначалось не тільки для потреб феодального маєтку, а й для збуту на ринку, насамперед селянам. Почасти його вивозили за кордон — у Молдавію, хоч у той же час кращі сорти заліза ввозили на Україну з Заходу.

Незначне поширення мали підприємства для виробляння скла (гути) і паперу (папірні).

Робочу силу в підприємствах, як і на фольваркових землях, становили селяни, що працювали в порядку відбування панщини. Застосовувалась також праця вільнонайманих робітників — будників, гутників, рудників та ін., яких використовували як спеціалістів. На одній із волинських буд у 1562 р. було 160 найманих робітників, на другій у 1563 р. — 60, на третій у 1565 р. — 100. Деякі будники, гутники та ін. виступали не як наймані робітники-спеціалісти, а як підприємці-орендатори.

Захоплення шляхтою селянських земель під фольваркові ріллі. «Устава на волюки» 1557 р. Фольваркове землеробство зростало насамперед коштом захоплення селянських земель. На Західній Україні цей процес широко розгортається вже в середині XVI ст. Наприклад, перемиський староста Гербурт в 1550-х роках «скупив» с. Гійське, а зігнаних з землі селян посадив на дрібних клаптях землі — «загородах», примусивши їх до того ж відбувати щоденну панщину.

У Львівській королівщині в 1560-х роках староста «зігнав» селян с. Підлісків з їх ріллі.

При цьому між «скуплею», яку робили, як свідчать люстрації, «не без пролиття сліз», и прямим «згоном» по суті не було різниці. Наскільки поширені були такі факти на Західній Україні, свідчить зауваження ревізора Сяноцької королівщини про те, що «якщо таким шляхом будуть скупувати щороку по кілька кметів, то надалі їх не багато лишиться в цьому старостві». В ще ширших розмірах шляхта захоплювала землі селян у своїх маєтках.

Великим заходом у справі масового захоплення селянських земель була «волочна поміра», проведена в господарських маєтках Литовської держави згідно з «Уставою на волоки» Сігізмунда II Августа від 1557 р. Волочна поміра мала мету збільшити доходність господарського — великокнязівського хазяйства шляхом запровадження одноманітних селянських наділів і встановлення одноманітних повинностей, а також шляхом поширення власне господарської ріллі — фольварків.

Вперше волочна поміра була заведена в широкому масштабі королевою Боною (дружиною Сігізмунда I) в Пінському, Клецькому та інших старостах. Сігізмунд II Август вирішив провести волочну реформу в більшості своїх маєтків.

Згідно з «Уставою на волоки» 1557 р. всі землі (дворові ріллі, селянські землі й пущі) перемерювались і розбивались на одноманітні ділянки-волоки. Устава наказувала забирати в обмір усякий селянський ґрунт (куплений і заставлений), підкреслюючи, що «кметь и вся его маетность наша (господарська) есть». Частину земель, і при тому кращих, відрізували під фольварки, решту роздавали селянам.

Устава пропонувала заводити фольварки, де було можна: «Фольварки хотим мети, абы везде становены, яко найбільшы быти могут, при кождых замках и дворах наших, окром где бы кґрунты злые и непожыточные были». Продукти землеробського господарства призначались не тільки для задоволення потреб двору і утримання замкових гарнізонів, а й для вивозу за кордон.

Нормою наділу для звичайного селянського тяглогового господарства (одна родина) була волока. Число тяглових

селян залежало від розмірів фольварка (на одну волоку фольваркової землі — сім селянських волок з їх робочою худобою). Бідняцькі ж господарства одержували невеликі ділянки землі — «загороди» (розміром близько $\frac{1}{11}$ волоки).

Частину волок роздавали селянам на «осаду», тобто з умовою виплачувати замість роботи чинш — ці селяни називались «осадними». Вищі розряди селян — «путні бояри» та інші слуги одержували по дві волоки.

Волочна поміра руйнувала старі общинні форми селянського землеволодіння, замінюючи дворище індивідуальним селянським господарством — димом, що сидів на волоці, з індивідуальною відповідальністю за повинності.

При цьому, оскільки волочна поміра супроводилась захопленням селянських земель під фольварки, загальне число селянських земель у результаті її зменшилось, забезпеченість селян землею погіршала. Разом з тим селяни втратили право розпоряджатись своїми наділами.

Замінюючи дворище індивідуальним господарством, волочна поміра, проте, не зруйнувала зовсім складних господарств. Іноді на одній волоці сиділа родина об'єднана, що складалась або з батька з дорослими синами, або з одружених братів, або з кількох сторонніх родин.

Разом з запровадженням одноманітних наділів волочна устава точно визначала платежі й повинності селян, при чому натуральні платежі були здебільшого переведені на чинш.

Волочна устава встановила для тяглових селян систематичну панщину в розмірі двох днів на тиждень з кожної волоки.

Крім того, тяглові селяни мусили додатково виконувати «толоки», «гвалти» і роботи на сіножатях, а також платити чинш і натуральні податки.

Городники відбували тільки пішу панщину (тобто працювали без робочої худоби) один день на тиждень і, крім того, жінки їх мусили працювати 6 днів під час жнив чи поліття городів.

Ставати на роботу піддані мусили, як тільки сходило сонце, а кидати її після заходу його. Протягом робочого дня тим, що працювали з худобою, належало три години відпочинку, а пішим тільки півтори години, тобто по півгодини в кожную перерву — перед обідом, опівдні і перед

вечором. Хто запізнився, мусив відробити на другий день стільки ж годин, скільки пропустив. Тих, що не приходили на роботу, карали штрафом у розмірі одного гроша за перший день і барана за другий. Коли ж він не приходив і на третій день, його карали бато́гом на лаві, а пропущені дні він мусив відробити.

Волочна поміра замінила старі селянські власті — десятників, отаманів, старців — війтами і лавниками за німецько-польським зразком. Війт призначався на 100 і більше селянських волок. Основна функція його була виганяти підданих на панщину і стежити за її виконанням. За виконання своїх функцій війт одержував дві волоки, вільні від усяких повинностей. Лавники були помічниками війтів і від повинностей не звільнялись. Управителями господарських маєтків лишались урядники, тобто державці (іноді старости і воеводи) з шляхти, які одержували на свою користь частину доходів з своїх держав.

Волочна поміра збільшувала число тяглових селян. Частина селян-данників і навіть слуг була перетворена в тяглових людей. Челядь невільну садили на тяглові ділянки і перетворювали звичайно в городників чи тяглових людей. Волочна устава знищила в господарських маєтках челядь як економічну категорію¹.

Разом з тим волочна устава підсилила закріпачення селян. Селянин тепер, навіть давши заступника, не міг уже піти куди хоче, а мусив оселитись в іншому місці на господарській землі.

З українських земель волочна поміра була проведена в господарських маєтках тільки Берестейщини, Пінщини, Кобринщини і в Кременецькому старостві на Волині. У східній Волині, на Брацлавщині й Київщині вона не проводилась. Однак у шляхетських маєтках Волині волочний спосіб гос-

¹ У зв'язку з дальшим занепадом економічного значення челяді, джерела холопства в першій половині XVI ст. порівнюючи з XIV—XV ст. скорочуються. Так, за Статутом 1529 р. невиплачений борг уже не тягне за собою вічного рабства: боржник стає вільним після відроблення боргу. В середині XVI ст. на практиці втрачає своє значення давнє правило: «по холопу раба, по рабе холоп», — звичайно вільна людина, одружуючись з холопом, зберігає свою свободу. Проте законодавство цього періоду не скасувало ще цього джерела рабства. (В. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа, ч. I, М., 1917, с. 177).

подарства практикувався досить широко як зразок пристосування поміщицького господарства до товарно-грошових відносин і стягання більших доходів з селян.

Часто в маєтках того самого поміщика були села, переведені на волочний спосіб господарства, а також такі, що зберегли общинний лад. У маєтку Полонському кн. Радзівілла, наприклад, ще в кінці XVI ст. Полонська волость була переведена на волочний спосіб, а друга, Угриницька, лишалась при общинному ладі.

Волочна поміра запроваджувала трипілля, зменшувала посмужність селянських земель, сприяла розвиткові великого землеробського господарства і зв'язків маєтку з ринком. З цього погляду вона була кроком уперед у розвитку сільського господарства порівнюючи з общинною формою землеволодіння й землекористування, яка «в Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Україну..., перетворилась на певному ступені суспільного розвитку в пута, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була потроху усунута»¹.

В той же час волочна поміра підсилювала феодальне гноблення селянства, яке через це виступало проти переводу на волоки.

Ріст малоземельного і безземельного селянства і збільшення панщини. В результаті захоплення селянських земель під фольварки площа селянських земель швидко зменшувалась. Відбувався процес дробління селянських наділів (волоки чи лани ділились на половини, чверті тощо), зросло число малоземельного і безземельного селянства — загородників, підсусідків, халупників, коморників.

Загородники чи городники мали двори і невеличкі ділянки землі — загороди. Звичайно вони не платили чиншу і відбували тільки пішу панщину. Підсусідки не мали ні дворів, ні землі, а жили в чужих дворах у заможних селян, виконуючи за це певні повинності і одночасно відбуваючи панщину в фольварку. Своім становищем до підсусідків наближались халупники (які мали лише халупи) і коморники (що не мали халуп, а наймали комори), які існували головним чином з батрацького заробітку в заможних селян і відбували панщину в фольварку.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 259—260.

Найшвидше зростало число малоземельного і безземельного селянства на Західній Україні. В одному селі Перемиської королівщини в 1497 р. було 8 тяглових господарств, що сиділи на $7\frac{1}{2}$ ланах; в 1553 р. там було вже 12 тяглових господарств на півланах і 5 загородників. У другому селі тої ж королівщини в 1497 р. був усього один лан землі, на якому було одно господарство; в 1565 р. бачимо тут вже 5 господарств і 24 загородники.

Обезземелювали не тільки окремі господарства, а й цілі села. В одному селі Перемиської королівщини, де в 1553 р. було 36 тяглових господарств, в 1565 р. лишилось тільки 20 загородників. В Перемиській королівщині в 1497 р. загородників не було зовсім, в 1553 р. їх було вже 66 на 529 тяглових господарств, а в 1565 р.— 141 на 524 тяглових чи, інакше кажучи, 26% у відношенні до тяглових господарств. З 1553 по 1565 р. число загородників зросло таким чином на 133%.

Зменшення селянських наділів і обезземелювання селянства супроводилось підсиленням експлуатації селян, що виявлялось у рості грошових і натуральних платежів і панщини. Грошова рента в першій і на початку другої половини XVI ст. зростає. В ряді сіл відбувається повна чи майже повна заміна натуральних платежів грошовими. За інвентарем 1545 р. селяни Львівської королівщини щороку давали по 5 півмір меду; в люстрації 1565 р. медова данина замінена грішми — по 30 грошей з господарства, а в 1570 р. по 50 грошей.

Але, не зважаючи на підсилений ріст грошової ренти, вона не стала пануючою формою експлуатації селянства, не задовольняючи цілком потреб феодалів у грошах. Зміцнюючи зв'язки з Західною Європою і вивозячи звідти дорогі вироби європейської промисловості, переважно речі розкоші, шляхта шукала способів для максимального збільшення своїх грошових ресурсів з метою задоволення ростучого потягу до насолоди й розгульного життя.

Переводячи натуральні повинності на грошові і збільшуючи їх, феодали в той же час розширювали фольварки, зменшували селянські наділи і збільшували панщину — цю найпримітивнішу форму феодальної ренти з найлютішою й найсуворішою формою позаекономічного примусу — крі-

посництвом. Найбільших розмірів панщина досягла в середині XVI ст. на Західній Україні. Коли середньою нормою панщини в Галичині в 1520 р. був один день роботи на тиждень з лана, то в 1564 р. вона становила вже 2 дні на тиждень і, при тому, з половини лана. В деяких маєтках панщина вже в цей час доходила 6 днів на тиждень з лана.

До панщини долучались різні додаткові роботи і штрафи. Наприклад, за інвентарем Сяноцького староства від 1558 р. селяни працювали на панщині від сходу до заходу сонця, а «якщо не стануть на роботу з сходом сонця, то мусять працювати замість двох днів шість».

Швидко зростала панщина й на Волині, хоч у різних районах у неоднаковій мірі. На початку 70-х років XVI ст. в багатьох волинських маєтках вона доходила вже трьох днів на тиждень з волоки.

На Поділлі на початку другої половини XVI ст. вона доходила до двох, а іноді до трьох днів на тиждень з господарства (Кам'янецький повіт), а в новозаселених селах Поділля (Барський повіт) обмежувалась трьома-чотирма днями на рік.

На північній Київщині на початку другої половини XVI ст. селянські повинності складались переважно з данини медом і грошового оброку. Панщина обмежувалась тут кількома днями на рік. Так само стояла справа і в Вінницькому повіті.

В південних повітах Київщини — Канівському, Черкаському і в південно-східній Брацлавщині, що були зруйновані набігами татарських феодалів і провадили землеробство в невеликих розмірах, про панщину в середині XVI ст. згадок немає.

Закріпачення селян. Ріст панщини виявлявся не тільки в збільшенні панщинних повинностей тяглого селянства, а й у поширенні їх на все більшу масу селянства, а також у збільшенні числа тяглого селянства. Насамперед панщина зростала коштом селян-данників. Розширення фольваркового господарства привело і їх до обкладання панщинними повинностями. Напочатку ці повинності були невеликі, але дедалі все більше зростали.

В середині XVI ст. данники все більше зливаються з тягловими селянами.

В районах швидкого росту фольваркового господарства (Галичина, Волинь) на початку другої половини XVI ст. основна маса данників уже злилась з тягловими селянами, в наслідок чого число данників у середині XVI ст. надзвичайно зменшилось. Таку ж еволюцію переживали й слуги: на початку другої половини XVI ст. основна маса їх уже злилась з тягловими селянами.

Одночасно шляхта підсилено намагалась перетворити вільних і залежних селян у кріпосних, що відкривало їй волю дій для дальшого натиску на селянство. На Західній Україні (західна Волинь і Галичина) уже протягом перших десятиліть XVI ст. вихід селянина почав цілком залежати від поміщика і основна маса селянства була закріпачена. Польський сейм у Радомі в 1505 р. заборонив селянам виходити без згоди свого пана.

Ті ж процеси закріпачення селянства відбувались і в українських землях Литовської держави. Але в середині XVI ст. тут ще не вся селянська маса, і при тому не остаточно, була позбавлена права відходу і перетворена в кріпосних. Найбільше незакріпаченого селянства лишалось на південно-східній Україні.

Для придушення всякого опору селян шляхта підсилено використовувала одержане нею ще в XV ст. право вотчинного суду.

За невеликі злочини найбільш уживаною карою для селян був «грабіж», тобто конфіскація якогось рухомого майна. За важливі злочини, особливо «за злодейство» проти пана, підпал панського маєтку, втечу та ін., винних піддавали різним тілесним карам, смертній карі через повішення, спалюванню на вогні тощо. Вотчинні суди того часу при допиті вживали катування, для чого запрошували «містра» (ката) з міста. Катування полягало звичайно в «стяганні на дибу». Вживали також катування вогнем.

На початку XVI ст. піддані були позбавлені права скажитись на своїх панів і прирівнювались щодо цього до рабів. В уставній грамоті Київській землі 1507 р. про це говориться таке: «А коли будет человек (крестьянин) или холоп, или раба на государя своего сочити, ино з человеком и с холопом и рабою суда нет, а человека и холопа и рабу государю выдати».

Те саме бачимо і в західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі. Королівський асесорський суд в 1518 р. постановив, що піддані не можуть подавати скарги на своїх панів у цей суд. Селяни ж церковних маєтків мали право скаржитись у суд єпископський. Скарги селян королівських маєтків до 90-х років XVI ст. розглядав асесорський суд. Само собою зрозуміло, що ці суди були, як правило, на стороні шляхти.

Безправність селян яскраво характеризується законодавством Литовської держави. Так, за вбивство «мужика тяглового» за статутом 1529 р. належало головщини 10 кіп грошей (6 карбованців), а за вбивство «паробка невольного» — 5 кіп (3 карбованці).

В той же час статут установлював плату за вбивство чи крадіжку «осочного пса двенадцать рублев» або 20 кіп грошей. Таким чином мисливська собака розцінювалась у два рази дорожче, ніж життя тяглового селянина, і в чотири рази дорожче, ніж життя невольного парубка.

На середину XVI ст. кріпосне право на Україні в основному сформувалось, при чому воно мало яскраво виявлений особистий характер: наприклад, Литовський статут 1529 р. дозволяє купувати селян без землі.

Боротьба селян проти закріпачення. Селянські маси чинили підсиленню експлуатації і закріпаченню сильний опір. Особливо загострюється боротьба селянства проти шляхти з середини XVI ст. Поширеною формою боротьби селянства королівських маєтків стають скарги королю на надмірну експлуатацію і утиски його з боку старост і державців. Один документ говорить навіть про селянина, який «в Варшаву до нас (короля) скаржитись ходив». Звичайно, скарги ці не давали і не могли дати селянам позитивних результатів.

Тому поруч з скаргами зростають також відмовлення селян виконувати збільшені феодалські повинності. Село Добрянни Львівського староства, наприклад, протягом кількох десятків років рішуче відмовлялось виконувати збільшені старостою повинності, виконуючи їх лише за нормами, встановленими ще в XV ст.

Широких розмірів набувають утечі селян. Про села Полтву й Замостя Львівського староства люстрація 1565 р. розповідає: «Людей там буває іноді більше, а іноді менше,

«бо часто розбігаються». Як на причину втеч документ ука-зує, що «пані Сверчі недавно забрала в них чимало ниви і сіножаті, з яких вони мали прожиток».

Вінницькі зем'яни в 1545 р. розповідали люстраторові, що «коли яка людина схоче, так і йде собі геть». На Віленському сеймі в 1554 р. волинська шляхта клопоталась перед урядом, щоб «люди отчизные и непохожие, которые в имениях панов рад, княжат и панят мешкают, з имений их поутекавши, абы были за доводом их выданы».

Потребуючи робочої сили, феодали переманювали пільгами селян з чужих маєтків, давали засоби на перевезення майна і навіть посилали за ними озброєні дружини для охорони від переслідувачів. Вивід селян від одного феодала до другого перетворювався в своєрідний промисел, яким і займались спеціально агенти феодалів, так звані «викотці».

Феодал, від якого тікали селяни, всяко намагався повернути їх, вдаючись для цього звичайно до збройної сили, при чому на допомогу втікачам приходили іноді селяни інших сіл, захищаючи і переховуючи їх. Так, в 1558 р. один з волинських феодалів, розшукавши своїх селян-утікачів, вирішив туди свого служебника. Служебник схопив одного втікача і віз його через с. Ботино. В цей час кілька селян с. Ботина, «закликавши гвалту... и способившись зо всіми людми ботинскими», напали на служебника и людей, що були при ньому, «побили и поранили», а «того холопа, збега панского, в тот час в нас отняли и коня з возом, з хомутом, на чом есмо того холопа везли, взяли».

Найбільше тікали селяни на спустошену татарами територію Брацлавщини й Наддніпров'я. Деякі тікали навіть в інші країни. Наприклад, в 1565 р. в Барі працею селян з належних староству сіл будувався новий замок, але праця на будівництві була така тяжка, що селяни тікали в «інші країни».

Все частіше стають виступи, або, як документи називають їх, «бунти» окремих чи кількох сіл.

Так, у 1563 р. виступили селяни містечка Ляхівців і сіл Войнегова, Янкова, Кащинців і Вариводинців (на Волині) проти поміщика Матвія Сенюти. Вони напали на двір поміщика «з розмаитыми бронями», вдерлись у світлицю, вбили пана, а самі втекли.

В 1567 р. стався виступ у с. Чернчегородці (на Волині), що було в складі королівщини, але знаходилась в державі Фальчевської. Чернчегородські селяни почали «бунты чинить» проти Фальчевської: побили десятника, хотіли вбити агентів урядникових, але вони повтікали. Селяни відмовились виконувати повинності або, як повідомляв урядник, «платов повинных, чиншов грошовых, дани медовые и жит дякольных... не отдают и в подводы, где потреба, ехать не хотят».

Крім десятника, селяни побили попа, відібрали в нього церковні ключі і передали іншому попові, заборонивши правити в церкві його попередникові. Як казав піп, селяни побили його ніби за те, що він «им бунтов их не помагал». Очевидно, піп виступав на стороні урядника, стараючись використати релігійний вплив на селян для підкорення їх урядникові. В своїй заяві «комісарам» селяни пояснювали, що вони побили десятника «иж нас грабливал», а урядника і його агентів мали намір вбити, бо вони їхні «вороги».

13. ПОЧАТОК КОЗАЦТВА

Виникнення і склад козацтва. У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і з закріпаченням селян на Україні виникла численна група неосілого населення — «гультяїв», що формувались з зруйнованих селян, які тікали від кріпосного гніту, а також з міської бідноти.

В міру поширення кріпосництва з заходу на схід України гультяї концентрувались у південно-східних районах України — повітах Канівському, Черкаському, Брацлавському, дуже спустошених нападами татар і які не були охоплені кріпосницькими відносинами. Тут вони добували собі засоби існування батракуванням у заможних міщан і бояр у містах, службою в найманих загонах при прикордонних замках, а також степовими промислами, так званим «уходництвом» на низу Дніпра — рибальством, полюванням і бджільництвом.

При цьому в умовах сусідства татар уходництво було звичайне зв'язане з охороною від татарських нападів. Уходники і собі нападали на татарських пастухів, купців і гонців і вчиняли походи на татарські й турецькі села й міста.

Це неосіле промислово-військове населення південно-східної України називалось козаками. Козак чи казак — татарське слово, що означає бродяга, вільний воїн, їздець. Першу певну згадку про українських козаків знаходимо в джерелах 1492 р.¹.

Запорізький козак (малюнок).

В першій же половині XVI ст. серед козаків була вже група осілих козаків-господарів. Вони мали будинки, ходили на низ Дніпра на звірині й рибні промисли, розводили пасіки, займались степовою війною і провадили торгівлю.

Серед осілих козаків у цей же час виділялась уже заможна промислово-землевласницька верхівка, що експлуатувала козацьку голоту на уходах. Заможні козаки виступали також у ролі «старших» у козацьких походах на татар і турків, забираючи собі значну частину здобичі і наживаючись на цьому.

¹ Термін «козак» зустрічається в так званому «Половецькому словнику» 1303 р. в значенні передової сторожі.

Таким чином уже в першій половині XVI ст., поруч з диференціацією козацтва на осіле і неосіле, серед самого осілого козацтва виділялась заможна верхівка. Комплектувалась вона переважно з заможного селянства, зокрема селян-слуг, що тікали від кріпосництва, а також з заможних міщан і навіть дрібної шляхти, яких руйнували магнати, старости і які прагнули звільнитись від їх влади.

Основну масу козацтва становила голота. Одною з головних форм експлуатації козацької голоти як на уходах, та і в походах на татар і турків, була кабала. Полягала вона в тому, що старости, шляхта, заможні міщани, а також заможні козаки давали голоті зброю, знаряддя праці, харчі, одяг, забираючи за це більшу частину, звичайно половину, а то й більше, продуктів уходництва і здобичі.

На козацьких походах проти татар і турків особливо наживались старости, які нерідко й самі організовували і очолювали ці походи. Звичайно ж вони не перешкоджали організації походів, захоплюючи половину здобичі або «што лепшее», але часто не обмежувались частиною здобичі і намагались захопити все.

Поруч з старостами в організації козацьких походів на татар і турків брали участь і інші крупні феодалі. Серед крупних українських феодалів у той час було чимало людей, які одержували великі доходи від «козакування». Таким чином козакування було для українських феодалів засобом використання козацької голоти в інтересах власної наживи.

Експлуатуючи козаків як наймитів і кабальних людей, феодалі в той же час намагались перетворити їх у феодально-залежне населення.

На Брацлавщині в 1546 р. зустрічаються козаки, які повинні були за вихід давати феодалові «поклін» — копу грошей від 30 бджіл (вуликів). Інакше кажучи, це були, очевидно, козаки, що сиділи на землях феодалів і перебували в залежності від них.

Частина козаків перебувала під юрисдикцією старост і зобов'язана була їм грошовою і відробітною рентою — вони платили старостам «колядку» по 6 грошей, косили сіно по кілька днів на рік тощо. При цьому одним з головних засобів перетворення козака в феодально-залежну людину була кабала.

Козацькі походи на татар і турків і перші спроби литовського уряду підкорити собі козацтво. В зв'язку з ростом козацтва походи козаків на татарські і турецькі міста й села підсилювались.

В 1510 р. кримський хан збирався зруйнувати старий Очаківський замок і збудувати новий між Дніпром і Бугом, спорудивши проти нього «бійницю» з гарматами і перетягнувши Дніпро ланцюгами, щоб козаки не могли переїздити «ні вверх, ні вниз».

Дедалі козацькі походи проти татар і турків повторювались усе частіше. В 1523 р. козаки зробили похід на Крим, що закінчився значним спустошенням Криму і спаленням Очакова; в 1523 — 24 рр. — похід під Тавань; в 1528 р. — похід під Очаків, під час якого захопили ніби 500 коней і 30 тисяч овець тощо. Але особливо часті стають козацькі походи в 30 — 40-х роках XVI ст. В 1531 р. турецький уряд писав великому князю литовському, що «люди свавільні» з України вчинили набіг на Молдавію, і вимагав припинити набіги і повернути пограбоване.

В 1545 р. козаки на 32 човнах вчинили великий напад на Очаків. Вони здобули замок, захопили худобу і коней і взяли полон; частину полонених потім випустили за викуп, а частину продали. Цей напад викликав значне дипломатичне листування між Кримом і литовським урядом. Одночасно відбувались дрібні степові війни.

В організації козацьких походів на татар і турків, як ми вже відзначали, брали участь також старости та інші крупні українські феодали. Серед прикордонних старост, які для своїх походів проти татар використовували козаків, головна роль належить Остафію Дашкевичу, старості черкаському (з 1514 по 1535 р.).

Найбільшої слави щодо розмаху своїх воєнних виступів проти татар і турків набув князь Дмитро Вишневецький, який збудував за Дніпровськими порогами на о. Хортиці замок (приблизно в 1554 — 1555 рр.). Це був типовий феодал-войовник, що переходив на службу від Литви то до Туреччини, то до Московської держави, то знову повертався в підданство до литовського князя. В 1563 р. Вишневецький зробив похід в Молдавію, щоб підтримати узурпатора Геракліда, проти якого вибухло

повстання під керівництвом Томші (Стефана IX). Під час цього походу Дмитро Вишневецький (Думитрашко, як його звали в Молдавії) попав у полон до Томші і той відправив його в Константинополь до турецького султана. Останній наказав стратити Вишневецького. Про смерть Вишневецького було складено чимало легенд.

Князь Дмитро Вишневецький (Байда).

Широкі військові заходи Вишневецького сприяли зростанню козацтва, сили, яка стала захистом України від татар і турків, спустошуючих її своїми набігами. Діяльність Вишневецького відбилась у фольклорі. В пісні він виступає під іменем Байди (байда — гуляка).

Походи козаків на татарські і турецькі землі надзвичайно ускладняли взаємовідносини Польщі і Литви з Кримом

і Туреччиною. Ці походи давали татарам і туркам привід для підсилення своїх спустошливих набігів на Україну, насамперед на Київщину, Брацлавщину, Поділля й Волинь.

Постійна загроза війни й нападів з боку турецьких і татарських феодалів, а також загострення класових суперечностей всередині країни в зв'язку з ростом козацької

Запорожці в засаді (малюнок Штейна).

голоти змушували литовський уряд вживати заходів до підкорення козацтва. Він мав намір утворити з козаків спеціальний полк, прийнятий на державну службу.

Цей полк мав бути зброєю в руках уряду для приборкання козацької голоти, а також для боротьби проти татарських і турецьких феодалів. Цей захід литовський уряд намагався здійснити в 20-х, а далі в 40-х роках XVI ст. Але він не був реалізований, бо осіла заможна група козацтва, на яку уряд міг би спертись при здійсненні своєї політики щодо козацтва, була ще дуже незначна.

Виникнення козацтва було в історії України фактом величезного значення. Пізніше, в зв'язку з підсиленням наступу польських панів на Україну, з одного боку, і дальшими татарсько-турецькими набігами — з другого, число

козацтва і його питомо вага в суспільно-політичному житті України надзвичайно зросли.

В другій половині XVI ст. козацтво утворило за Дніпровськими порогами свій військово-уходницький центр — Запорізьку Січ, що відіграла велику роль у боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, Кримського ханства і Туреччини.

Треба також сказати, що козацтво стало військовим бар'єром від татар і турків не тільки для України, а й для інших країн Європи.

VI

Встановлення шляхетської „демократії“ в Литовській державі і захоплення Польщею України. Люблінська унія (1569)

14. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ШЛЯХЕТСТВА І ВСТАНОВЛЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ «ДЕМОКРАТІЇ» В ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Відокремлення шляхетського стану. Велику роль у закріпаченні селянства на Україні відіграла разом з магнатами дрібна й середня шляхта, яка, за прикладом магнатів, намагалась якнайрозкішніше обставити свій побут.

Щоб збільшити свої грошові ресурси, шляхта все дужче натискала на селян, збільшуючи панщину і платежі. Одночасно вона починає чимраз активніше добиватись розширення своїх вольностей, зрівняння в правах з магнатами, щоб таким чином забезпечити свій економічний ріст.

Магнати зустрічали ці намагання шляхти дуже вороже. Тим часом ростучий опір пригнічених мас проти підсилення кріпосного гніту спонукував магнатів іти на поступки шляхті, добиваючись внутрішньої консолідації шляхетського стану.

На початок XVI ст. шляхетський стан не був ще цілком відокремлений від іншого населення Литовської держави. Нижчий шар шляхти, як ми вже вказували, змішувався з заможним міщанством і навіть з верхівкою селян. Головною відміною бояр-шляхти була військова служба, але на цю службу великі князі набирали міщан і заможних селян. Ті селяни-слуги, що переводились на військову службу, звільнялись від значної частини селянських повинностей і навіть називались часто боярами. Тому насамперед треба було виразніше відмежувати шляхту від «простих людей» і визначити наявний склад шляхетського стану.

Для цього литовський уряд провів ряд заходів. В 1522 р. була видана сеймова ухвала про вивід шляхетства. За цією ухвалою в шляхетський стан включались потомки тих земле-власників, що належали до бояр з часів Вітовта, Сігізмунда й Казіміра, тобто з часу видання перших шляхетських привілеїв. Такий був перший крок у галузі остаточного відокремлення шляхетського стану.

Незабаром після видання цієї ухвали, в 1528 р., було проведено «попис земський», або, інакше кажучи, перепис шляхти. Попис був затверджений сеймом, після чого поси-лання на нього було доказом шляхетства. Таким чином попис фіксував наявний склад шляхетського стану.

Одночасно з відокремленням шляхетства відбувалось за-конодавче закріплення його прав і вольностей. В 1529 р. був затверджений кодекс прав Литовської держави, так званий Литовський статут. Статут підтвердив усі права, на-дані шляхті попередніми привілеями, доповнивши їх деякими новими, якими шляхта фактично вже користувалась.

Так, статут підтвердив, що шляхтич, який держав маєток під якимсь паном, має право покинути його, забравши своє рухоме майно. Статут установлював, що шляхтич мусить притягатись до суду не посилкою дітського, а тільки судовим повідомленням. Далі статут призначав збільшену вина-городу за вбивство шляхтича і за замах на його честь і здо-ров'я¹. Нарешті, статут закріпив за шляхтою дуже важливе право на суді: шляхетська присяга почала визнаватись «доводом», тобто незаперечним доказом.

Але нерівність між шляхтою, з одного боку, і верхівкою шляхетства — магнатами, з другого, не була знищена. Навіть більше: вона узаконювалась і статутом, у якому законо-давство про шляхетство поділяється на два види — на за-

¹ Про те, як високо оцінювалась особа представника шляхетського стану, свідчать постанови про судові кари: за вбивство шляхтича шляхтич платить 100 кіп грошей (60 крб.) «головщини» і таку ж суму «вини» князеві; за вбивство «путного боярина» (з селян) — 12 крб.; стільки ж за вбивство слуги — ремісника, а «нав'язки» (те ж, що і «вина») 3 карб.; за вбивство «мужика тяглового» — 6 карб. Якщо шляхтич ударить шляхтича, то платить 12 карб. Якщож шляхтича вдарить «простий хлоп або міщанин», то йому мали за це відрубати руку.

гальношляхетське і за «станами», тобто окремо для магнатів — князів і панів і окремо для шляхти.

Статут підтвердив особливі права магнатів: вони підлягали юрисдикції безпосередньо великого князя і мали право виводити свої війська на війну під власною хоругвою.

Слідом за опублікуванням першого статуту був виданий у 1529 р. підтвердний загальноземський привілей. Цей привілей містить дуже важливу постанову, що гарантує непорушність володіння отчинами тим шляхтичам, які держали маєтки під господарем.

Правда, вже уставні земські грамоти гарантували всім землевласникам шляхетського стану непорушне володіння і вільне розпорядження в рамках закону отчинними маєтками. Але в дійсності «повним правом і панством» на свої отчини користувались тільки магнати і ті шляхтичі, що не були зв'язані по землі феодално-службовою залежністю від великого князя чи магнатів, а мали осілість і володіли отчинами поза великокнязівськими доменами й магнатськими маєтками. Щодо шляхти, яка держала отчини під господарем або магнатом, то останні могли надавати ці отчини іншим особам, а шляхта, що не хотіла служити новому панові, мусила зійти з землі.

В привілеї 1529 р. великий князь Сігізмунд II Август обіцяв не віддавати шляхетських отчин нікому з князів і панів («шляхта не маєть, ани можеть быти нікому в моц подана»). Але повного зрівняння отчин господарської шляхти з отчинами на «повному праві і панстві» не сталося: власники останніх мали право служити з них «кому хотя», а господарська шляхта мусила служити з своїх отчин тільки великому князеві. Щодо вислужених маєтків, то великий князь, як і раніш, роздавав їх панам і князям.

Після видання ухвали 1522 р. і попису земського 1528 р. встановлення наявного складу шляхетського стану не закінчилось. Для українських земель велике значення щодо цього мали ревізії замків і староств 1545 і 1522 рр., мета яких була привести замки в потрібний стан для захисту від татар.

В 1545 р. була проведена ревізія чи люстрація замків і староств на Волині, Брацлавщині й на Київщині (Житомирський замок), а в 1552 р.— по всій Київщині і Брацлав-

щині. Під час цих ревізій встановлювався склад шляхти, шляхетських слуг, їх повинності тощо.

Відокремленню шляхетського стану сприяла також волочна поміра (1557 р.). Помірі на волоки підлягали всі землі, крім шляхетських. Щоб земля не попала в поміру, землевласник мусив документально довести свої права на неї і на шляхетство. При цьому землі, набуті самовільним захопленням, відбирались, а особи, що незаконно привласнили собі шляхетство, повертались у стан простих людей.

Шляхта на сеймах не раз заявляла протести проти перевірки її прав на землю й на шляхетство, але протести ці успіху не мали. Разом з тим волочна поміра супроводилась докладною фіксацією тяглогового населення. В результаті всього цього грань між шляхтою і іншим населенням стала ще різкішою.

Таким чином відокремлення шляхетства було в середині XVI ст. в основному закінчене. При цьому не всі бояри були включені в склад шляхетського стану: особи, що не довели свого шляхетства, лишались на становищі вищих господарських слуг і звичайно називались боярами, які не раз намагались довести своє шляхетство.

Бояри-слуги, крім військової служби, відбували також різні замкові повинності — виконували сторожу, перевозили листи тощо. Старости притягали таких бояр навіть для відбування панщинних повинностей і претендували на повну владу над ними, як над тягловим населенням.

Бояри-слуги були також у маєтках магнатів — князів і панів, від яких вони мали невеликі володіння, і підлягали юрисдикції своїх панів.

Відмежування шляхетства від «хлопства» мало своїм результатом і поступове витискання терміну боярин. В XV ст. для позначення шляхетства вживались майже однаково три терміни — боярин, шляхтич, зем'янин. Протягом же першої половини XVI ст. термін боярин майже перестали вживати для позначення привілейованого пануючого стану і він зберігся тільки для позначення вищого розряду слуг. Термін зем'янин зберігся ще в деяких місцях України, але він усе більше витискався терміном шляхтич.

Зрівняння шляхти в правах з магнатами і встановлення шляхетської «демократії». В зростанні політичної ролі і роз-

ширенні прав дрібної й середньої шляхти значну роль відіграла її участь у вальних сеймах. До Сігізмунда I вальні сейми розв'язували питання, що стосувались головним чином польсько-литовської унії і обрання великих князів, при чому шляхта не мала на них визначеного представництва.

Але починаючи з Сігізмунда I, ці сейми почали збиратись для розв'язання питань, які особливо зачіпали інтереси дрібної й середньої шляхти, а саме — встановлення розмірів сребщини і військової служби. Через те, що шляхта являла основну військову силу і була головним виплатником сребщини, ігнорувати її в розв'язанні цих питань було не можна.

Спочатку шляхта була присутня на сеймі вся поголовно, але в 1512 р. почали обирати від кожного повіту по два шляхетських представники — послы.

З цього часу остаточно затверджується шляхетське представництво на сеймі.

Протягом першої половини XVI ст. компетенція сейму розширюється, і він перетворюється в постійно діючий верховний державний орган, що відсуває на задній план раду і розв'язує, крім відзначених питань, також питання законодавства, зокрема про статут тощо. Одночасно зростає вага шляхти на сеймах.

Це збільшення ролі вального сейму зумовлювалось економічним і політичним ростом шляхетства, а також намаганням його консолідуватись для охорони своїх класово-станових інтересів.

Велике значення для піднесення сейму мали також зовнішньо-політичні умови і, особливо, тривалі війни з Московською державою, які вимагали величезних фінансових засобів. Покрити всі військові витрати з засобів казни, які все зменшувались, уряд не міг. Лишалось удаватись до збирання сребщини, якого за привілеєм 1447 р. великий князь не міг робити без дозволу шляхти. Тому уряд змушений був чимраз частіше звертатись до сейму і, звичайно, шляхта використала це для розширення своїх прав і вольностей.

Виступаючи на сеймах, литовсько-руська шляхта добивається зрівняння її в правах з магнатами. Вона висуває цілу програму реформ. Ідеалом для неї був суспільно-політичний лад Польщі з його дворянською «демократією».

Насамперед треба відзначити, що на сеймі 1563 р. були формально скасовані обмеження, встановлені попередніми земськими привілеями для православних феодалів. Це скасування пояснюється, з одного боку, поширенням у цей період серед литовської шляхти протестантизму, а також певним зближенням між литовською і руською шляхтою, яка спільно виступала на великих вальних сеймах, домагаючись розширення своїх прав.

Одною з головних вимог, що висувала шляхта на вальних сеймах, було запровадження виборних земських судів за польським зразком з юрисдикцією, яка поширювалась би на все шляхетство, в тому числі й на магнатів. Магнати і великий князь були проти цієї вимоги, бо заведення таких судів мало б, поперше, обмежити владу великого князя і магнатів над шляхтою, подруге, ліквідувати привілеї магнатів щодо підсудності і, потрете, зменшити доходи великого князя й магнатів від суду.

Проте Більський сейм у 1564 р. завів земські суди. До компетенції земського суду належали всі цивільні справи всього шляхетства повіту — князів, панів, шляхти. Територія Литовської держави була поділена на 30 судових повітів. З компетенції земського суду були вилучені тільки кримінальні справи, якими видав замковий — гродський суд. справи межові й земельні перебували в віданні так званого «підкоморського» суду.

На чолі гродського суду стояв судовий староста, яким був намісник замку чи двору, що вважався центральним у повіті. Всі інші намісники даного повіту не мали права судити шляхту.

Другою вимогою шляхти було встановлення повітових шляхетських сеймиків за польським зразком, в яких брали участь усі феодали повіту — магнати і шляхта. Ці сеймики були затверджені Віленським привілеєм 1565 р. На повітових сеймиках обирали земські суди, попередньо обмірковували питання, що мали стояти на найближчому сеймі, обирали послів до сейму.

В 1566 р. була проведена адміністративна й військова реформи, що підсилили роль шляхти в державному апараті і зрівняли її у військових правах з магнатами. Колишні воеводства були розкрупнені, число воеводств збільшене.

Кожне воеводство являло окрему військову округу. Воеводам підлягали повітові командири. Такими командирами в центральних повітах воеводств були каштеляни, а в інших — маршалки. Під команду каштелянів і маршалків збирались як шляхта, так і князі і пани хоруговні. При цьому шляхта збиралась під команду каштелянів і маршалків на чолі з хорунжими (одним на судовий повіт).

Нові воеводи і каштеляни, на яких могли призначати і найкрупніших шляхтичів, одержували місця в великокнязівській раді.

несправе дивне бо фема бѣи. А писаръ зѣмлетъ масть порѣсивъ
 листерами и лобы рѣсими ви листы выписы и по звы писати
 а иишнми съзномъ и лобы а приквспутти масть наврядъ сво
 писати тѣми лобы и а приквспутти масть богу втроцы бримо
 му на томъ и а в справе дивне бо фема бога и того права писаного
 и в оудѣтѣ мовенья и споровѣ и того несправе дають чти
 и мѣють бѣудъ записывати и радити сѣи и по вѣдѣи вѣрне и пра

Текст з Литовського статуту 1566 р.

Всі зазначені реформи збільшували політичну роль шляхти і сприяли встановленню шляхетської «демократії», органом якої був вальний сейм. Литовський статут 1566 р. узакопив політичне значення вального сейму, постановивши, що великий князь без сейму не має права сам установлювати ніяких державних уставів¹. Таким чином суб'єктом

¹ Одною з важливих постанов цього статуту було остаточне скасування всіх обмежень шляхетської земельної власності. Тепер не потрібний був дозвіл великого князя на відчуження отчини, а досить було повідомити про це або великого князя, або навіть місцевий земський суд; тепер можна було на свій розсуд розпоряджатись усім маєтком, а не самою тільки третьою частиною, як то встановлював перший статут. Але вислужені маєтки — вислуги і далі могли відчужуватись тільки за згодою великого князя; ці маєтки роздавались або за «ленним правом (з правом передачі спадкоємцям по чоловічій лінії), або доживотьем, або до воли и ласки нашео господарское». Другий статут ще вище оцінює особу шляхтича. Наприклад, за образу шляхтича простій людині відрізують язик; якщо щляхтича уб'ють

влади ставав весь «шляхетський народ» (так називала себе шляхта) в особі вального сейму, і Литовська держава, подібно до Польщі¹, перетворювалась у шляхетську республіку.

Енгельс характеризує дворянську демократію в Польщі як одну «з найгрубіших форм суспільства» і пояснює встановлення її недостатнім розвитком міст. У Німеччині XVI ст. — каже він — ця демократія була «уже неможлива», бо в Німеччині «існували тоді значні і могутні міста»². Шляхетська демократія придушувала міста і привела згодом до повного ослаблення королівської влади і розвитку політичної децентралізації.

Не зважаючи на зрівняння в правах з магнатами і на розширення загальношляхетських прав, шляхта була незадоволена своїм становищем, бо, поперше, магнати й після цього фактично займали пануюче становище в державі і, подруге, державні повинності шляхетства лишались у старих розмірах.

15. ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛЬЩЕЮ ПІДЛЯШШЯ, ВОЛИНИ, БРАЦЛАВЩИНИ І КИЇВЩИНИ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ (1569)

Підсилення експансії Польщі на Україну. З перетворенням Польщі в крупного експортера сільськогосподарської продукції в Західну Європу польська шляхта надзвичайно підсилила свої зазіхання на українські землі і все настирливіше добивалась інкорпорації Литви.

шляхтичі, то мав бути покараний тільки один з убивців, але якщо його вб'ють «прості хлопи», то вони всі повинні бути скарані на смерть (хоч не більше як 7) тощо.

¹ Перетворення Польщі в шляхетську республіку — «Річ Посполиту» (Res publica — буквально — «справа спільна») оформила вже конституція Радомського сейму 1505 р. Вона підтверджувала, що король не має права видавати ніяких законів без участі сейму, який складався з короля, сенату (колишній з'їзд панів — радників, подібний до литовської ради) і «посольської ізби», що складалась з представників шляхти, земських послів, які обирались повітовими шляхетськими сеймиками і грали головну роль. Разом з цим радомська конституція виключила участь у сеймі міських послів, за якими до цього визнавався в принципі доступ на сейм.

² Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, 1931, сс. 165—166.

Одночасно польська шляхта продовжувала просуватись на Підляшшя, Волинь та інші землі Литовської держави, набуваючи тут володіння за допомогою шлюбів, спадкування та іншими шляхами і одержуючи посади й маєтки від великих князів литовських і королів польських, не зважаючи на зобов'язання Казіміра від 1447 р.

Литовсько-руські феодалі протягом першої половини XVI ст. не раз виступали перед великими князями й королями з протестами, що «в Литві і Русі уряди і тиунства роздані ляхам», і вимагали припинити роздавання маєтків і посад польським феодалам у землях Литовської держави.

Зокрема волинські феодалі просили князя Сігізмунда-Августа в 1551 р., щоб «тым квалтом, наездкам, забойствам и заберањю земель и грабежом, которые ся от панов поляков деють, была справедливость учинена и конец слушный тому постановен». Проте всі ці протести не припиняли проникнення польської шляхти в межі Литовської держави.

Намагання польських панів захопити Україну і інкорпорувати Литву зустріло підтримку литовсько-руської шляхти, що добивалась шляхетських вольностей Польщі і обмеження диктатури магнатів. Литовсько-руська шляхта хотіла піднести свою політичну роль і одержати права шляхти польської щодо військової служби та інших державних повинностей.

Особливо прагнула вона полегшити свою військову повинність, яку відбувала в формі так званого «посполитого рушення» і яка вимагала від неї як матеріальних витрат, так і особистої участі. При цьому литовське законодавство призначало суворі карі за невиконання шляхтою військової служби: нез'явлення на війну тягло за собою відібрання маєтку.

Тим часом у Польщі в XVI ст. центр ваги військової сили переходить з посполитого рушення до найманих військ. При цьому польській шляхті вдалось звільнитись і від витрат по утриманню найманої армії, перекавши їх на короля через установлення на сеймі 1562—1563 рр. так званої «кварти», тобто $\frac{1}{4}$ доходів з державних маєтків; з цих доходів і видавалась платня жовнірам.

Крім того, самий тягар посполитого рушення в Польщі, якщо воно зрідка й збиралось, полегшувався польським

законодавством: наприклад, хоч кожний шляхтич мусив слугувати на свій кошт, але король повинен був давати йому винагороду за завдану шкоду і викуповувати полонених; у разі закордонного походу шляхта одержувала платню тощо.

Звичайно, польські порядки здавались литовсько-руській шляхті дуже привабливими, тим більше, що з 60-х років XVI ст. в зв'язку з напруженою війною Литви з Московською державою за Лівонію¹ і хронічними набігами татар військові мобілізації литовсько-руської шляхти стали дуже часті.

Проти приєднання українських земель до Польщі і інкорпорації Литви Польщею виступали литовсько-руські магнати, боячись, щоб це не поклато краю їх економічному й політичному пануванню в литовсько-руських землях.

Зокрема магнати дуже побоювались утратити величезні державні маєтки, віддані їм великими князями на тимчасове держання і в заставу за одержані від них величезні позики, бо польський сейм у 1566 р. постановив піддати «екзекуції» (примусовому поверненню в державну казну) всі державні маєтки, надані чи віддані в заставу королем з порушенням закону 1504 р. Закон цей давав право королю надавати і заставляти маєтки тільки на великому вальному сеймі з згоди сенату, і лише тоді, коли цього вимагала державна необхідність. Всі інші надання й застави визнавались недійсними і підлягаючими скасуванню.

Перспектива екзекуції, зважаючи на майбутнє об'єднання з Польщею, звичайно, дуже непокоїла литовсько-руських магнатів, далеко не певних у «правомірності» своїх володінь.

Крім того, опозиційне ставлення українських магнатів до об'єднання з Польщею зумовлювалось ще й тим, що більшість їх були князі. Між тим, польське законодавство, починаючи з Кошицького привілею 1374 р., обмежувало в правах осіб князівського походження: воно забороняло роздавати їм міста й замки не тільки у власність, а й у тимчасове держання.

¹ За договором між Литвою і Лівонією 31 серпня 1559 р. Орден перейшов під протекторат Литви. 28 листопада 1561 р. був складений акт, за яким Лівонія стала володінням Сігізмунда Августа. В 1566 р. відбулось приєднання Лівонії до Литви.

Були й ще деякі особливості польського державного права, неприйнятні для литовсько-руських і зокрема українських магнатів. Сеймова організація Литовської держави давала магнатам подвійне право участі в сеймах: поперше, через земських послів, яких вони обирали спільно з шляхтою на повітових сеймиках; подруге, безпосередньо і особисто, без ніяких виборів, на основі іменних запрошень на сейм від великого князя.

Об'єднання з Польщею мало позбавити їх особистої участі в сеймах, бо до складу польського сейму входили тільки виборні земські послы.

Нарешті, об'єднання з Польщею порушувало політичну роль магнатів як радників великого князя. В Литовській державі до складу великокнязівської ради входили не тільки вищі урядові особи, а й найкрупніші феодали, незалежно від того, чи займали вони якусь державну посаду, чи ні.

Польський сенат виключав цю останню категорію радників. Він складався з самих тільки урядових осіб (коронний маршалок, канцлер і підканцлер, коронний підскарбій, а також архієпископи, єпископи і каштеляни).

Виступаючи проти інкорпорації Литви, литовські магнати в той же час були дуже зацікавлені в унії з Польщею в формі союзу двох держав з збереженням політичної незалежності Литви.

Ця унія була необхідна литовським магнатам, поперше, для боротьби з Московською державою і, подруге, для боротьби з українськими й білоруськими магнатами. Останні, як відомо, тяжіли до Москви, але боялись зближення з нею — їх лякала опричнина і зміцнення самодержавства в Московській державі.

Люблінський сейм 1569 р. і захоплення Польщею Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Для переговорів про нову унію в 60-х роках XVI ст. був скликаний ряд польсько-литовських сеймів. Але через гострі розходження між польськими і литовськими магнатами щодо форми нової унії ці сейми кінчились нічим.

Нарешті, в січні 1659 р. відкрився спільний польсько-литовський сейм у м. Любліні. Литовсько-руські магнати вирішили зірвати сейм: вони почали роз'їжджатись з нього і закликати шляхту до війни з Польщею.

Після цього польська шляхта, що спиралась у своїх прагненнях на підтримку насамперед шляхти підляської й волинської, запропонувала королю і великому князеві Сігізмунду II Августу захопити Підляшшя і Волинь. В березні король опублікував універсал про приєднання Підляшшя і Волині до Польщі.

Маючи проти себе свою шляхту, литовські магнати змушені були послати послів на сейм для переговорів з поляками. Литовські послы, прибувши на сейм 5 квітня, просили сейм не відривати Підляшшя й Волині від Литовської держави і відкласти розв'язання питання про унію, але поляки їм у цьому відмовили. В той же час, щоб вплинути на литовсько-руських магнатів, польська шляхта оголосила 23 квітня посполите рушення для захоплення Підляшшя й Волині і запропонувала королю відібрати в волинських і підляських магнатів посади і маєтки.

Це вплинуло на магнатів Волині й Підляшшя. Вони почали повертатись на сейм, і 24 травня присягли Польщі, просячи тільки, щоб були забезпечені їхні права і щоб їх не ставили нижче польських католицьких магнатів. Серед прибулих на сейм були такі великі українські магнати, як князь Константин Острозький — воевода київський, князь Чарторийський — воевода волинський, князь Богуш Корецький — староста луцький, брацлавський і вінницький та ін.

Королівським привілеєм про приєднання Волині до Польщі волинські православні феодали зрівнювались у правах з польською католицькою шляхтою. Вони звільнялись від усіх литовських податків і поборів, від мит, від замкової, мостової й дорожньої повинностей, і повинні були платити тільки, як і польська шляхта, по два гроші з волоки.

За ними затверджувалось право судитись за Литовським статутом 1566 р., при умові погодження його права з загальношляхетським польським правом. Офіційною мовою на Волині лишалась руська, але застерігалось, що в міщанських справах королівські суди будуть користуватися мовою польською. Встановлювалось також, що посади на Волині і далі будуть роздаватись шляхті, яка живе тут.

Екзекуція щодо державних маєтків, здійснена в Польщі, на Волинь не поширювалась. Обмеження відносно князів у

Польщі також не поширювались на Волинь. Пани-радні Волині мали зайняти місця в коронній раді—сенаті, а послі, обрані на повітових сеймиках,—у польському коронному сеймі поруч з коронними послами. Щодо військової служби і податків на військові потреби волинські феодали мусили підлягати постановам коронних сеймів і т. д.

Далі, на сеймі було поставлене питання про приєднання Київщини й Брацлавщини. Брацлавські магнати, що прибули на сейм на чолі з кн. Романом Сангушком, присягли короні. Після цього приєднання Київщини почали добиватись самі волинські й брацлавські українські магнати, що мали на Київщині свої маєтки і займали там різні посади. 5 червня 1569 р. був виданий акт про приєднання Київщини до Польщі.

Люблінська унія. Щоб уникнути дальшого загострення відносин з литовськими магнатами, поляки пішли на угоду з ними. 1 липня 1569 р. в м. Любліні була укладена нова польсько-литовська унія, за якою обидві держави об'єднувались в одну Річ Посполиту, що повинна була мати спільного голову, обраного на спільному сеймі в Польщі; рада і сейми мали бути спільні для Литви і Польщі; договори і дипломатичні зносини з іншими державами визнавались спільною справою Литви і Польщі; заводилась одноманітна монета; поляки діставали право володіти маєтками в Литві, а литовці—в Польщі.

Але інкорпорації Литви до Польщі і тепер не сталося. Литовське князівство зберігало автономію. В Литві лишались уряди, закони, суди, які були й до того (федерація двох держав). В складі Литовського князівства лишались власно литовські і білоруські землі, а також частина української території, що належала до Пінщини й Берестейщини¹.

Таким чином під владою Польщі опинилась майже вся Україна. Поза межами Польщі лишались тільки ті території її, що були під владою Угорщини (Закарпатська Україна) і Молдавії (Буковина), частини Берестейщини і Пінщини, що лишались у складі Литовського князівства, і Чернігівщина, яка належала Московській державі.

¹ Як відомо, Пінщина етнографічно є українсько-білоруською територією. Це ж стосується і до Берестейщини, що становила колись частину Підляштя.

Адміністративно українські землі в складі Польсько-Литовської держави входили у 8 воєводств: 1) Руське (Галичина), що складалась з 5 земель — Львівської, Галицької, Перемиської, Сяноцької і Холмської; 2) Підляське — з трьох земель: Мельницької, Більської і Дорогичинської; 3) Белзьке — з трьох повітів: Бузького, Городельського й Грабо-вещького; 4) Волинське — також з трьох повітів: Володимирського, Луцького й Кременецького; 5) Берестейське — з повітів Берестейського і Пінського; 6) Подільське — з повітів Кам'янецького, Червоногородського й Летичівського; 7) Брацлавське — з повітів Брацлавського і Вінницького і 8) Київське — з повітів Київського, Овруцького і Житомирського.

З Люблінською унією починається новий період в історії України — період панування польських панів над більшою частиною України. Польські пани із зброєю в руках почали просуватись вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами й містами, будували численні земки і укріплення — опорні пункти грабежу і експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірів гноблення селян, намагались обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижачьки нищили природні багатства України. На протязі останньої третини XVI і особливо першої половини XVII ст. гноблення українського народу польськими панами надзвичайно посилювалось. Проте поглинути Україну Польщі не вдалось.

З кінця XVI ст. на Україні вибухає ряд великих селянсько-козацьких повстань проти польського панського іга. Польські пани, спираючись на свої збройні сили, на наймані німецькі й угорські війська, жорстоко придушували ці повстання. Але з кожним десятиліттям ставало все ясніше, що сила опору українського народу зростає, що він боротиметься до переможного кінця. Нарешті, в 1648 р. на Україні вибухло найбільше повстання, що набрало характеру загальної визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі. В наслідок цієї війни влада Польщі над Україною була знищена.

В 1654 р. Україна приєдналась до Росії, що сприяло змінненню багатовікового історичного зв'язку двох великих братерських народів.

VII

Культура України в XIV, XV і в першій половині XVI ст.

16. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В XIV, XV І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Протягом XIV, XV і аж до середини XVI ст. культурне життя України змінилось мало. Як і в попередню епоху, основним ідеологічним фактором культури в той час була релігія, а пануючою формою останньої — православ'я, центром якого була Візантія. Тому різні види культури — мова, література, мистецтво України продовжували перебувати під візантійським впливом, який здебільшого йшов на Україну через південно-слов'янські країни і якого не знищили ні татарське іго, ні польсько-литовське панування.

Але порівнюючи з попередньою епохою церковно-візантійський вплив на культуру України XIV, XV і першої половини XVI ст. до деякої міри зменшується. Це зумовлювалось, поперше, ослабленням зв'язків України з Візантією і занепадом самого Константинополя¹ і, подруге, занепадом політичних і церковно-культурних центрів України, зокрема Києва.

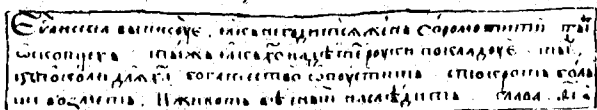
Одночасно, в наслідок росту зв'язків з Заходом, у культурі України зростав вплив останнього. Культурний рух на Заході, що ставав з 1450 р. «все дужчим, все загальнішим»², найбільше відбивався на Західній Україні. Треба відзначити, що і візантійська культура, продовжуючи впливати на культуру України, перебувала в цей період під великими впливом Заходу і переживала значні зміни.

¹ Після занепаду Константинополя головним центром візантійської культури став Афон.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, с. 449.

Характерною рисою розвитку культури України в XIV, XV і в першій половині XVI ст. є також сповільнений темп цього розвитку. Як відомо, до XIII ст. культура Русі багато в чому не поступалася перед культурою Західної Європи і стояла значно вище культури Польщі того періоду. Сама Польща зазнавала впливу візантійсько-руської культури.

ГІДЕНІ.

Евангеліа восточное. писана готическимъ шрифтомъ. Сорок и шестіи главъ.
Въсвѣтъ готическимъ шрифтомъ. Сорок и шестіи главъ.
Иже въ готическомъ шрифтомъ. Сорок и шестіи главъ.
Иже въ готическомъ шрифтомъ. Сорок и шестіи главъ.

ГДА ДОКОНАЛИСТОУ КЪІ.
ВЫШОМЪ З ГІЛІЕН. ІІ
ПРИШОМЪ ВЪ УКРАІННІ
НАУДЕНСКІА. ПОСВОНУСТО
РОМЪ ІОДАНІА. ІІ ЗАННІЦЬ ІІ

Текст Пересопницького євангелія (зменшено).

Але з часу занепаду Києва і Візантії і завоювання Русі татарами, з одного боку, а також піднесення Заходу — з другого, Польща підпадає під вплив останнього. Однак культура України в XIII — XIV і навіть у XV ст. мало в чому поступалася перед Польщею, а в деяких галузях, як, наприклад, у живопису й архітектурі, стояла вище останньої.

Навіть на початку XVI ст. Польща, що з культурного погляду становила по суті задвірки Західної Європи, зовсім мало могла цікавити культурних діячів України того часу.

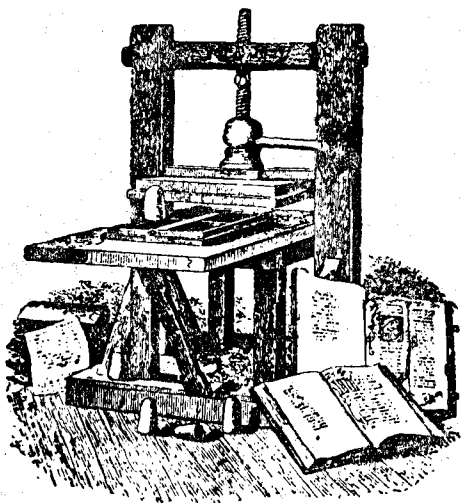
Західний вплив ішов на Україну насамперед безпосередньо з Західної Європи в наслідок росту економічних зв'язків України з останньою і пожвавлення політичних зносин Литовської держави з центральною Європою, зокрема з Чехією, що з культурного погляду стояла вище інших слов'янських країн. Про безпосередній вплив Заходу свід-

Мініатюра і орнамент з Пересопницького євангелія
(зменшено).

чать також факти навчання руських — українських і білоруських студентів у Західній Європі.

В цілому вплив Польщі на розвиток культури українського народу був негативний. Захопивши західноукраїнські землі, Польща підсилено намагалась викоренити місцеву культуру і силою накидала українському населенню чужу йому польсько-шляхетську, латино-католицьку культуру.

Друкарський верстат перших часів книгодруку.

Панування Польщі в західноукраїнських землях і було одною з головних причин сповільненого розвитку культури України в той період.

Литовське панування також, хоч і в меншій мірі, затримувало розвиток культури України. Але Литва з культурного погляду і в цей період стояла нижче, ніж Білорусія й Україна, які ще довго виявляли на неї великий вплив.

Значно впливали на культуру України в XIV, XV і в першій половині XVI ст. споріднені білоруські і великоруські землі, а також Болгарія, Сербія і Молдавія, культура яких розвивалась на церковно-візантійських основах.

Характеризуючи умови, в яких розвивалась культура України в цей період, треба підкреслити, що спустошливі напади на Україну Туреччини і Кримського ханства, які почались у XV ст., надзвичайно несприятливо відбивались на

її культурному розвитку. Зокрема в результаті цих нападів загинуло багато культурних цінностей — пам'ятників архітектури, творів живопису, збірок рукописів, і це перешкоджає встановити більш-менш повно картину культурного стану України в цей період.

17. МОВА

Офіційно-канцелярською мовою в Литовській державі в XV — XVI ст. лишалась мова «руська». В основі своїй це була, як ми вже говорили, церковно-слов'янська мова, значно ускладнена домішкою народнорозмовних елементів мов білоруської і української. Лише небагато актів, видаваних від імени великого князя, писались мовою латинською. Державне значення «руської» мови в Литві підтверджувалось законодавством. У Литовському Статуті 1566 р., написаному також «руською» мовою, вказується, що «писар земский маеть по-руску литерами и словы рускими вси листы и позвы писати, а не иным языком и словы».

Пануюче становище «руської» мови в Литві відбилось у віршах Яна Казіміра Пашкевича (початок XVII ст.):

«Полска квітнет Лациною,
Литва квітнет Русчиною,
Без той в Польще не пребудешь,
Без сей в Литве блазнем будешь»¹.

Інше місце займала «руська» мова в західноукраїнських землях, захоплених Польщею. В другій половині XIV і особливо на початку XV ст. офіційною мовою на Західній Україні стає переважно мова латинська. Згодом «руська» мова майже зовсім виходить тут з офіційного вжитку.

Розвиток української мови в XIV — XV ст. робить крок уперед. В XIII — XIV ст. в основному вже оформились найхарактерніші особливості української мови в її найрозвиненіших діалектах. В наступні століття серед частини української шляхти і міщанства починає рости тенденція, хоч ще й дуже слаба, до створення своєї літературної національної

¹ Латинню процвітає Польща, руською мовою Литва; без першої в Польщі не проживеш, без другої в Литві дурнем будеш.

мови, що виявилась у спробах перекладу книг священного писання на мову, більш-менш близьку до української народної.

Найцікавішим перекладом священного писання з церковно-слов'янської мови на близьку до української народно-розмовної є так зване Пересопницьке євангеліє. Переклад цей зробив архімандрит Пересопницького монастиря (на Волині) Григорій на кошти княгині Заславської в 1556—1561 рр. Книга,—говориться в Післяслові до цього євангелія,—«перекладена из языка болгарского на мову рускую, то для лепшого вырозумленя люду христіанского посполи-того». Пересопницьке євангеліє цікаве також багатством і різноманітністю свого орнаменту в стилі ренесанс.

Виникнення тенденції закріпити народну мову в літературі свідчить про те, що в цей період не тільки завершилось утворення української народності, яка зародилась ще в епоху розпаду родоплемінних зв'язків і створення зв'язків територіально-феодальних, а й почався процес перетворення народності в націю.

Цей процес був зумовлений зародженням товарно-грошових відносин і ростом обміну між землями України. Але національних зв'язків у власному розумінні слова ще не існувало, бо обмін між землями і товарний обіг лишались обмеженими: продовжували панувати невеликі місцеві ринки, не концентровані в один.

З цього погляду Україна в XV—XVI ст. перебувала на тому ж етапі історичного розвитку, що й Великоросія. «... про національні зв'язки у власному розумінні слова,—писав Ленін,—навряд чи можна було говорити в той час (XV—XVI ст.—К. Г.): держава (Московська.—К. Г.) розпалась на окремі землі, почасти навіть князівства, що зберігали живі сліди колишньої автономії, особливості в управлінні, іноді свої окремі війська (місцеві бояри ходили на війну з своїми полками), окремі митні кордони і т. д.»¹.

18. ОСВІТА

Письменність і знання на Україні в XIV, XV і в першій половині XVI ст. лишались надзвичайно рідким явищем. Не тільки трудящі маси були темні, забиті й неписьменні,

¹ Ленін, Сочинения, т. I, с. 73.

а й феодали здебільшого були неписьменні і неосвічені. Навіть польський король Ягайло був зовсім неписьменний.

Про школи на Україні в XIV—XV ст. даних не збереглося. Вони, очевидно, як і раніш, існували при єпископських кафедрах, церквах і монастирях. Про характер шкільної науки в XV ст. можна скласти деяке уявлення на основі

Доктор Франциск Скорина (з його біблії).

пізніших даних. Вона мала церковний характер і зводилась головним чином до того, щоб навчити учня молитви, читати церковно-слов'янське письмо, а також писати. Головним підручником був псалтир.

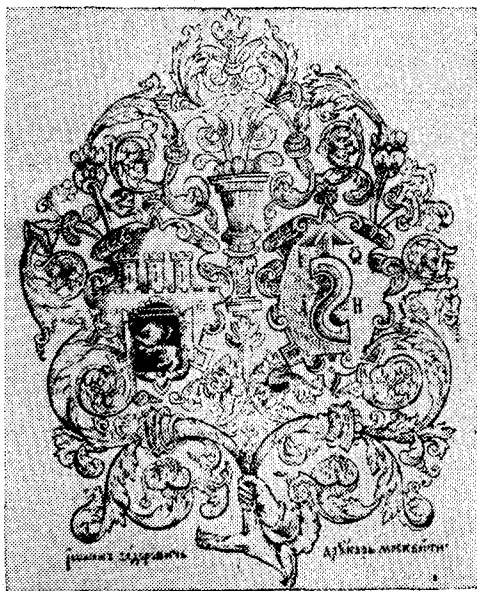
Лише небагато представників феодальної знаті діставали освіту за кордоном, зокрема в Краковській академії і в Празькому університеті. Зустрічались руські студенти також у Сорбоні та інших містах. В 1482 р. ректором університету в Болоньї був руський.

Книг на Україні до другої половини XVI ст. не друкували. Перша слов'яно-руська друкарня в межах Литовської

держави була заснована в Вільні в 1520-х рр. доктором Франціском Скориною, що походив з білоруської купецької родини м. Полоцька.

До заснування віленської друкарні Скорина друкував книжки в Празі. Там він видав у 1517 р. псалтир церковнослов'янською мовою, а в 1518 і 1519 рр. частину біблії, а

Герб першого друкаря Івана Фьодорова. З „Апостола“ львівського видання 1574 р. (перша друкована книга на Україні).

саме — окремі старозавітні книги в перекладі на народну «руську мову».

У віленській друкарні Скорина надрукував у 1525 р. Апостол і молитвеник. Діяльність Скорини мала значення і для України, де його видання були поширені.

Основоположником друкування книг на Україні був московський друкар Іван Фьодоров, що відкрив в 1573 р. у Львові першу друкарню на Україні.

19. ЛІТЕРАТУРА

Література України в цей період ґрунтувалась на літературі Київської Русі, що була доповнена новими перекладними і почасти оригінальними творами як місцевими, так і з інших земель — з Білорусії, з земель великоруських, з Болгарії, Сербії, а також з Молдавії, де в цей час панували греко-православна релігія і слов'янська писемність.

Описи бібліотек з середини XVI ст., зокрема опис бібліотеки Супрасльського монастиря, показують, що серед книг того часу переважали церковно-богослужебні (євангелія, апостоли, псалтирі, молитвеники тощо), окремі старозавітні книги (біблії в цілому до XVI ст. не було), тлумачення священного писання, патерики, житія, апокрифи (поширена повість про Варлаама і Іосафата та ін.), канонічні книги (Номоканон та ін.), збірники слів (Івана Златоустого, Маргарит, Ізмарагд, «Златая Цепь» та ін.) і поучень (Гр. Богослова, Василя Великого та ін.)¹.

Серед оригінальних творів головне місце займали «Киево-Печерський Патерик» і «Хождение Даниила». Початий у XIII ст., Киево-Печерський Патерик пізніше доповнювався новими житіями. В XV ст. з'явилося кілька редакцій «Патерики» — одна Арсеньева (1406), складена для тверського єпископа Арсенія, і дві Касіянових (1460 і 1462), складені за вказівкою уставника Печерського монастиря Касіяна. Особливою популярністю користувалось «Хождение Даниила», що з'явилося ще в XII ст. З численних списків його (близько 100) найдавніші належать до XV ст.

Як церковні письменники в XV ст. відомі київські митрополити Кипріян (родом з болгарської боярської родини Цамблаків), Фотій (морейський грек) і Григорій Цамблак (племінник Кипріяна.) Кипріян є автором «Житія» митрополита Петра. Фотієві належить багато проповідей і поучень, але літературна вартість їх невелика. Григорій Цамблак до появи

¹ Переважання церковно-богослужебної літератури бачимо і в опису бібліотеки Киево-Печерського монастиря 1554 р., де після перерахування церковно-богослужебної літератури сказано: «а опрочь тых вышейописанных книг и иных к тому книг посполитых (не церковных) полтретьдцать».

в Литовсько-Руській державі жив у Молдавії, куди був відправлений константинопольським патріархом з церковно-дипломатичною місією.

В Молдавії Цамблак здобув популярність своїми творами як богослав-проповідник.

За час своєї діяльності як київського митрополита Цамблак також написав кілька проповідей і панегіричних творів. Останні присвячені Кипріянові (надгробне слово), патріархові Євфимію, папі римському Мартину (привітання в латинському перекладі на Констанцькому церковному соборі в 1418 р.) і учасникам того ж собору (похвальне слово в латинському перекладі).

Написав він також сповідання віри, виголошене ним у момент посвячення в київські митрополити. Не зважаючи на свої риторичні достоїнства, твори Цамблака не були поширені на Україні і в Білорусії.

Особливе місце серед оригінальної літератури XIV, XV і першої половини XVI ст. займають літописи — так звані Короткий київський і Литовсько-руський літописи.

Короткий київський літопис охоплює події 862 — 1500 рр. з доповненнями 1515 і 1543 рр. Для складання його автор використав такі літописи: Лаврентіївський (до 1240 р.), Смоленський (1240 — 1491), Новгородський (1413 — 1461) і Литовсько-руський (з 1377 р.). Найбільше значення має остання частина літопису, де розповідається про події на Україні — на Волині і на Київщині (напад татар та ін.). Автор цієї частини літопису — сучасник і, очевидно, особа духовна, про що свідчать часті згадки про церковні справи тощо.

Литовсько-руський літопис можна поділити на дві редакції — коротку і широку. Коротка редакція починає історію Литви з часу після смерті Ольгерда (з реестром синів Гедіміна) і кінчається 1445 — 1446 рр. Широка редакція подає перед цим періодом оповідання про давню історію Литви і доводить виклад до 1505 р. Найхарактернішою ідеологічною рисою Литовсько-руського літопису є негативне ставлення до Польщі і відстоювання інтересів литовсько-руської державності.

З історичних перекладних творів називаються історичні біблійські книги, «Пленение Иерусалимское», «Палея», Хро-

ніка Манасії; з природничо-географічних — «Христианская топография» Козьми Індікоплова.

Твори західноєвропейської літератури представлені в літературі України до другої половини XVI ст. в незначній кількості (повісті — «О трех королях», «Книга о Таудале рицери», «О витезях с книг сербских, а звлаща о славном рыцеры Трысчане, о Анцалоте и о Бове и о інших многих витезях добрых» та ін.).

Народна творчість, як і раніш, виявлялась у цей період головним чином у формі пісні. В одній чеській граматиці 1571 р., наприклад, вміщена українська пісня, що з'явилась, очевидно, в XV ст.

До цього ж періоду належить виникнення нового жанру української народної поезії — дум, давніші з яких розповідають про турецько-татарський полон і втечу з нього, а пізніші — про боротьбу українського народу з польськими панами.

20. МИСТЕЦТВО

Мистецтво на Україні в XIV—XV і в першій половині XVI ст. продовжувало в основному церковне, русько-візантійське мистецтво попередньої епохи. Найпомітніше виявлялось це в живопису, хоч у той же час вплив західноєвропейських країн, зокрема Італії, на цю галузь мистецтва ставав усе помітнішим.

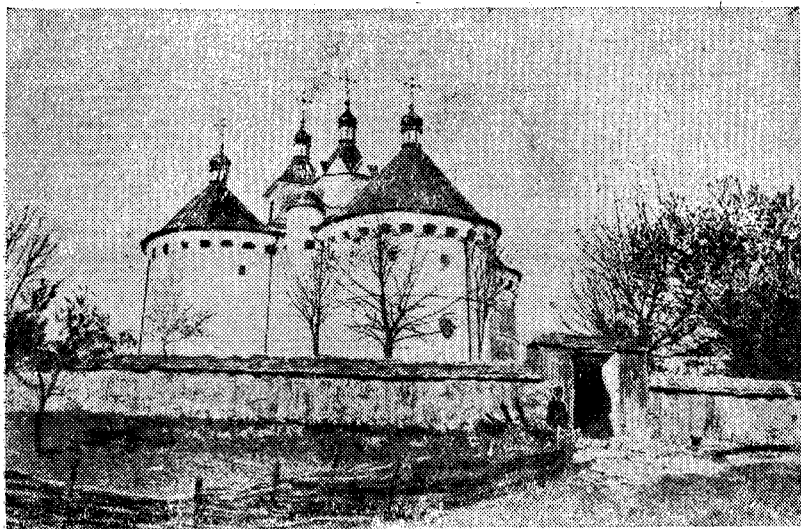
Церковний живопис на Україні і в Білорусії був розвинутий досить високо. Відомі розписи костьолів навіть у Польщі, зроблені українськими й білоруськими живописцями на замовлення польських королів. На розвиток іконного живопису в Білорусії й на Україні значно впливав московський живопис, який стояв на досить високому рівні.

Головними архітектурними витворами цієї епохи були церкви і замки. Церковне будівництво використовувало візантійські форми церков, що збереглись від давніх часів, і запозичало нові форми на Афоні і в Молдавії. Певною мірою впливав на кам'яне будівництво, особливо на Західній Україні, також західноєвропейський готичний стиль, а з XVI ст. — ренесанс.

Як і церкви, замки здебільшого були дерев'яні, хоч у цей період на Україні, особливо на Поділлі, з'являється і багато

замків кам'яних. Найбільші кам'яні замки були в Луцьку, Львові, Кам'янець-Подільську, Острозі. Замкового характеру надавали навіть церквам (наприклад, церква-замок у с. Сутківцях на Поділлі).

Дерев'яний замок являв собою часто розширений тип жилого двору і складався з дубових або соснових стін. Стіни

Церква-замок у Сутківцях.

обмазувались глиною. Іноді ці замки будувалися в дві стіни, між якими набивали глину. По кутках замку містились «вежі», тобто башти.

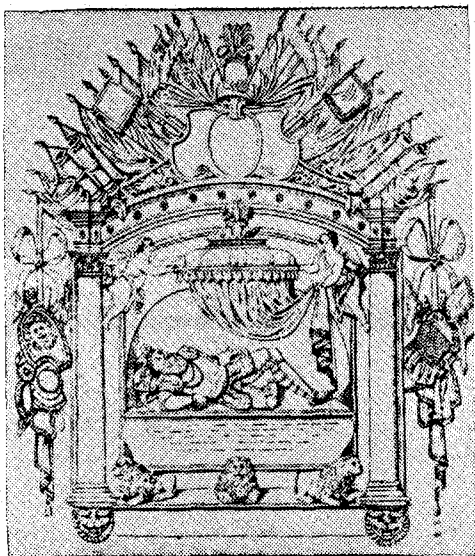
Дерев'яний був і київський замок, збудований литовськими князями на горі Киселівці і який називався «Литовським замком». В 1482 р. замок цей був цілком зруйнований ханом Менглі-Гіреєм.

Новий замок був збудований тільки в першому десятилітті XVI ст. Будували його «добродеревці зверху», тобто жителі київського Полісся, відомі як добрі теслярі. Стіни замку були зрублені з дерева і укріплені стовпами. На стінах виступали 15 шестикутних триповерхових башт, при чому на кожному поверсі була бійниця.

З нечисленних творів скульптури того часу, що збереглись, найвидатнішим є монумент кн. Константина Остро-

зького в головній церкві Києво-Печерської лаври, який визнають зразком ренесансу. Крім монументів і надгробних плит, зразки різьби на мармурі від того часу не збереглись.

Ювелірне мистецтво, що розвинулось на Україні під впли-

Монумент князя Константина Івановича Острозького в головній церкві Києво-Печерського монастиря.

вом Візантії, в XV — XVI ст., зазнавало великого західного і східного впливу.

* * *

Таким чином культурний розвиток України в XIV, XV і в першій половині XVI ст., не зважаючи на всі несприятливі умови, не припинився, хоч темп його і був сповільнений. Україна, перебуваючи під різними впливами, створювала свою оригінальну культуру, найтісніше зв'язану з культурами Білорусії і Великої Росії. Ця культура стала вихідним моментом дальшого культурного розвитку України в другій половині XVI і в першій половині XVII ст., коли в зв'язку з боротьбою проти наступу шляхетської Польщі на Україні підсилюється культурний рух.

ХРОНОЛОГІЯ

- 1293—1316 (приблизно)** Князь Вітен у Литві.
- 1301—1308 (приблизно)** Князь Юрій Львович у Галицько-Волинському князівстві.
- 1308—1323 (приблизно)** Князі Андрій і Лев Юрійовичі в Галицько-Волинському князівстві.
- 1308—1342** Король Карл-Роберт в Угорщині.
- XIV ст. (початок)** Приєднання до Литви Турово-Пінської землі.
- XIV ст. (початок)** Приєднання Литвою північно-західної Київщини («землі Деревської»).
- 1316—1341** Князь Гедімін у Литві.
- 1323—1340** Князь Юрій-Болеслав у Галицько-Волинському князівстві.
- XIV ст. (перша чверть)** Захоплення Литвою Підляшшя.
- 1328—1341** Іван I Данилович Калита — великий князь московський.
- 1333—1370** Король Казімір III у Польщі.
- 1339** Одержання м. Сяноком (Галичина) магдебурзького права.
- 1340** Отруєння галицько-волинського князя Юрія-Болеслава боярами; перехід Галичини і Волині під зверхність Литви.
- 1340—1349** Боярин Дмитро Дедько — «управитель землі Руської» (Галичина).
- 1340—1385** Князювання литовського князя Любарта (сина Гедіміна) на Волині.
- 1340** Польсько-угорське вторгнення в Галичину.
- 1340—1377 (з перервами)** Боротьба Польщі і Литви за Галичину і Волинь.
- 1341—1353** Семен Іванович Гордий — великий князь московський.
- 1342—1382** Король Людовік в Угорщині (з 1370 р. по 1382 р. займав і польський престол).
- 1345—1377** Князь Ольгерд у Литві.
- 1349** Захоплення Галичини польським королем Казіміром III.
- 1350** Договір між польським королем Казіміром III і угорським королем Людовіком про «Руське королівство» — Галичину (Галичина залишається в довічному володінні Казіміра, але при умові: якщо Казімір помре, не залишивши синів, тоді Польща з «Руссю» (Галичиною) перейде під владу Людовіка; якщо ж у Казіміра залишиться син, тоді Польща відступить Галичину Угорщині за викуп).
- XIV ст. (друга половина).** Одержання м. Львовом Магдебурзького права.

- 1352 Пропозиція папи римського Климента VI польським єпископам оголосити «хрестовий похід» проти литовців, руських і татар.
- 1353—1359 Іван II Іванович Красний — великий князь московський.
- 1357—58 (приблизно) Захоплення Чернігово-Сіверської землі Литвою.
- 1359—1389 Дмитрій Іванович Донської — великий князь московський.
- XIV ст. (друга половина) Перші певні звістки про водяні млини на Україні (Перемищина, Поділля).
- 1363 (приблизно) Війна литовського князя Ольгерда проти татар і приєднання до Литви Поділля і Київщини з Переяславщиною.
- 1368 Напад литовського князя Ольгерда на Московське князівство.
- 1370 Повстання проти польсько-католицького панування в Галичині.
- 1372 Надання королем угорським і польським Людовіком Галичини в лен Владіславу кн. Опольському.
- 1374 Одержання містом Кам'янець-Подільським магдебурзького права
- 1377 Захоплення Польщею і Угорщиною західної Волині (Холм і Белз)
- 1377—1392 Ягайло Ольгердович — великий князь литовський.
- 1378 Перетворення Галичини в провінцію Угорщини.
- 1380 Куліківська битва. Розгром хана Золотої Орди Мамаєв московським князем Дмитрієм Івановичем.
- 1381—1382 Боротьба між князями Ягайлом і Кейстутом у Литві.
- 1382 Повстання проти іноземців-католиків у Галичині.
- 1383—1384 Посилення агресії німецьких рицарів проти Литви.
- 1385—1386 Кревська унія Литви з Польщею (1385). Хрещення в католицизм і шлюб литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою; коронація Ягайла на польського короля (1386).
- 1386—1434 Ягайло (Владіслав) — король Польщі.
- 1386 Виступ князів Андрія полоцького і Святослава смоленського проти Ягайла.
- XIV ст. (друга половина) Перші згадки про ремісничі цехи на Україні (цехова грамота для перемиських шевців 1386 р.).
- 1386—1388 Відібрання польським королем Ягайлом від литовсько-руських удільних князів присяжних грамот.
- 1386 Перевід польським королем Ягайлом кн. Острозького (васала володимиро-волинського князя Федора Любартовича) в безпосередню залежність від Польщі.
- 1386—1387 Відібрання польським королем Ягайлом Луцької землі від володимиро-волинського князя Федора Любартовича і надання її князеві Вітовту Кейстутовичу.
- 1387 Привілей Ягайла литовським боярам-католикам.
- 1387 Розпорядження Ягайла про те, щоб усі литовці переходили в католицизм; заборона охрещеним у католицизм литовцям одружуватись з православними; припис православним, які одружувались з литовцями-католиками, переходити в католицизм під загрозою тілесної кари; звільнення маєтків католицького духовництва в Литві від усіх державних повинностей і від загального суду.
- 1387 Боротьба Польщі з Угорщиною за Галичину. Остаточне захоплення Польщею Галичини (з Холмом і Белзом).

- 1388** Призначення польським королем Ягайлом польських намісників у Вільно
- 1389** Спроба князя Вітовта Кейстутовича захопити Вільно.
- XIV ст. (80—90 рр.)** Підкорення турками Сербії і Болгарії.
- 1390—1392** Повстання в Литовській державі на чолі з князем Вітовтом проти польського короля Ягайла і Польщі.
- 1390** Одержання магдебурзького права м. Берестям.
- 1392** Островська угода між Ягайлом і Вітовтом (визнання Вітовта довічним великим князем литовським на основі васальної залежності від Польщі).
- 1392—1430** Князування Вітовта в Литві.
- 1392—1394** Повстання князів на Україні і в Білорусії проти Вітовта. Ліквідація Вітовтом удільних князівств на Україні (Новгород-Сіверського, Володимирського (Волинь), Подільського і Київського).
- 1395** Поразка хана Золотої Орди Тохтамиша монгольським завойовником Тамерланом; втеча Тохтамиша в Литву.
- 1395** Захоплення Смоленська Литвою.
- 1396—1397** Похід литовського князя Вітовта і Тохтамиша в Крим.
- 1398** Похід литовського князя Вітовта проти татар і підкорення ним земель по нижній течії Дніпра.
- 1398** Складення договору литовським князем Вітовтом з німецькими рицарями в Саліні.
- 1398** Надання литовським князем Вітовтом князю Свідригайлу Новгород-Сіверська і східного Поділля.
- 1399** Битва князя Вітовта з татарами на Ворсклі. Поразка Вітовта.
- 1401** Віленська унія Литви з Польщею.
- 1405** Остаточне захоплення Смоленська Литвою.
- 1406—1407—1408** Боротьба між литовським князем Вітовтом і московським князем Василем Дмитровичем за Псков і Новгород.
- 1408** Перехід частини чернігово-сіверських князів і бояр на чолі з Свідригайлом Ольгердовичем спід влади Литви під владу московського князя Василя Дмитровича.
- 1410** Розгром німецьких рицарів під Грюнвальдом.
- XV (початок)** Підкорення Валахії Туреччиною.
- 1413** Городельська унія Литви з Польщею. Привілей литовсько-католицьким боярам.
- 1416** Напад татар на чолі з Едігеєм на Київ.
- 1418** Констанцький собор.
- 1419—1436** Гусситські війни.
- 1422—1427** Походи в Чехію литовського князя Сігізмунда Корибутовича (як намісника великого литовського князя Вітовта, який прийняв на пропозицію гусситів чеську корону).
- 1423** Грамота польського короля Ягайла львівському католицькому архієпископові про надання йому права карати всіх противників католицизму.
- 1425** Перший реєстр ремісничих цехів у Львові.

- XV (перша чверть)** Заснування литовським князем Вітовтом католицьких єпископств на Волині і Поділлі (Володимир, Луцьк, Кам'янець-Подільськ).
- 1428 Приєднання Вітовтом Володимирського католицького єпископства до Луцького і надання останньому маєтків.
- 1429 З'їзд у Луцьку.
- 1429 Одержання магдебурзького права м. Дорогичиним.
- 1430 Одержання магдебурзького права м. Більськом.
- 1430 З'їзд у Вільні.
- 1430 Смерть литовського князя Вітовта.
- 1430—32 Князювання Свідригайла в Литві.
- 1430 Захоплення Пбльшею Поділля. Початок повстання проти польських панів на Україні.
- 1431 Польське вторгнення на Волинь; війна Свідригайла з Польшею; повстання проти польських панів на Україні (Волинь, Поділля, Галичина).
- 1432 Одержання магдебурзького права Луцьком.
- 1432 Виступ (змова) литовських панів проти Свідригайла і проголошення великим князем литовським Сігізмунда Кейстutowича.
- 1432—1440 Князювання Сігізмунда Кейстutowича в Литві.
- 1432 Поновлення унії Литви з Польщею; привілей польського короля Ягайла про зрівняння частини руських феодалів з литовцями-католиками в особистих і майнових правах і в відбуванні державних повинностей.
- 1432 Привілей Ягайла Луцькій землі про зрівняння в правах місцевих феодалів з шляхтою корони польської.
- 1432—1438 Війна Свідригайла і Сігізмунда. Боротьба на Україні проти Литви і Польщі.
- 1434 Привілей великого князя литовського Сігізмунда Кейстutowича про зрівняння частини руських феодалів в особистих і майнових правах і в відбуванні державних повинностей з литовцями-католиками і про розширення прав і вольностей литовсько-руських феодалів.
- 1434 Привілей польського короля Владіслава III про зрівняння шляхти Галичини і Поділля в правах з шляхтою польською.
- 1435 Заведення в Галичині й на Поділлі адміністрації і судівництва на польський лад.
- 1435 Постанова галицької шляхти про обмеження виходу селян (регулювання виходу на польський зразок).
- 1435 Поразка Свідригайла Сігізмундом біля Вількомира.
- 1439 Проголошення митрополитом київським і московським Ісидором на Флорентійському церковному соборі унії православної церкви з римсько-католицькою.
- 1440 Вбивство великого литовського князя Сігізмунда Кейстutowича литовсько-руською знаттю.
- 1440 Проголошення литовськими панами Казіміра Ягайловича великим князем; повстання проти литовських панів і Казіміра в руських землях Литовської держави.

- 1440—1492 Князювання Казіміра в Литві.
- 1440—1452 Князь Свідригайло на Волині.
- 1441—1455 Князь Олелько Володимирович у Києві.
- 1443—1444 Війна між Литвою і Польщею за Підляшшя і повернення Підляшшя до Литви.
- 1444 Одержання магдебурзького права Житомиром.
- 1445 Обрання великого князя литовського Казіміра польським королем.
- 1447 Загальноземський шляхетський привілей литовського князя Казіміра (звільнення шляхти від державних повинностей — серебщини та ін., обмеження виходу селян, закріплення за феодалами права вотчинного суду та ін.).
- 1448 Одержання магдебурзького права Смотричем, Хмельником і Червоногородом.
- 1452 Остаточна ліквідація Волинського князівства (після смерті Свідригайла) і перетворення Волині в провінцію Литви.
- XV ст. (середина) Перші відомості про рудні на Україні (біля Володимира на Волині).
- XV ст. (друга половина) Одержання магдебурзького права Володимиром.
- 1453 Захоплення турками Константинополя.
- 1455—1470 Князювання Семена Олельковича в Києві.
- 1462—1505 Великий князь московський Іван III Васильович. Створення Російської (великоруської) національної держави.
- 1463 Перша звістка про церковне братство у Львові.
- 1466 Торунський мир між Польщею і Орденем.
- 1468 Судебник Казіміра Ягайловича.
- 1471 Остаточна ліквідація Київського князівства (після смерті київського князя Семена Олельковича), Призначення литовським князем Казіміром Ягайловичем у Київ як намісника литовського пана Мартина Гаштольда. Боротьба київського населення проти Мартина Гаштольда і захоплення останнім Києва.
- 1475 Захоплення турками Кафи.
- 1477 Постанова шляхти Холмської землі про обмеження виходу селян (селянин може вийти з маєтка свого пана, лише посадивши на свій лан іншого селянина, рівного йому щодо заможності, або продавши свій ґрунт іншому селянинові з дозволу пана) і про те, що кожний селянин повинен відбувати своєму панові одну денну панщину щотижня.
- 1478—1515 Хан Менглі-Гірей у Криму.
- 1478 Перехід Кримського ханства в васальну залежність до Туреччини.
- 1478 Приєднання Новгород до Московської держави.
- 1480 Звільнення Московської держави від татарського іґа.
- 1481 Заборона литовського князя Казіміра Ягайловича православним будувати і ремонтувати церкви.
- 1481 Змова руських князів на чолі з Михайлом Олельковичем проти короля польського і великого князя литовського Казіміра.
- 1482 Спустошення Києва кримським ханом Менглі-Гіреєм.
- XV ст. (остання чверть) Захоплення Менглі-Гіреєм Дашева, Хаджібея

та ін. замків і зайняття Ногайською ордою степів узбережжя Чорного моря.

1485 Приєднання Твері до Московської держави.

1485—1490 Напади татар на Україну.

1490 Селянське повстання на чолі з Мухом у Галичині.

1492 Відкриття Америки Колумбом.

1492—1506 Князь Олександр Казімірович у Литві (з 1501 р. Олександр і король польський).

1492 Перша певна згадка в джерелах про українських козаків.

1492—1494 Війна між Московською державою і Литвою.

1492 Загальноземський шляхетський привілей литовського князя Олександра.

1493—1500 Напади татар на Україну.

1494 Договір між Московською державою і Литвою (закріплення за Московською державою земель князів Новосільських, Одоєвських, Воротинських, Білевських та ін., які перейшли раніш спід влади Литви під владу Московської держави).

1497—1499 Відкриття морського шляху в Індію.

1498 Турецький похід в Галичину (спустошення Перемишля, Ярослава та інших міст).

1499 Поновлення між Польщею і Литвою Городельської унії.

XV ст. (кінець) Одержання Києвом магдебурзького права.

1500 Перехід під владу московського князя Івана III князів Семена Можайського і Василя Шемячича (з Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгород-Сіверським і Рильським «со многими волостями»).

1500 Початок другої війни московського князя Івана III з великим князем литовським Олександром. Поразка литовського війська московським під Дорогобужем (на річці Ведроші на Смоленщині).

1501 Підтвердний привілей литовського князя Олександра Волинської землі.

1502—1505 Напади татар на Україну.

1503 Перемир'я між Литвою і Московською державою (закріплення за Московською державою Чернігово-Сіверщини).

1505—1533 Князь Василь III Іванович у Московській державі.

1505 Постанова польського сейму в Радомі про заборону селянам виходити без згоди свого пана.

1506—1548 Сігізмунд I Старий-король польський і великий князь литовський¹.

1506 Загальноземський шляхетський привілей литовського князя Сігізмунда.

1507 Підтвердний привілей литовського князя Сігізмунда Київській землі.

¹ В 1529 р. Сігізмунд I передав велике князівство Литовське своєму синові Сігізмунду II Августу, залишаючись після цього тільки королем польським.

- 1508 Повстання князя М. Глинського проти великого князя литовського Сігізмунда.
- 1508 Напад татар на Україну.
- 1509 Підтвердний привілей литовського князя Сігізмунда Волинській землі.
- 1509 Напад молдавського воєводи з татарами й турками на Поділля і Галичину.
- 1510—1517 Напади татар на Україну.
- 1513 Підкорення Молдавії (з Буковиною) Туреччиною.
- 1518 Ухвала польського королівського асесорського суду про заборону селянам скаржитись на своїх панів.
- 1518 Надання магдебурзького права м. Ковелю.
- 1519 Напади татар на Україну.
- 1522 Ухвала литовсько-руського сейму про вивід шляхетства.
- 1523—24 Турецькі напади на Україну (Поділля і Галичина).
- 1523 Похід українських козаків на Крим.
- 1523—24 Похід українських козаків на Тавань.
- 1523—24 Спроба литовського уряду утворити реєстрове козацтво.
- 1525—28 Напади татар на Україну.
- 1525 Заснування друкарні у Вільні Скориною.
- 1528 Похід українських козаків під Очаків.
- 1528 «Попис земський» у великому князівстві Литовському (перепис шляхти).
- 1529 Затвердження першого (старого) Литовського Статуту.
- 1529 Підтвердний привілей литовського князя Сігізмунда Київщині.
- 1530 Повстання населення Канева і Черкас проти старости.
- 1538 Постанова польського сейму про заборону цехів.
- 1540 Надання магдебурзького права Торчину.
- 1541 Спроба литовського уряду запровадити козацький реєстр.
- 1541—1545 Татарські напади на Україну.
- 1541 Повстання населення Вінниці і Брацлава проти старости.
- 1543 Заборона польським урядом ремісничих цехів.
- 1545 Ревізія замків на Волині, Брацлавщині і Київщині (Житомирський замок).
- 1545 Перші відомості про куріння горілки на Україні.
- 1545 Напад українських козаків на Очаків.
- 1547—1584 Цар Іван IV Васильович Грозний у Московській державі.
- 1548—1572 Сігізмунд II Август — король польський і великий князь литовський (з 1529 р.).
- 1551, 1559, 1563 Звільнення литовсько-руської шляхти від мит і інших оплат при вивозі продуктів свого господарства за кордон і на внутрішніх шляхах.
- 1552 Ревізія замків на Брацлавщині і Київщині.
- 1554—1555 (приблизно) Збудування кн. Дмитром Вишневецьким замку на о. Хортиця.
- 1556—1561 Написання Пересопницького євангелія.
- 1557 «Устава на волоки» Сігізмунда II Августа.
- XVI ст. (друга половина) Виникнення Запорізької Січі.

- 1558 Відвоювання московським військом в Лівонського ордену Нарви, Дерпта та інших міст.
- 1559 Перехід Лівонії під протекторат Литви.
- 1559—1583 Війна Росії з Литвою, Польщею і Швецією за Лівонію.
- 1561 Перехід Лівонії під владу польського короля і литовського князя Сігізмунда II Августа.
- 1562—1563 Запровадження найманого («кварцяного») війська у Польщі.
- 1563 Виступ селян містечка Ляхівців і сіл Войнегова, Янкова, Качинців і Вариводинців (на Волині).
- 1563 Похід кн. Д. Вишневецького (Байди) в Молдавію, поразка його і страта в Константинополі.
- 1563 Привілей литовського князя Сігізмунда Августа про зрівняння православної шляхти в правах з литовсько-католицькою (скасування обмежень щодо займання вищих державних посад православною шляхтою).
- 1564 Надання магдебурзького права м. Олика.
- 1564 Більський привілей.
- 1564 Перші відомості про гути на Україні (Зах. Волинь і Галичина).
- 1565 Початок оприччини в Московській державі.
- 1565 Віленський привілей.
- 1566 Адміністративна і військова реформа в Литовській державі.
- 1566 Другий Литовський Статут.
- 1566 Приєднання Лівонії до великого князівства Литовського.
- 1567 Виступ селян в Чернчгородці (на Волині).
- 1569 Люблинський сейм. Захоплення Польщею України (Підляшшя, Волині, Брацлавщини, Київщини). Люблинська унія Литви з Польщею.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 3

I. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ЛИТВИ. КРЕВСЬКА УНІЯ І ЗАХОПЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПОЛЬЩЕЮ. ОСТРОВСЬКА УГОДА

1. Приєднання українських земель до Литви. Боротьба Польщі і Литви за Галичину і Волинь. Литва до XIV ст. Початок приєднання українських земель до Литви. Перехід Галичини і Волині під владу Литви. Вторгнення Польщі і Угорщини в Галичину в 1340 р. Боротьба Польщі і Литви за галицько-волинські землі з 1340-х і на початку 1350-х років. Захоплення Галичини Польщею. Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Литви. Похід Ольгерда проти татар. Приєднання Поділля, Київщини і Переяславщини до Литви. Литва стає ворогом Московського князівства. Захоплення Польщею і Угорщиною Західної Волині (Холма і Белза). Перетворення Галичини з Холмом і Белзом в угорську провінцію. Суспільно-політичний устрій України під владою Литви в другій половині XIV ст. Територіальне і чисельне переважання Русі в Литовській державі. Вплив Русі на Литву. 7

2. Кревська унія (1385) і захоплення Галичини Польщею (1387). Боротьба і Островська угода між Литвою і Польщею (1392). Феодално-князівська боротьба в Литві після смерті Ольгерда. Підсилення експансії німецьких рицарів на Литву. Кревська унія. Боротьба Польщі з Угорщиною за Галичину. Остаточне захоплення Галичини Польщею. Боротьба і Островська угода між Польщею і Литвою (1392). 33

II. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПІДСИЛЕННЯ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН В XIV—XV СТ.

3. Розвиток міст і торгівлі на Україні в другій половині XIV і в XV ст. Феодална залежність міст. Ремесло. Торгівля. Магдебурзьке право. Національно-релігійні утиски проти українського міщанства. Становище євреїв на Україні в XIV—XV ст.

4. Підсилення закріпачення селян на Україні в XIV—XV ст. Панський двір і його господарство. Феодальна залежність і повинності селян. Сільська община. Підсилення закріпачення селян і початок руйнування общини. Боротьба селян проти кріпосного гніту. 46

III. ЛІКВІДАЦІЯ УДІЛЬНО-КНЯЗІВСЬКОГО ЛАДУ І ПІДСИЛЕННЯ ВЛАДИ ЛИТВИ НА УКРАЇНІ. ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛЬЩЕЮ ПОДІЛЛЯ.

5. Ліквідація удільних князівств на Україні і зміцнення Литви при Вітовті (1392—1430). Ліквідація Вітовтом удільних князівств на Україні і зростання литовської боярської знаті. Битва з татарами на Ворсклі (1399). Віленська унія (1401). Експансія Вітовта на великоруські землі після Віленської унії. Грюнвальденська битва (1410). Городельська унія (1413). Підсилення Литви після Городельської унії. Значення князювання Вітовта. 74

6. Боротьба України і Білорусії проти Литви і Польщі в 30-х роках XV ст. Захоплення Польщею Поділля. Вступ на великокнязівський престол Свідригайла Ольгердовича і вторгнення Польщі на Поділля і на Волинь. Вступ на великокнязівський престол Сігізмунда Кейстutowича і відновлення польсько-литовської унії. Закріплення західного Поділля за Польщею. Боротьба Свідригайла і Сігізмунда. Зрівняння руських феодалів у правах з литовцями-католиками. Поразка Свідригайла. 91

7. Підсилення влади Литви над Україною при Казімірі (1440—1492). Обрання великим князем Казіміра Ягайловича. Відновлення Волинського і Київського удільних князівств. Обрання Казіміра королем польським. Привілей 1447 р. і судебник 1468 р. Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств і підсилення панування Литви над Україною. Захоплення польськими панами частини східного Поділля і їх спроби захопити все східне Поділля і Волинь. 99

IV. ЕКСПАНСІЯ ТУРЕЧЧИНИ І КРИМСЬКОГО ХАНСТВА НА УКРАЇНУ. ПРИЄДНАННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ДО МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. МАГНАТСЬКА ДИКТАТУРА НА УКРАЇНІ

8. Експансія Туреччини і Кримського ханства на Україну. Експансія турків на Україну. Набіги кримського хана Менглі-Гірея на Україну. 106
9. Боротьба українських і білоруських феодалів проти Литви і приєднання Чернігово-Сіверської землі до Московської

держави. Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Московської держави. Повстання кн. Михайла Глинського (1508). . . 109

- 10 Встановлення магнатсько-шляхетської диктатури на Україні в кінці XV і на початку XVI ст. Утворення магнатства і його склад. Встановлення політичної диктатури магнатів і обмеження великокнязівської влади. Магнатська диктатура в провінціях. 116

V. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

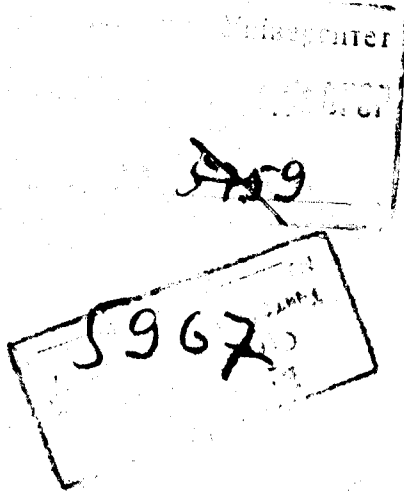
11. Зростання міст і торгівлі в першій і на початку другої половини XVI ст. Ріст ремесла. Розширення внутрішньої торгівлі. Зростання міст. Поширення магдебурзького права. Втягнення України в балтійський експорт сільськогосподарських продуктів. Боротьба міст проти феодалного і національно-релігійного гніту. 127
12. Розширення фольваркового господарства і закріпачення селян у першій і на початку другої половини XVI ст. Розширення фольваркового землеробства. Розвиток промисловості. Захоплення шляхтою селянських земель під фольваркові ріллі. „Устава на волоки“ 1557 р. Ріст малоземельного і безземельного селянства і збільшення панщини. Закріпачення селян. Боротьба селян проти закріпачення. 137
13. Початок козацтва. Виникнення і склад козацтва. Козацькі походи на татар і турків і перші спроби литовського уряду підкорити собі козацтво. 149

VI. ВСТАНОВЛЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ „ДЕМОКРАТІЇ“ В ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ І ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛЬЩЕЮ УКРАЇНИ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ (1569)

14. Відокремлення шляхетства і встановлення шляхетської „демократії“ в Литовській державі. Відокремлення шляхетського стану. Зрівняння шляхти в правах з магнатами і встановлення шляхетської „демократії“ 156
15. Захоплення Польщею Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Люблінська унія (1569). Підсилення експансії Польщі на Україну. Люблінський сейм 1569 р. і захоплення Польщею Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Люблінська унія. 165

VII. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIV, XV І ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVI СТ.

16. Загальна характеристика культурного розвитку України в XIV, XV і в першій половині XVI ст.	170
17. Мова	174
18. Освіта	175
19. Література	178
20. Мистецтво	180
Хронологія	183

Відповідальний за видання *М. І Супруненко.*

Літредактор *Л. Д. Збрага*
Коректор *С. М. Евенсон*
Випусковий *Є. Ц. Казанов*

Уповнов. Головл. № 380. Зам. № 1893. Вид. № 784, Тираж 9.000. Фор. пап. 62 × 94 см.
Вага 38 кг. Пап. арк. 6¹/₈. Друк. зн. в 1 поп. арк. 80 тис. Здано до виробництва 23/XI
1938 р. Підписано до друку 19/IV 1939 р.